

9(c2)

C 47

М. Б. Слабченко

Організація народ-
нього господарства
України від Хмельнич-
чини до світової
війни Т. V, вып. 1

Соц. правова організація
Січ Запорізької Діїв, 1927

AP

LIBRARY

LIBRARY

LIBRARY

9102)
С47

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES OUKRAÏNIENNE

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЯ
НАРОДНЬОГО ГОСПОДАРСТВА
УКРАЇНИ
ВІД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ТОМ V.

Випуск 1-й.

Соціально-правова організація Січи Запорозької.

(Відбитка з 3-го випуску „Праць Комісії для виучування історії
західньо-руського та українського права“).

У КИЇВІ
1927

5008.

Спец. фонд

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADÉMIE DES SCIENCES UKRAÏNIENNE

Проф. М. Є. СЛАБЧЕНКО

№1-221 сч 1948 р.

Спец. фонд

ОРГАНІЗАЦІЯ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ ВІД ХМЕЛЬНИЧЧИНИ ДО СВІТОВОЇ ВІЙНИ

ТОМ V.

Випуск 1-й.

Соціально-правова організація Січи Запорозької.

(Відбитка з 3-го випуску „Праць Комісії для виучування історії західньо-руського та українського права“).

10

Державна історична
БІБЛІОТЕКА УРСР
У КИЇВІ

З друкарні Української Академії Наук
1927

Дозволяється вийти в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук, акад. *Л. Гримський*.

I.

Про Запорожжя взагалі й Січ зокрема понаписувано гори більших і менших книг, статтів, заміток. Оpubліковано й чимало різних документів. Але щоб по суті являло собою Запорожжя, яка природа його, які стадії розвитку проходило воно, було воно своєрідний унікум, а чи явище, що належало до певного соціального типу — і досі в повній мірі не висвітлено. Для того, хто вперше береться до студій над Запорожжям, фактично не розв'язано ані одного питання. Обмальовується минавшина, різні інститути, якийсь життєвий уклад, існують пісні, легенди, повір'я, зберегаються речі матеріальної культури, елементи припускаються як відомі, а тимчасом ніщо по суті не освітлено. Тому, не так екстенсивно, як інтенсивно, поглиблено працюючи, уявляли собі дослідники запорозьку минавшину, наче якусь таємницю, загадку. Через це стають зрозумілі песимістичні висновки, що їх роблять деякі дослідники. Так, ознайомившись з літературою про Запорожжя, французький історик Д'Абнур писав, що „історія, як утворилося козацтво, досить темна“ ¹⁾. Знов-же один з найвидатніших польських істориків, що чимало попрацював був над нашою минавшиною — Крашевський, висловлювався так: „Запорожжя, дивовижне оте з'явище... залишиться однією з історичних загадок“ ²⁾.

Труднощі повстають, між иншим, з того, що питання про Запорожжя ускладнювалося й ускладнюється через звязаність запорозького козацтва з городовим і з польським старостинським устроєм. Новітній і цікавий дослідник запорозького козацтва робить висновок, що „Дніпрове запорозьке козацтво дало в дальшій своїй еволюції козацтво городової України“ ³⁾. Виходить так, що існувало колись тільки запорозьке козацтво й від нього відбрунькувалося вже козацтво майбутньої Гетьманщини. До такого-ж самого погляду наближується заслужений історик Запорожжя Д. І. Яворницький; він ладен гадати, що від поло-

¹⁾ L'histoire de la formation des Cosaques est assez obscure (Histoire abrégée des peuples de la Russie 408).

²⁾ Zaporozze, owe dziwne zjawisko... pozostanie jedną z historycznych zagadek, Kraśewski, Wspomnienia, II, 46).

³⁾ П а д а л к а, Прошлое Полтавской территории, 43.

вини XVI в. „городовые козаки обособились отъ низовыхъ, но удержали свое (?) названіе ‚Войско Запорожское‘, хотя не имѣли никакого (?) основанія называться этимъ именемъ“¹⁾. Отже, думка Д. І. Яворницького одрізняється од попередньої, бо має на увазі не відбрунькування, а поділ єдиного козацтва на городове й низове, чи запорозьке. Історик XVIII в. пропонував інший погляд, а саме, що запорозці відломилися від українського козацтва, й цю подію застосовував до половини XVII в.: „совершенное отдѣленіе запорожскихъ отъ малороссійскихъ козаковъ учинилось въ 1654 г., когда Хмельницкій... поддался Россійской самодержавной власти“²⁾. Проф. В. Б. Антонович до певної міри з цим погоджувався, але ж визнавав, що польський уряд намагавсь відокремити запорозців від усієї опрочої України³⁾.

До висловлених думок приєднуються різні дослідники, то без ніяких застережень, то змінюючи де не-де формулування.

З поданого, будь-що-будь, видно, що дослідники не можуть дійти спільної думки навіть що-до того, коли й за яких умов повстало запорозьке козацтво. Знов-же ясно, що висловлені думки — це більше-менше вдатні (чи невдатні) гіпотези, що й собі потребують не тільки фактичного підсилення, ба й абстрактно-логічної аргументації. Їх можна прийняти, але можна відкинути, бо їм бракує, сказати-б, елементів необхідності прийняття. Очевидно, про необхідність можна говорити тільки після того, як з'ясовано буде сами елементи студійованих явищ. Без цього годі говорити, слухні чи неслухні здогади різних дослідників над запорозьким козацтвом. Це не значить, що тут неодмінно треба виставити нову теорію чи обов'язково вкрай розкритикувати думки давніших істориків. Можна тільки поревізувати давніші міркування й спинитися на тому з них, котре найправдоподібніш освітлює поставлене питання.

До кардинальних питань, котрі треба розв'язати, ще й так розв'язати, щоб разом з'ясувати й інші питання, належить питання про те, звідки взялося козацтво. Розв'язавши його, зуміємо одночасно пізнати й динамічність козацтва, перехід од однієї стадії до другої, од суспільства до держави, знайти коріння цієї держави, виявити справжню фізіономію запорозької громади. Ставлячи справу так, підходимо до джерел запорозького суспільства, бо спочатку Запорожжя являло собою власне рід суспільства, а не державности. При цьому слід одрізняти козакування чи козачину від козацтва. Козакування — це був промисел, приступний усім охочим, з вільних, по-за державними межами, просторів. Сьогодні одні, ввзавтра інші, позавтрьому ще інші з'являлися звідусюди в політичний, між кількома державами, нікому непідлеглий, що лежав упорожні, буфер; перебували деякий час на різних промислах і знову відкочовували під тверді мури державної влади з тим, щоб, при нагоді, знову з'явитися в тому-ж-таки буфері на вільній волі. Козацтво-ж мало

¹⁾ Яворницький, Історія запор. козаковъ, т. II, 18, 19.

²⁾ Миллеръ, Историческія сочиненія, 40.

³⁾ Исслѣдованіе о козачествѣ, 80.

вже свою певну організацію з тою чи іншою дисципліною, якимсь правопорядком, перебувало в певних стосунках з владою сусідніх держав. Козацтво пішло від козакування. Ці точки відомі, але їх не розмежовували.

На початках козакування й козацтва спинялися мало не всі дослідники Запорозжя. Д. І. Яворницький гадає, що „начала казачества надо искать не въ Европѣ, а въ Азій“¹⁾. Але висловившись так, названий вчений зараз-же обмежує свою гадку тим, що каже тут, мовляв, тільки про термінологію²⁾. Подібний підхід фактично нічого не розв'язує, бо азійське походження може значити й дуже ранні часи й досить пізні. Формула Яворницького не намічає хронологічних віх і тому не можна взяти її за вихідну точку. З другого боку, хронологічну віху пробував поставити Шніцлер, що, слідом за старшими істориками й етнографами початки козакування, не відрізняючи його від козацтва, застосовує до часів Костянтина Порфирородного³⁾. Не так рано зустрічав козаків німецький військовий історик, що визнавав за можливе відносити початки козакування й козацтва до кінця XIII в.⁴⁾ Шміт зв'язував початок козакування з часами після татарської навали і вважав, що правильну „козацьку організацію“ запровадив Вітольд, „если только ее до него не было“⁵⁾. Невідомий автор дуже цікавої статті в „Кіевской Старинѣ“ гадав, що почалося козацтво наприкінці XVI в., „до этого времени запорожскаго казачества въ собственномъ смыслѣ не было, было только украинское казачество вообще“⁶⁾. Д. І. Яворницький першу організацію запорозьких козаків зв'язує з Люблинською унією 1569 р., коли козаки мали підлягати особливому королівському урядовцеві Бадовському, що зосереджував у своїх руках усю владу, не тільки військову, ба й судову⁷⁾. Названий дослідник каже, що дальшою організованістю запорозців захопивсь р. 1590 Сигізмунд III. Цей король спробував завести слухняне польському урядові військо, що не могло-б свавільно ходити водою чи суходолом на турків⁸⁾. Згодом сяк-так zorganizувати білоцерківських, черкаських і канівських козаків спробував Стефан Баторій. Але остаточно межу між козакуванням і запорозьким козацтвом поклав, як гадали декотрі дослідники, Бруховецький⁹⁾.

Отже, подані думки, кожна по своєму справедлива й обґрунтована, кажуть про різні стани одного явища. Про козакування довідуємося раніш ніж за козацтво, і його доводиться відсовувати до дуже давніх часів — термін „козак“ трапляється р. 1308¹⁰⁾.

Такі висновки підказує сам термін. У нього вкладали тільки філологічний зміст. На конкретну сторону поняття не вважали. Тимчасом, зда-

¹⁾ Ор. с. II, 5. ²⁾ Ibidem, 6.

³⁾ Schnitzler, L'empire des Tzars II, 439.

⁴⁾ Pöllman, Beitrag zur ältesten Geschichte des Kosakentums, 9.

⁵⁾ Матеріали для геогр. и статистики Россіи, I, 13.

⁶⁾ Кіев. Старина, 1884, VIII, 590. ⁷⁾ Ист. зап. каз., т. II, 36.

⁸⁾ Ibidem, т. II, 84—85. ⁹⁾ Миллеръ, ор. с., 14.

¹⁰⁾ Зап. Одес. О-ва Ист. и Древн., V, 613.

ється, найкращий зміст буде той, що його вкладали в поняття „козак“ сами сучасники козацтва. Звертаючись до них, надibuемо на таку формулу: „казаками нарицахуся, аще кто и поляк бяше, си есть свободное воинство, яко без найму, своею волею на татаре хождаху“¹⁾. Козаки, згідно з Граб'янчиною формулою — це вільна організація вільних (непідлеглих юрисдикції тої чи іншої держави) людей, незалежна від нації й віри („аще кто и поляк бяше“), вільна від сторонньої самоволі, нарешті, організація, що мала за своє завдання „луплення татар“. Додержуючись такого-таки погляду, можна було-б, здається, відносити початок козакування, як військового промислу, справді десь до татарських часів, як те робив Шміт. У Граб'янчиній формулі є натяк на ті далекі часи: „на татаре хождаху“. Форма *imperfectum*'а показує на довший час „ходження“, себ-то, в даному разі, на те, що між тими, хто збиравсь у „свободное воинство“, й татарами лежала вільна від іншої зверхньої влади площина.

Та Граб'янчину формулу доводиться корегувати. Корегування це допоможе встановити, що козакували люди на всьому просторі Дніпрового водозбору. Так, року 1581 були козаки: низові, запорозькі й річні²⁾. А р. 1671 Сірко в листі до московського царя перелічує козаків „дніпрових, кошових, верхових, низових, будучих в полях, на лугах, на полянках і на всіх урочищах дніпрових і польових і морських“³⁾. Ці додатки поєднані з Граб'янчиною формулою дають важливі наслідки. З них ясно, що козаками звано не тільки тих, хто з власної охоти збиравсь у купи для наскоків на татар, але й інших людей, що пробували на річках, лугах, урочищах за різним ділом. Що саме робили козаки в усіх отих місцях, довідуємося від письменника XVIII в.; він уважав, що козаки „лупили“ дичину на річках й іншими промислами промишляли⁴⁾; з соймової ухвали від р. 1590 знаємо, що вони торгували з людністю України⁵⁾ й т. д.

Інша річ, козацтво, як військова організація. Про нього ще Вольтер писав, що воно нагадує йому славнозвісних флібустьєрів, що жили життям, подібним до запорозького на антильських островах⁶⁾. Красінський у своїй книжці, що вийшла р. 1574, дививсь на козацтво як на „*equestris militiae genus*“ з високими військовими прикметами⁷⁾, а новий історик писав: „козаки — військо так важливе, щоб захищати південний кордон держави проти нападів турків та татар“⁸⁾.

Що польський чи якийсь інший уряд міг скористати з козаків, міг дивитися на них, як на своїх службових людей, давати доручення

¹⁾ Граб'янка, Лѣтопись, 19.

²⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 15, прим. 1.

³⁾ Эварницкій, Ист. Зап. каз. т. II, 493; Пор. П. С. З. т. I, № 557.

⁴⁾ Мышецкій, Исторія о запорожскихъ козакахъ, 2.

⁵⁾ Кулишъ, Исторія возсоединенія т. I, 145.

⁶⁾ Histoire de l'empire de Russie I, 26.

⁷⁾ Стороженко, Стеф. Баторій, 6.

⁸⁾ Gosacchi — *milicia si essenziale alla difesa delle frontiere meridionali del regno contra le soverchieri e dei Turchi e dei Tatai*. Zaydler, Storia della Polonia, 399.

чи інспірувати їх, то-що — то справа инакша. Тимчасом козаки невійськові працювали над мирними промислами й затулялися ефективною фігурою військових, що до лав їхніх поривалися „мѣщане, которымъ не давали мѣщанствовать; мстителі-паны, терявшіе женъ, матерей и дѣтей; релігійозные рыцари, наконецъ, молодцы-шляхтичи, отчасти и мужики“¹⁾, різні втікачі, що шукали, де-б сховатися їм од татар²⁾ й т. и. У своїй діяльності, отже, козацтво керувалося тільки обороною. Заперечувати це, покликуючись на той факт, що іноді козаки нападали на татар, не можна: оборона, як каже військова наука, буває не тільки пасивна, ба й активна.

Все сказане дозволяє вивести більш-менш повну формулу поняття „козак“. Козаки — це: 1) людність у Дніпровому поріччі, 2) що промишляє різними промислами, 3) обороняє їх, 4) у межах, куди не сягає влада ніякої держави, де 5) все ґрунтується на основах вільності.

Як переходила (чи, краще, диференціювалася) людність з промислового стану на військовий? Акад. Грушевський обережно каже: „Треба було довшого процесу, множення людей, що спеціалізувалися в козакованні, аби козацтво відокремилось в осібну групу“³⁾. Справа, отже, переходить у площу моментів географічного й демографічного. Територія запорозька склалася не відразу, хоч, як зазначав Соловйов, на Дніпрі вже, на саме географічне становище вважаючи, мусіли бути віддавна повиникати військові осади⁴⁾. Куліш теж казав, що в XVI в. під словом козацтво розуміли орду. Поляки XVI в., каже він, знали чотири татарських орди й п'яту — козацьку чи слов'янську⁵⁾. Цими словами (справжнє розуміння їх з'ясовано буде далі) одзначали, що фактично території в козаків ніби не було. Гамберіні р. 1584 писав про запорозців, що „як їх мало, то живуть вони на однім малім острові, як намножить ся — переходять на більший“⁶⁾. Отже територія була страшенно обмежена, хоч „можна думати, що в 90-х рр. XVI в. деяка частина козаків, що не були звязані родинами, вже завше пробувала на Низу“⁷⁾. Стисліш висловлюється з цього приводу німецький дослідник: „саме спочатку як довго козаки жили по той бік порогів“⁸⁾, що можна відносити ніби й до багатьох островів. На Боплановій мапі не бачимо певної запорозької землі: на всьому просторі між Гнилим морем до Бога й навіть Дністра і між Перекопом та Чорним лісом немає нічого, що-б нагадувало про запорозців. Хіба малесеньку точку між Чортомликом і Бузувлуком можна знайти під ім'ям „Козацької військової скарбниці“. А втім той самий Боплан свідчить, що запорозці віддавна пробували на берегах

¹⁾ Кулішъ, *op. c.*, т. I, 183—4. ²⁾ Millner, *The Crimea*, 158.

³⁾ *Зап. Наук. Т-ва ім. Ш-ка у Львові*, XXI, 5.

⁴⁾ *Ист. Россіи*, т. III, 1686. ⁵⁾ *Ист. воасоед.*, т. I, 32, 35, 36.

⁶⁾ *Грушевський, Ист. Укр.-Руси*, т. VII, 293.

⁷⁾ *Єфименко, Исторія укр. народу*, т. I, 144—145.

⁸⁾ *Anfangs nämlich solange die Kosaken jenseits der Wasserfälle wohnten*, Hupel, *Von den Kosaken*, 195—6.

Дніпра й у суміжних з ним районах Київщини¹⁾. Але ще р. 1583 татарські роз'їзди блукають коло Хортиці. Лівий берег Дніпра до самої Хортиці довго звали татарським. Може, колись однак увіходили в сферу впливів Запорозжя такі місцевості на північ, як район Канева²⁾, що до нього, як кажуть звістки, ще 1557 р. сягали володіння татар, у зв'язку з чим давні письменники уявляли собі, наче-б Канів перебував під владою татарського баскака³⁾. До таких самих пунктів, куди поширювалися запорозькі впливи, належали Черкаси й Переволочна, що про них знаходимо відомості і в давніх і в нових дослідників⁴⁾. Максимович уважав за територію козацтва Брацлавщину ще на початку XVI в.⁵⁾. Султан Селім признавався, що до самого Очакова шведяли татари, пустошачи польські границі⁶⁾. Наприкінці XVI в. місцевість між Богом і Дніпром, Тягиною й Очаковим та Брацлавом була порожня й її випрохував під козацьку державу Наливайко⁷⁾. Але вже в соймовій ухвалі 1616 р. сказано, що козаки „з самого початку витиснувши татар з тих полів і кочовищ, де тепер сами живуть, затримали їх напади“⁸⁾, так що „вже турки та татари не наважуються так далеко в полях пасти овечок або худобу, як вони раніш пасли“⁹⁾. Р. 1628 Шагін-Герай, як повідомляли з України, обіцяв запорозцям за поміч собі „нагайське царство в посесію зараз дати“¹⁰⁾. Отже, до першої чверти XVII в. запорозці не сягали далі островів на Дніпрі й частини Правобережжя. Але коли р. 1644 з півночі закріпилися поляки, а з півдня турки, й запорозців витіснили з правого берега великі польські магнати, вони мусли були перейти за лінію Дніпрових порогів. Як свідчить Альберто Віміні, р. 1656 у запорозців вже опинилася 15-верстова смуга і по лівому боці Дніпра¹¹⁾, й запорозці пересунулися й на південь у межі татарських улусів, як дописував до Москви Пушкар¹²⁾. Ще пізніш у розпорядження запорозців потрапила територія на північ до самого Полтавського полку¹³⁾. Отже територія, що обмежена була на півночі р. Ореллю, на півдні сягала, як каже кошовий Гордієнко, Чорного моря, обмежувалася Інгулом

¹⁾ Мемуари т. II, 301.

²⁾ Максимовичъ, Соч. т. I, 285.

³⁾ Болтинъ, Примѣч. на Леклерка, т. I, 344.

⁴⁾ Болтинъ, Критическія примѣч. на I томъ Исторіи кн. Щербатова, т. I, 76; По р. Lagorio, Abrégé historique, 125—6.

⁵⁾ Соч. т. I, 294—очевидно за Граб'янкою.

⁶⁾ Жерела т. VIII, 43.

⁷⁾ Лист Наливайків, як довів Доманицький—Зап. Наук. Т-ва, т. XII, 79—80—фальсифікований, та він характеризує апетити запорозців.

⁸⁾ Козаки a prima origine wyparszy Tatarów z tych poly kocowisk, gdzie teraz sami przemieszkiwają, zatrzymali incursiones ich, Жерела, VIII, 173, 271.

⁹⁾ Już nie śmieją turcy a ni tatarowie tak daleko w polach owiec або dobytku przed nimi pasać, jako pierwей pasali. Zbiór pisarz. pol. VI, 18, 191.

¹⁰⁾ Nahajskie państwo in possessionem zaraz dać. Жерела, т. VIII, 340.

¹¹⁾ Киев. Стар. 1900, I, 65.

¹²⁾ Эварницкій, Ист. Запор. каз., т. II, 278.

¹³⁾ Козловскій, Первыя почты, т. I, 571.

й Міусом, і стала за територію Запорозької держави. Що правда, з формальним визначенням границь було зле, напр. р. 1705 Росія з Туреччиною дарма силувалися цю справу розв'язати ¹⁾. Але Прутський мир визнав за ними землі, що лежали від Орели-Крилова-Ігульця-Синюхи й Бога ²⁾, сусідячи з Польщею, Гетьманщиною, Слобожанщиною ³⁾, Донським Військом, Туреччиною й Кримом ⁴⁾.

На всі ці землі запорозці мали в себе грамоту Хмельницького, що до того передавав низовцям ще й Терехтемирів. Кавелін гадав, що ця грамота справді існувала ⁵⁾. Але в її автентичності сумнівався вже Міллер: на жадання гр. Паніна запорозці не могли показати оригіналу. Можна думати, що складено її десь р. 1687, коли росіяни почали забирати собі Самар, що її в грамоті особливо й відзначено. Запорозці, однак, сами почували, що грамота недостатня й резонніш показували на давність та свій пріоритет.

Отож можна визнавати, що утворення запорозької території вперше зафіксовано десь наприкінці XVI в. — на початку XVII в., інакше кажучи, на цю добу припадає поява козацтва.

Як видно, коли доводилося посувати на схід від Дністра й ширити територію до Дніпра й за нього, то це робилося поступінно і в наслідок практичних потреб, в інтересах людности. Територія збільшувалася, бо збільшувалася людність. Численніша людність вимагала й збільшеної території. Кажучи про людність, маємо на увазі не тільки тимчасову, що перебувала на низу деякий час, але й постійну, хоч-би яка рідка вона була.

Постійна людність Запорожжя з'явилася в невеликій кількості ніби коло половини XVI в. Початки його зв'язуються з р. 1540, коли „козаки черкаско-каневскаго старосты кн. М. Вишневецкаго, боясь наказанія за своїх товарищей, ушедших на Москву, оставили замок и засѣли ниже на р. Днѣпрѣ“ ⁶⁾. До них згодом почали приєднуватися інші елементи, що професією своєю виходили з одного пня чи були близькі одне одному. Тут відіграла свою роль війна з Московською державою. Щоб збільшити військові сили, Польща вербувала охоче військо. Коли р. 1582 охоче військо повернуло додому, воно мусіло переходити або до попереднього, не зовсім доброго становища, або шукати, де-б прикласти свої сили вже по вибраній військовій лінії. Спинившись на останньому, вони „прежде других устремились на низовья Днѣпра“ ⁷⁾. Сам уряд польського королівства хотів був випроводити неспокійні елементи на Низ і пани в соймі допоминалися „щоб козаки з тих країв на Низ,

¹⁾ П. З. С., т. IV № 2061.

²⁾ Эварницкій, Вольности, 10.

³⁾ К. Ст. 1883, XII, 609 й дд.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, стор. 1852—64.

⁵⁾ Собр. соч., т. I, 774.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 12.

⁷⁾ К. Ст. 1884, IX, 42.

за пороги, були випроважені“¹⁾. Тим і внесено було особливого законо-проекта. Згідно з ним запорозькі козаки не мали права з'являтися в межах королівства. Близько половини 90-х років XVI в. „число запорожскихъ войскъ достигаєть 6000 чел. старыхъ отборныхъ козаковъ, не считая хуторянь, проживающихъ на границахъ“²⁾. Число збільшувалося коштом повстанців—городових козаків і селян інсургентів, що, повстаючи, гадали дістати собі козацьких прав, добитися, щоб унесено їх до реєстрів. Ті, що потрапляли до списків, лишалися в Україні, а „не реєстровые от панскихъ рукъ уходили (разом з своїми родинами) все южиѣ и ближе къ татарамъ“ на Дніпрові острови³⁾. Вважали їх за баннітів і, як такі, не могли вони з'являтися там, де панували польські порядки. Вони мусіли були оселятися по-за смугою польського права й показувалися тільки тоді, коли з них знімали банніцію, як-от напр., було р. 1604, коли козаків треба було вислати на театр воєнних подій⁴⁾. А коли, як війни закінчувалися, ізнову треба було позбутися неспокійних голів, охотників ізнову заганяли за пороги. Це допомагало Польщі і з иншого боку. Жолкевський р. 1617 писав королеві: „коли поганство коло Дніпра шумить, нехай приходять на ті самі місця за порогами, аби тільки їх поганство не захопило“⁵⁾. Нові повстання на Україні давали нові кадри дніпрових поселенців, викликали нові урядові накази загнати козаків за Дніпро й звідти не випускати, як рекомендувала ухвала 1618 р.

Так народжувалася постійна людність, що розкинулася на чималій території. Підчас куруківських переговорів козаки кажуть про запорозьку людність і на Дніпрових островах, і на широкій площі майбутніх Вольностей, зокрема на річках. Отже слушно казав колись Бантиш-Каменський про запорозьку людність, що її репрезентували „всѣ выходцы малороссійскіє“⁶⁾. У звязку з цим гадаємо, що Костомаров мав рацію, пишучи: „поселенія низовихъ козаковъ не ограничивались одною Сѣчью; въ разныхъ мѣстахъ на Днѣпровскихъ островахъ и на берегахъ образовывались козацкіє селитьбы и хутора, за порогами слагалось новое людское общество съ военнымъ характеромъ“⁷⁾. Сказане заокруглює О. Єфименкова, яка звернула увагу на те, що запорозці мусіли організовуватись „не подь крылышкомъ старость, а на всякомъ просторѣ дикой степи, ... рости и закрѣпнуть въ настоящее политическое цѣлоє“⁸⁾.

Окрема територія й особлива хоч-би геть рідка людність давали спромозу визнати їх за формальні моменти незалежної держави не тільки дослідникам⁹⁾, ба й сучасникам, бо напр. р. 1616, як видно з соймових промов, запорозці „*aliam rempublicam faciunt*“ (утворюють другу республіку).

¹⁾ aby kozaky z tamtych krajów na niz, za porohi byli sprowadzeni. Жерела, т. VIII, 72.

²⁾ Эварницкій, ор. с. т. II 118; Грушевський, т. VII, 191—2.

³⁾ Платоновъ, Лекції, 431. ⁴⁾ Жерела, т. VIII, 105.

⁵⁾ kiedy się poganstwo kolo Dniepra szumi, niech przejdą na tam te zwykle zaprogi miejsca iż by ich poganie nie ossiedli. Grabowski, Zródła do dziejow Polski. I, 103.

⁶⁾ Исторія Малой Россіи, 244.

⁷⁾ Русская исторія, в. V, 225. ⁸⁾ Юж. Русь, I, 16.

⁹⁾ Скальковскій, Ист. Новой Сѣчи, т. I, 20.

Запорозька держава — це одинокє щось в історії, якась аномалія. Знаємо подібні організації в вигляді лицарських орденів, флібустьєрів, донських й інших козаків, то-що. Але науці відомі тільки держави, що вирости з родо-племінного ладу. Такий саме тип описує, напр., Енгельс в Антидюрінгу. Перед нас отже ніби ще не студійований тип держав.

Такий погляд однак не має під собою доброго ґрунту. Річ у тім, що подібні до запорозької держави одиниці, з тими чи іншими модифікаціями, виникали тільки на нових землях, котрі не входили до складу якоїсь давньої держави і вона їх не апропріювала, не брала до господарчого обороту, але заново колонізувала. Так було десь у Вірґинії, Новій Англії, Георгії, Плімусі, Массачузеті. Колонізація Запорожжя одрізнялася од колонізації названих американських місцевостей тим, що американські колоністи осіли відразу, твердо, нерухомо, тимчасом як колонізація Запорожжя одбувалася спорадично. Епізодично осідали баннітовані бунтарі, то-що, спорадично з'являлися промисловці, що то припливали для промислів, то відпливали й тільки більш-менш нечисленні групи осідали назавсіди. Про це маємо певні відомості з листа Лободи до гетьмана Замойського від р. 1596.

Епізодичність і спорадичність колонізації сприяла тому, що осілі неодмінно мусіли були довший час промишляти такими промислами, котрі давали-б спромогу швидко збиратися й шикуватися на військову ногу, коли-б у тому була потреба. Маса земель і природніх багатств хоч і притягувала до себе люд звідусюди, та небезпека утримувала в колонізованих місцевостях більш-менш усе-ж-таки невеликі сили. Отже в звязку з цим „homo economicus“ на запорозькій території заразом ставав homo militans, поки згодом остання функція стала приналежністю окремої верстви, а homo economicus вособився в окрему класу. Тоді й народилася Запорозька держава. Тут справді не було зростання з родових осередків. На Низу не було кутка, що раз назавсіди від давніх дазен належав-би одному родові, з котрим рід не поривав-би ніколи. У такому положенню не відчувалося й потреби, бо землі й різних вгіддів була сила-силенна. Але, з другого боку, як видко буде з дальшого, вже на перших кроках існування запорозької держави бачимо ту особливість її, що вона являється продуктом борні різних клас. Ця борня де-далі розгортається й призводить до появи командуючої верстви, що скоряє собі й визискує інші; зовнішні умови затримували швидке зростання клас, давали змогу підтримувати в масах сяку-таку рівновагу, бо сприяли переходам здобичи з рук у руки й затримували класову диференціяцію. Через це козацька влада досить легко була за посередника між мало виявленими класами. Інше робиться, коли центр ваги пересунувсь до старшинської верстви. Тоді влада зробилася за вірного служебника запорозьких поміщиків. Сірома, як каже Енгельс, ще не „вирізнилася в окрему партію“ й була „політичним хвостом“ старшини. Отоді й утворюється новий для Запорожжя тип родинного чи à la родинного господарства. В інтересах командуючої верстви, і користаючись з того, що Гетьманщину сильно роз-

хитано, Запорожжя спитується збільшити свою територію. Сірко, напр., добивавсь, щоб від Гетьманщини відійшла до Січі переволочанська переправа. Р. 1710 запорозці вимагали собі Терехтемирова, Переволочни, Келеберди й млинів по р. Ворсклі¹⁾. Але що названих пунктів шукали дипломатичними засобами, це доводить, що в запорозців, очевидно, не було змоги взяти їх силою.

Та як там не єсть, але запорозці „утворили певне військовоє суспільство, славнозвісне поєднанням звичаїв найбільш варварських з рисами характеру, вартими поваги“²⁾, утворили осібну республіку³⁾.

Яка велика була запорозька незалежність, висловлювано різні здогади. Д. І. Яворницький, напр., гадає, що Запорожжя перебувало в московському підданстві вже від половини XVII в.⁴⁾ Але безперечний факт, що р. 1654 Запорожжя не хотіло складати російському цареві присяги. Запорозьку людність навіть не думали приводити до присяги через те, що то „люди малые и въ дѣло ихъ ставитъ нечего“⁵⁾. Таке пояснення то була тільки дипломатична фраза, бо насправді запорозці отверто зреклися присягати й з ради пішли собі за пороги⁶⁾. Не присягали запорозці і згодом, хоч Москва й настоювала на тому. Сама обстановка сприяла відокремленню Січи, бо епоха Руїни сплутала всі політичні карти, так що було не до таких дрібниць, як присяга.

Важливо, у всякому разі, що в договірних пактах ніде не говорилося про Запорожжя, як окрему одиницю. З договорів не можна висунути, чи існувала запорозька держава, наче її не було зовсім. Єдиним винятком був Андрусівський договір, де про Запорожжя говорилося загальними фразами: „внизъ р. Днѣпра, что именуются Запороги, въ тамошнихъ островахъ и поселеніяхъ своихъ живутъ, имѣють бытъ въ послушаніи под обороною обоихъ великихъ государей на общую службу“⁷⁾. Московія й Польща договорювалися між собою що-до Запорожжя, але ніхто з них не наважувався назвати його своїм. Та проте на Запорожжі існував міжнародній сервітут на користь Московії, Польща з цим спізналася. Р. 1709 Запорожжя визнало над собою протекторат Швеції, а через 2 роки опинилося в становищу васальної від Кримського ханства одиниці. Тільки після „повороту“ запорозців в р. 1734 складено присягу на вірність Росії, хоч „підданство“ і на цей раз було досить проблематично.

Незалежним-же почувало себе Запорожжя й супроти українського гетьмана. Тут не було якогось писаного акту: все визначав фактичний

¹⁾ Маркевичъ, Ист. Малороссіи, т. II, 529.

²⁾ Formed a distinct military body, remarkable for the combination of usages the most barbarian with traits of character worthy of respect, Millner, op. c., 161.

³⁾ Esneaux et Chenehot, Hist. philosoph. et polit. V. III, 408.

⁴⁾ Ист. запор. коз., т. II, 20.

⁵⁾ Бантышъ-Каменскій, Ист. Мал. Рос., 245.

⁶⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. III, 163.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 983.

стан речей. Навіть такий виключно впливовий гетьман, як Хмельницький, і той поводивсь з запорозцями дуже делікатно. Цілком слушно каже проф. Буцінський: „въ отношеніи гетмана Запорожье держало себя самостоятельно — когда нужна была Хмельницкому помощь запорожцевъ, то онъ обращался къ нимъ не съ приказаніемъ, но съ просьбой на имя кошевого атамана“ ¹⁾. Тільки р. 1750 наказано „Запорожскому войску... съ ихъ принадлежностями быть въ вѣдомствѣ у малороссійскаго гетмана, какъ то и въ прежія времена (?) до 1708 г. (?) было“ ²⁾. Указ не відповідав правді. Запорожжя фактично зівсіді не залежало від гетьманів. То видко не тільки з дипломатичних чи що документів, але, що важливіш, з невеличких сіреньких повсякденних справ. Напр. 1691 р. полтавський полковий суд розглядав справу про вбивство двох ченців самарського монастиря. Для оборони прав останнього Запорожжя, не покладаючися на гетьмана, вислало своїх представників ³⁾. Так само Запорожжя посилало своїх дипломатичних агентів до Польщі ⁴⁾, розпоряджувалося, щоб Дорошенко віддав свої клейноди Січі ⁵⁾, складало мир з татарами „для надєжно соляной добычи“ ⁶⁾, виряджало до Криму своїх кур'єрів ⁷⁾, воювалося з гетьманами — Виговським, Самойловичем, Мазепою ⁸⁾ й т. д. Суверенність Запорожжя виразно виявлялася у стосунках його людно-сти до своїх Вольностей, що найопукліш показувалося підчас, напр., подорожувань кошових. Саме поняття „Вольности“ значило волю козацтва розпоряджатися землею, встановляти відносини користання нею, права власности на яку належало тільки козацтву. Запорожжя було військовою державою, що в своєму життю керувалася військовим правом, по-за межами здійснювала його так само, як і всяка инша держава, обмежено, приневолена вважати на право тої держави, що не припускала „во внутрєння своя“ инших прав.

II.

Основна одиниця Запорожжя був курінь. Десь А. Франс сказав: „сумніватися в тому, вірити чому немає підстав — це вчинок мужній“. Цей афоризм особливо до речі, коли говорять про запорозькі курені. Як вони повстали, коли, чому, для чого, що собою являли, яка їхня кількість і инші питання, хоч справа здається зовсім ясна, не з'ясовані навіть приблизно. І зрозуміло. Пізніші події затулили раніші так ґрунтовно, що виходить єдина готова картина, де фігурують 38 січових куренів, що правильно функціонують і живуть при бездоганній адміністративній машині — отже сумніватися в правильності картини ніби не випало. Деякі спроби роблено на те тільки, щоб з'ясувати назви куренів.

Насамперед, не зовсім задовольняє тлумачення терміну „курінь“.

Згідно з одним із давніх пояснень, куренем звано „легкій лѣтній домъ, шалашъ, гдѣ курится огонь... Потомъ назывались курєнями легкіє

¹⁾ О Богданъ Хмельницкомъ, 146. ²⁾ Маркевичъ, т. IV, 443.

³⁾ О. І. Левицкій, Очерки народной жизни, 16. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, 111.

⁵⁾ Іб., 666. ⁶⁾ Іб., XIII, 2. ⁷⁾ Іб., 201. ⁸⁾ Іб., т. XV, 68.

козацькіє дома, сдѣланнєє изъ плетня, обмазаннєє глиною съ очагомъ или курною избою¹⁾. Після пояснїнь І. І. Срезневського, курїнь — житло не тільки на літо, а й на зиму, або землянка для зимового життя, або шалаш, „которые вмѣстѣ назывались тоже куренями“²⁾. Яворницький виводить назву „курїнь“ із слова „курити“, що „имѣеть въ своемъ основанїи одинаковое значенїе съ тмутараканскими курями и великорусскимъ словомъ ‚курная изба‘, хоч у Сїчі навсправжки не було „курних“ жител³⁾.

Тут усе неправильно. Ніхто в літніх шалашах не має курних приладів, палять біля шалаша, а не в шалашу. По-друге, цілком немає джерел, з яких видно було-б, що на Запорозжі існували курні хати. Видима річ, назва „курїнь“ виводиться не від слова „курити“. Можна було-б думати, що це слово можна виводити від слова „корїнь“, як ото трапляється в актах „на сірому корїню“ чи що⁴⁾. Але в умовах запорозького життя таке слововиведення неможливе. Отже, чи не позичене наше слово? В даному разі можна-б визнати за основу татарське слово „кура“ — жеребок з суфіксом для accusativ'a „ны“ або прислівним нарїччям „ян“ — поруч, по сусідству. Тоді термін курїнь значило-б дільницю, що припала за жеребом на користання, поруч такої самої іншої. Таке пояснїння цілком відповідає практиці Запорозжя. Позичене від татар слово згодом змінилося, послов'янилося і вже, як питоме, своє увійшло в оборот Запорозької держави. Запозичування татарських слів (і не тільки слів) на Сїчі було явище звичайне — слова: севрук, аргат, коряк, кіш, пай, огир і т. д. позичено від татар. Не бачимо потреби одкидати таке запозичення й відміни слова „кура“. Поняття дільниці перенесено було на людей, що з тої дільниці користувалися.

Первісний осередок, що мав у своїому розпорядженнї „курани“, була, як установлює М. Грушевський, ватага. „Основною клітиною“, каже він, була воєнно-промислова ватага з кількох до кількадесяти душ з своїм старшим, отаманом, на чолї“⁵⁾. „Ватага, продовжує названий дослідник, — се було хозяйство, яке вимогало оборотного і розумного старшого“ і являла собою „рід кооперативної форми“ господарювання громадою з подїлом здобичи⁶⁾. То були уходники, збиті в цілу групу — ватагу, „яка промишляла на певнім уходї де-небудь в сусідствї татарських кочовищ, на нижнїм Дніпрї, Богу або Інгулі й представляла з себе заразом і промислову компанїю і певну військову силу“⁷⁾. Назва ватага в Сїчі справді була. Там відомі були ватаги „охочих полєвих козаків“⁸⁾. Але зміст слова „ватага“ був переважно військовий. Р. 1697 „съ стороны загранично внеслася въ Сѣчу нѣкая обмана..., по которой... еще съ весны дви ватаги запорожского товариства — одна пишая съ ватагомъ Морозомъ каневскимъ въ 400 чєлов., а другая конная съ Морозомъ — б. атаманомъ ко-

¹⁾ Полевой, Исторія русск. народа, т. VI, 32, 33.

²⁾ Запорожская Старина, 64, 65, 67.

³⁾ Ист. зап. козаковъ, т. I, 200.

⁴⁾ Пор. Archivum Sanguszków т. I, 128.

⁵⁾ Ист. Укр. - Руси, т. VII, 134. ⁶⁾ Ibid., 135. ⁷⁾ Ib., 57.

⁸⁾ Яворницький, Источники, т. I, 722.

шевими 80 чел. пошли в Польшу“¹⁾. Термін, отже, хоч відомий на Січі, та не здобув він широкого й довшого визнання.

Замість „ватаги“ трапляється інший термін „юрта“. Р. 1696 кошовий Мороз писав про колишнього кошового Гусака, що, доставши в диких полях „язика“, „посылаа з межі товариства своее юрти з (добутим) язиком значное товариство“²⁾. Юрта — товариство під рукою військового чина, що ходить по диких полях, шукаючи „язика“, не має сталого місця, не прикуте до одної точки. Козак-запорожець і в ватазі, і в юрті, очевидно, перебуває тільки деякий час, потім виходить, може, з тим, щоб потрапити колись до іншої такої-ж збираної дружини. Не рід праці в даному разі має значіння, а обмеженість її часом, строк праці. Очевидно, ні ватага, ні юрта не могли бути зародком куреня.

Такою клітиною було козацьке „коливо“. — В „Сказанні, откуда козаки запорожане“ говориться про запорозців: „живуть же в коливах, си есть в куреняхъ по 50, по 100 и больше“³⁾.

„Коливо“ — це бродяча, не осіла дільниця. Кочування не визначало однак, що „коливо“ не притягується до певної території. „Коливали“ козаки в межах певної земельної одиниці, означеної натуральними бар'єрами (не геометричними лініями), стиснутої топографічно. Такі „колива“ звалися куренями. В одному акті, звязаному з перебуванням запорозців під Олешками читаємо: „Запорожцы кочуютъ куренями по Бугу, Б. Ингулу, Исуні, Ингульцу, Саксагани, Базавлуку, М. и Б. Камянкъ и по Сурь“⁴⁾. Саме в такому становищу перебували курені, що їх р. 1686 погромили татари, які позабирали „самихъ (запорозців) въ полонъ и пожитки ихъ“⁵⁾.

Колива-курені були досить численні і мали різні назви. Не дотримуючись особливого порядку, знаємо такі курені: келемле⁶⁾, сорокоустний, черкес-отамана⁷⁾, атин чи вільний⁸⁾, курінь при Кінських Водах, курінь-коливо Василя Чорного в кількості 17 чоловіка⁹⁾, кизикерменський, кам'янський, гірководський, кюзеський, чорноводський¹⁰⁾, курінь Сем. Гузенка¹¹⁾, інгульський, караташлицький, ак-гольський чи білозерський¹²⁾, курінь отамана Мишка¹³⁾, султан-курінь¹⁴⁾, дамгал¹⁵⁾, варжирський, чирловський¹⁶⁾. Показні 20 колив-куренів були відомі татарам, що заносили на них скарги до Коша. Але безперечно, що число куренів-колів було значно більше. Рибальство й скотарство ставило колива в таке становище, що вони хоч і були більш-менш організовані під командою отамана, та твердо не сиділи на даному місці, коливали по Ташлику, Кінських Водах, Гірких Водах, то-що, то не ватага, що зібралася для даної операції і, закінчивши її, розпадалася, а рід постійного господарювання на даній території, у межах якої відбувалися господарські процеси. Таке

¹⁾ Іб., т. I, 708 — 709. ²⁾ Іб., 595. ³⁾ Запор. Старина, 21.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1137. ⁵⁾ Іб. т. I, 37.

⁶⁾ Эварн., Сборн. матеріаловъ, 24. ⁷⁾ Іб., 25. ⁸⁾ Іб., 26. ⁹⁾ Іб., 28, 29.

¹⁰⁾ Іб., 29, 30, 31, 38, 35. ¹¹⁾ Іб., 16. ¹²⁾ Іб., 17, 20. ¹³⁾ Іб., 36.

¹⁴⁾ Іб., 37. ¹⁵⁾ Іб., 39. ¹⁶⁾ Іб., 41.

господарство, до певної міри, можна визнати за кочове, постільки доводилося кочувати рибалкам, скотарям, то-що.

Промислове кочування не шкодило існуванню осередків-баз, куди збирано промислове приладдя та здобич, де розробляли план промислової кампанії, то-що. Отже момент кочування зв'язувався з моментом стійності бодай одного пункту в межах відбування даного промислу. Дільницю означали по коливу (курінь Василя Чорного) чи навпаки, коливо по дільниці (Чорноводський курінь) і організаційний пункт командував над дільницею й звався куренем.

Підо впливом подій, на випадок ворожого наскоку, коливо відкочувало від своїх бар'єрів у запілля до спеціально заведених для оборони городків, що за їх могли стати старовинні городища й що їх віддавна для того ставили ухадники ¹⁾. В р. 1571 відомі острожки на Базавлуку, Хортиці й ин. місцях ²⁾. Такі „городцы“, як оповіщали російський уряд його агенти р. 1728, ставлено „по Днѣпру и по бояракахъ и по лѣсахъ“ ³⁾. Взаємовідношення між „городцями“ й передньою лінією, де відбувалися промисли, ілюструється випадком у половині XVII в. Р. 1658 запорозці ввіймали під Аслан-Городком кількох татар, „а поймавъ, отвели въ курени свои, а изъ куреней своихъ отвезли в черкасській городъ Буткали, а изъ Буткали къ Барабашу полковнику“ ⁴⁾. Тут ясна двохлінійна організація. Рухливе й, з огляду на самий характер промислів, розкидане, до того ще нечисленне поселення могло оборонятися лиш у другій лінії, там, де стояли курені, концентраційні й організаційні пункти, які в той-же час були за опорні пункти. Цю картину організації промислів й оборони прекрасно малює легенда про запорозця Левенця. Левенець ловив на р. Орелі рибу й полював, а щоб відбитися від татар, на горбу, подалі збудував собі фортечку. Татари обступлять її, Левенець почне відбиватися. „Побачить татарва, що нічого не зробить..., та навіткача... А Левенець візьме ломаку та за ними... Так довго Левенець-молодець й беріг нашу землю“ ⁵⁾.

Для оборони й довелося виділяти окремі сили з числа зайнятих на промислах, купчити їх біля нерухомих пунктів чи, як каже Яків Собеський — письменник першої чверти XVII в., біля логовищ. Так виділяється частина озброєних людей-козаків, що вони „сочли бы тяжкимъ грѣхомъ оставить казачество для иного рода занятій“ ⁶⁾. Друга лінія (за лінією промислів) стає військовою, прибирається в особливі організаційні форми, відмінні в порівнянні з організацією промислів. „Козачі війська поділені на полки“ ⁷⁾. Інший історик писав, що „там поділялися

¹⁾ Арх. Ю. Зап. Р. ч., 7 т. II, 372.

²⁾ Грушевський, т. VII, 136.

³⁾ Зап. Од. О. Ист. и Др. т., XIV, 290.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XV, 100.

⁵⁾ Эварницкій, Очерки по истории козаковъ, 129.

⁶⁾ Мемуары, II, 89.

⁷⁾ Troupes de cosaques sont divisées en regiments. Jolli, Histoire de Pologne, 307.

козаки на полки... розподілені на сотні або корогви, так, що кожен зареєстрований козак належав до однієї корогви, під якою він і служив, коли бував призов¹⁾. Так само каже і Всеволожський²⁾ й ин.

Такі твердження підпирає актовий матеріал. Проти Виговського оперує „запорожцев целый полк з Коша запорозкого“, який, виряджається з Лохвиці на поміч кн. Ромодановському³⁾. Підчас Хотинської війни в Сагайдачного було під рукою 12 запорозьких полків⁴⁾. При Дорошенкові довгий час працював запорозький у 500 чол. полк, під командою Яненченка⁵⁾. В р. 1672 в Сірка під Чечельником було „его полку запорожцев с 1000 чел., а при Ханенку в Ладыжина 2 полка с 2000 чел.“⁶⁾ й т. д.

Має під собою добру базу й друге твердження про поділ запорозців на сотні.

Про означений поділ говорить Бельський, що начальників сотні зве отаманами⁷⁾. З донесіння Лясоти довідуємося, що запорозькі полки ділилися на сотні з сотниками на чолі⁸⁾. Повстанський ватажок Косинський у своєму листі промовляє від ім'я сотників й отаманів⁹⁾. Р. 1683 відомий запорожець І. Гусак — товариш сотні Іванкиної¹⁰⁾. Р. 1691 Мазепа писав до Москви, що запорозці під командою сотника Юоска погромили татар під Очаковим¹¹⁾. В 1709 р. Голіцин повідомляв Скоропадського про те, що в боях під Білою Церквою й Фастовим було „убито запорожскихъ два полковника да сотниковъ и др. начальниковъ нѣсколько чело-вѣкъ“¹²⁾.

Але ні полки, ні сотні в дальшій запорозькій практиці не утрималися. Коли трапляються вказівки на перші, так тільки підчас військових подій. Вони відпали тому, що під ними не було економічної бази, що її мали колива й курені. Незалежні, з економічного погляду, й еластичні що-до військової організації (курені припускали велику дробимість й бажане збільшення), вони відсунули на дальший план суто військовий поділ, а їхні отамани затулили сотників і полковників. Без останніх Запорожжя могло перебути, без куренів воно переставало існувати.

¹⁾ Si divide i Cosacchi in sei reggimenti... distributi in centurie ossia bandiere in modo, che ogni cosacco iscritto, apparteneva ad una bandiera sotto loquale militava allorché era chiamato. Zaydler, op. c., 401.

²⁾ Dictionnaire, vol. 127.

³⁾ Величко, Літопис, т. I, 365; пор. Волкь-Карачевскій, Борьба Польщі, 42.

⁴⁾ Жерела т. VIII, 250.

⁵⁾ Бантишъ-Каменскій, Ист. М. Р., 546.

⁶⁾ А. Ю. и З. Р., X, 647.

⁷⁾ Zbiór pisarzów polskich, t. II, 18, 198.

⁸⁾ Пор. К. Ст. 1894, VI, 439.

⁹⁾ Грушевський, т. VII, 188.

¹⁰⁾ Левицкій, Очерки народной жизни, 252.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 302 — 3.

¹²⁾ Судіенко, Матер., т. II, 35.

Полк і сотня являлися поділом на час війни; курінь-же існував як окреме господарство й, до певної міри, навіть окрема територія. Коли були такі передумови, утриматися самій лиш військової організації було важко. Полк і сотня так само знесли, як свого часу знесла „рота“, відома в Запорозжі ще р. 1553 ¹⁾.

Означені точки знаходять підпору в курінній ономастиці, що збереглася від давніх давен.

Як відомо, курені звалися:

Батуринський	Канелівський	Пластунівський
Бруховецький	Крилівський	Платнірівський
Величківський	Канівський	Пашківський
Васюринський	Куренівський	Поповичівський
Гуманський	Корсунський	Рогівський
Дерев'янківський	Калниболотський	1-й Стеблівський
Джерелівський	Левушківський	2-й Стеблівський
Дядківський	Мишастівський	Сергіївський
Донський	Мінський	Тимошівський
Іванівський	Медведівський	Титарівський
Ірклівський	Незамаївський	Щербинівський
Куцівський	Полтавський	Шкуринський ²⁾ .
Кисляківський	Переяславський	

Запорожець Корж до цього списку додає ще курені: Плахтіївський, Глушківський, Гадацький, Вербицький, Шастунівський ³⁾. Французький історик — Нефавський (Незамаївський?), Курмінський (Куренівський?), Гаманський (Гуманський?), Девезовський (Дядківський?), Стерлевський (Стеблівський?) ⁴⁾. В р. 1770 згадується запорожець Шапарець — отаман Звонецького куреня ⁵⁾. 1746р. згадується „Кодаківський курінь“ ⁶⁾. Кодацька паланка відома, куреня-ж з такою назвою (принаймні в Січі) не було. Може бути, що в даному разі ототожнено паланку з куренем. Коли додати до цього списку вищепоказані 20 куренів, то загальна кількість куренів на Запорозжі (не в Січі) дорівнюватиме 69 куреням різних назов. А, може, і ще більш, бо в Яворницького ⁷⁾ згадуються ще курені: Іргадський, Кайсаркаїрський, Бурилинуйський, Кашка-Баркуріндівський, Якісудамагінде, Пенківський й ин. Отже, Запорозжя являло собою велике число курінних осередків, розкинутих на всьому просторі Вольностей. З них 38, звичайно, відомі, містилися в Січі, інші-ж були по-за нею.

Один з найдавніших описувачів Запорозжя писав: „Съча... раздѣлялась, по числу городовыхъ полковъ, на курени..., оныхъ, когда, по своему вольству своему, уже изъ послушанія настоящего вышли, оказалось 40“ ⁸⁾.

¹⁾ Грушевський, Ист. Укр.-Руси, т. VII, 115.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 849 — 850.

³⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 149; Изустное повѣствованіе, 12.

⁴⁾ Léuzg, Histoire des Kosaks, v. III, 279. Пор. Маркевичъ, Ист. Малороссіи, т. V, 124.

⁵⁾ Скальковскій, Ист. Новой Съчи, т. III, 53.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1599. ⁷⁾ Вольности, 23.

⁸⁾ Ригельманъ, Лѣтописное повѣствованіе, ч. III, 69.

Назви куренів, як бачиться, взято від полків Гетьманщини, хоч тих полків у Гетьманщині не було 40. З гадкою Рігельмана згоджувався Скальковський; він робить поправку: деякі з куренів, мовляв, справді, дістали собі ім'я від різних міст; „других же производство даже странно, какъ Канеловскаго, Незамайскаго и Мишастовскаго“¹⁾. Кн. Голіцин²⁾ виступив вже з іншими домислами. „Курень носитьъ названіе, — каже він, — по имени или отечеству первыхъ строителей, либо по имени главнаго отамана Сѣчи“. Д. І. Яворницький об'єднує обидва здогади. На його думку, „всѣ (курени) носили названія, большею частью, заимствованныя или отъ атамановъ-основателей ихъ, или отъ городовъ-метрополій, откуда вышли первые запорожцы, или отъ званія большинства козаковъ, поставившихъ впервые курени“³⁾. Такої самої думки був і Кащенко, останній, що-до часу, історик Запорозжя⁴⁾.

Отже, перед нас дві основні лінії в справі в'яснення курінних назв.

Дуже спокуслива думка вивести назви від „основників“ чи уславлених діячів Запорозжя. Деякі назви, справді, ніби дають привід для таких висновків. Так, Тимошівський курінь міг-би дістати своє ім'я від Тимоша Хмельницького, що був на Січі р. 1647. Величківський — від кошового Величка, Бруховецький (десь коло 1660 р.) від ім'я гетьмана Бруховецького, Іванівський від отамана Івана, можливо, Сірка, Донський — від отамана Дона чи Донця (десь у р. 1687), Щербинівський і Рогівський від кошових Щербини й Рога. Але цей здогад ніщо не підпирає. Він і логічно не в'яжеться з основними думками творця іменної теорії, що, мовляв, 38 куренів існували споконвіку⁵⁾.

Потім невідомо, чим-же самим прославили Запорозжя названі історичні особи? Далі, з погляду іменної теорії ніяк не може бути зрозумілий факт, що надзвичайно популярні в Січі імена Хмельницького Богдана, Гордієнка, Малашевича й ин. не прикрасили собою якогось з куренів. Шефів у минулому Січі було-б і поверх названих досить багато, саме таких, що, справді, прославили Січ, а проте про них чомусь забули, даючи назви куреням.

Так само не зовсім добре звязані курінні назви з полками, хоч полкова теорія має під собою ґрунт у козацькій інструкції 1698 р. Непорозуміння полягають у тому, що низка полків зовсім не має відповідних назв у куренях. Так, невідомі курені, що відповідали-б назвою своєю полкам: білоцерківському, черкаському, чигиринському, брацлавському, миргородському, київському, ніженському, то-що. Міста, сами по собі, очевидячки, теж не багато важили для запорозців. Характерно, що таке вславлене місто як, напр., Київ не мало навіть віддаленого відгуку в імені якогось січового куреня. Це тим цікавіш, що принаймні,

¹⁾ Ист. Н. Сѣчи, т. I, 53.

²⁾ Рус. Военная Исторія, т. II, 511.

³⁾ Ист. Зап. коз., т. I, 199.

⁴⁾ Оповідання про військо Запорозьке, 52.

⁵⁾ Кащенкові слова.

за давніших часів, як видно, напр., із списків 1581 р., Черкаси, Біла Церква й ин. давали найбільше запорозців.

Приглядаючись до курінної ономастики, легко можна побачити, що назви куренів зв'язано з різними географічними точками як Право-, так і Лівобережжя.

У Луцькому повіті маємо поселення Брухово й Бруховець. Про перше є відомості люстраторів од 1577 р., про друге — од 1570 р. Зустрічаємо ще с. Бруховичі, але вже далі — в володимирському повіті в р. 1577 ¹⁾.

У Луцькому-ж повіті р. 1570 й 1583 записано с. Іваня; в 1566 р. с. Івань в Подільському повіті — маєтність Язловецького, і в 1456 р. під м. Баром с. Іванівці ²⁾ й низку однойменних поселень у Кременецькому повіті й під самим Дубном ³⁾. Там-же в 1583 р. в маєтності кн. Острозьких (і в повіті Кременецькому тоді-ж) відомо с. Дятковець ⁴⁾.

Так могли повстати курені: Бруховецький, Іванівський, Дядківський. Виводити назву Дядківського куреня, напр., від отамана Діда, а Іванівський від такого-ж Івана Сіверного не доводиться, бо послуг їх у р. 1576 і 1578, що-до зформування козачої міліції з 500 чоловіка, не було доведено до краю. Слово „дід“, або по-польськи „dziad“ могло-б дати ім'я дзядківський, але йому доводилося-б далі надавати значіння неможливим способом, змінюючи саме розуміння слова: дід — дядько.

Крилів — сільце в маєтностях Корецьких в околиці Межиріччя в 1577 р. ⁵⁾. С. Медведівка, в канівському старостві, згадується в люстраціях 1636 р. ⁶⁾.

Гумань з 20-х рр. XVII в. згодом розгортається в цілий повіт і дає ім'я і полкові і куреневі.

Канелівський курінь прибирає ім'я від р. Канелі в Київщині.

Канівський курінь, очевидно, зв'язувався з річкою Канівкою ⁷⁾. В Меджибожчині р. 1530 було с. Пашківці ⁸⁾, звідки могло піти ім'я Пашківського куреня.

Крилів і Переяслав ⁹⁾ дали ім'я відповідним куреням.

На Лівобережжі зустрічаємося з с. Сергіївкою в маєтності Вишневецького ¹⁰⁾. Здається, ця Сергіївка є Сергіїв-городок чи Вольне на р. Самарі ¹¹⁾.

Куренівський курінь, видимо, зв'язаний з с. Курінька на Полтавщині в Лохвицькому пов. недалеко городища ¹²⁾. Полтавський курінь від м. Полтави в Переяславському старостві ¹³⁾.

¹⁾ Źródła dziejowe, t. XIX, 57, 65; t. IX, 32, 107.

²⁾ Грушевський, Барекое староство, 50.

³⁾ Źródła, t. IX, 10, 26, 82, 142, 200, 227. ⁴⁾ Ibid., t. IX, 84, 88, 140.

⁵⁾ Źródła, t. IX, 45. ⁶⁾ Ibid., s. V, 217. ⁷⁾ Книга більшого чертежа, 92.

⁸⁾ Źródła, t. IX, 169. ⁹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 262.

¹⁰⁾ Przezdiecki, Podole, Wołyń, Ukraina, t. I, 43.

¹¹⁾ Эварницкій, Запорожье, т. I, 96. ¹²⁾ Книга Б. черт., 95.

¹³⁾ Źródła, t. V, 214; Эварницкій, Источники, т. I, 31.

Плахтійвський зв'язувався з с. Плахтійвкою за р. Омельником.

Од місцевостей, суміжних з ногайцями, могли повстати Рогівський курінь, що мав своє ім'я від маленької фортечки Семенова Рога чи просто Рога. Спокусливо ототожнювати Ріг з старовинною назвою Бара-Роф чи Раф, але з лінгвістичного боку така спроба виглядала б безнадійно. Шкуринський курінь, здається, дістав свою назву від ім'я ногайського поселення Шокура. Що правда, в Брацлавщині зустрічається в р. 1593 мало не однойменне село Скоржинці ¹⁾; Кисляківський курінь, очевидно, зв'язаний з пізнішим запорозьким поселенням Кисляківкою, перед тим татарською посілістю — Кислик; Джереліівський курінь легко зближується з ногайським поселенням Тереклі; Іркліівський — проти татарського пос. Іргакла; Мишастівський — проти такого-ж пос. Мушас; Стеблівський — від Стеблівського лимана, де запорозці ловили рибу. Зближувати ім'я останнього куреня з ім'ям козацького ватага Стеблевця, відомого р. 1622, не можна з міркувань філологічних.

Географічне походження мали й інші курені: Дерев'янківський від с. Дерев'янка в Київському повіті ²⁾ чи в Луц. пов. с. Дерев'яне — маєтність Чарторизьких, про яку згадується в люстраціях 1577 р., чи в Кам'янецькому пов. с. Дерев'яне, відоме 1542 р. ³⁾; Титарівський чи Татарівський курінь мав-би своє ім'я від с. Татари в Кам'янецькому пов. — про це село згадки в р. 1530 і 1542 р. ⁴⁾, Поповичівський — від с. Поповичі в Луц. пов. 1577 р. ⁵⁾ чи під м. Баром, звісного ще р. 1530 ⁶⁾. Зв'язувати назву Поповичівського куреня, напр., з Поповим яром — інтендантським запорозьким складом ⁷⁾ не можна, бо Попів яр — пізнішого походження.

Назви решти січових куренів важче з'ясувати. Так, я не знаю, чи можна з'ясувати подібним допіру описаному способом ім'я Васюринського куреня ⁸⁾. Не пощастило досі з'ясувати назву куреня Незамаївського ⁹⁾, Величківського ¹⁰⁾ і, нарешті, Левушківського куреня. Можна гадати, що назви цих куренів, як і сами вони, належали до найдавніших, що їхні оригінали-поселення чи річки пощезали назавсіді.

Загалом кажучи, можна встановити, що курені, котрі пішли від місцевостей, що були вже на початку XVII в. в лінії, сказати-би, другій, чи на лінії внутрішньої оборони, повстали давніш. Колись вони стояли

¹⁾ Źródła, t. V, 72.

²⁾ Rulikowski, Opis pow. Kijowskiego, 5.

³⁾ Źródła, t. IX, 47, 88, 164. ⁴⁾ Ibid., t. XIX, 160, 220. ⁵⁾ Ibid., t. IX, 60, 87 й ин.

⁶⁾ Грушевській, Барское староство, 123. По р. Źródła, t. V, 187, 285 й 85.

⁷⁾ Сбор. статист. свѣдѣній по Екатерин. губ., т. III, 5.

⁸⁾ Іменна теорія теж не може з'ясувати цього імення — кошовий Васютенко р. 1667, кошовий Василь (Олексенко) р. 1664, кошовий Кузьменко Василь р. 1693 не могли дати імення названому куреневі.

⁹⁾ Про нього Зап. О. О. И. и Др., т. XI, 494.

¹⁰⁾ Іменна теорія могла-б виводити назву від ватага К. Величка в р. 1579 — 1580, але К. Величко був зовсім дрібненький собі ватажок, під його рукою було тільки 100 піших козаків. — Стороженко, Стефань Баторій, 85.

в першому шереху, після-ж того, як колонізація посунула вперед, на південь і схід, з'явилася нова лінія й давніша лишилася в тилу. Так, канелівська фортечка опинилася в глибині, далеко перед нею висунулися на південь Гумань і на південний схід Калниболото. Стеблів був у 2-й лінії в порівнянні з Корсунем. Коли Крилів стояв у 1-й лінії, Іркліїв (якщо Іркліїв визнати на Полтавщині) — в 2-й, Канів — у 3-й, Переяслав-Ведмедівка аж у 4-й, Полтава знов стояла у 1-й лінії. З сказаного виходить, що найдавніший з перелічених куренів був переяславський, далі канівський, тоді іркліївський, стеблівський, канелівський, згодом повстали гуманський, кальниболотський, корсунський, крилівський, полтавський.

З мапи легко побачити загальний рух колонізації й перекати в лінії оборони. Колонізація описувала дугу в напрямку з північного заходу на південний схід, упираючись в річки між Дністром і Богом, Богом і Синюхою, Синюхою і Виссю, Виссю і Руським Ташликом, Ташликом і Дніпром, Дніпром і Пелом, Пелом і Сулою. Кожного разу з колив виділявся військовий курінь, що збільшувався коштам витискуваних колонізацією куренів давніших, і кількість військових одиниць в одному куреню зростала й скочувалася поступінно до Січі. Отож, р. 1638 в Січі з'явилися відразу виписчики: Переяславські, Канівські й Корсунські. Вони таки й утворювали низку військових одиниць-куренів Січі.

Географічна ономастика дає спромогу встановити й ближчий час, коли з'явилися різні, на жаль, далеко не всі, курені. Час, розуміється, не в тому розумінню, щоб точно встановити, коли курені з'явилися, а в тому, що нижче од даного часового бар'єру не можна віднести появи їх. Отже, в хронологічному порядку, можна встановити бодай декотрі курені так:

Пашківський	не раніш од 1530 р.	Гуманський	не пізніш од 20-х р. XVII в.
Татарівський	" " " 1530 "	Тимошівський	" " " так саме
Дерев'янківський	" " " 1542 "	Батуринський	" " " 1625 р.
Поповичівський	" " " 1565 "	Коренівський	" " " 1626 "
Іванівський	" " " 1570 "	Медведівський	" " " 1636 "
Канівський	" " " 1581 "	Полтавський	" " " 1638 "
Дядьківський	" " " 1583 "	Васютинський	" " " 1667 "
Іркліївський	" " " 1600 "	Незамаївський	" " " 1681 "
Крилівський	" " " 1614 "	Сергіївський й Стеблівський	— тоді-ж.

Останні, oprіч тих куренів, котрі пощастило розшифрувати, мали повстати не раніш од останньої чверти XVII в., коли запорозькі границі поширилися на схід до Дону й на південь мало не до Чорного моря. Такі-о будуть курені колива-отаманів Тарана, Івана, Василя й ин.¹⁾ Будь-що-будь, колива-курені це були новоформовані одиниці; січові-ж курені²⁾ вже перейшли стадію коливань й усталилися. Сам по собі факт

¹⁾ Эварницький, Сборн. матеріаловъ, 25—26.

²⁾ В числі їх Кащенко (Опов., 52) називав якийсь кирилівський курінь, очевидно, крилівський.

поділу на колива й січові курені — красномовний і свідчить, що в Січі курені повстали не відразу, формувалися поступінно, потроху. Інакше кажучи, твердження дослідників Запорозжя, наче-б курені існували споконвіку і в одній й тій-же кількості, не можна прийняти. Здається, доцільніш буде згодитися з старовинним письменником, що „со временем курени прибавлялись“¹⁾. Справді, в різні періоди знаходимо в Січі різну кількість куренів. Це не важко перевірити. Стефан Хмелецький р. 1628 повідомляв короля, що запорозці, під час походу на Крим, захопили 12 гармат, з яких „девять препроводили в курени“²⁾. Очевидно, й число постійних куренів було дев'ятеро; з коливами, ясна річ, більш. В 1690 р. маємо 27 куренів³⁾, далі їх вже 38. В р. 1767 запорозці писали гр. Рум'янцеву, що в Січі є до 40 куренів з приписаними до кожного 1000 й більш чоловіка⁴⁾. Корж теж каже про існування 40 куренів⁵⁾ й будь-що-будь у Кам'янській Січі їх було таки 40⁶⁾. Цю цифру приймає проф. Буцинський⁷⁾ і, здається, проф. Рожков⁸⁾.

Що курені підтягувалися до Січі поступінно й поодинокі, видно з практики Іванівського куреня. Він спочатку стояв не в Січі, а на границі з Татарією і тільки згодом улився в число січових одиниць. Чом таке траплялось, то питання інакше, але цей факт важливий і з другого боку: ним з'ясувати можна перехід Січі з місця на місце. В міру того, як збільшувалася людність, робилося тісно й доводилося переходити на більший чи зручніший чимось острів. Що-до хронології, то останніми підтягувалися ті курені, котрі повставали через те, що поширювалася територія Запорозжя, напр. Кисляківський курінь мав увійти до Січі один з останніх.

Різні місцевості й різний час появи куренів призводили до того, що різні групи куренів виробляли різні звички, вдосконалювали інші військові й промислові підхідки, витворювали поняття й, якщо хочете, правний світогляд інакші, ніж інші такі групи. Та більше, окремі курені навіть спеціалізувалися на тих чи інших промислах. Напр. Шкуринський курінь виробляв човни, як довідуємося про те з одного повідомлення 1696 р.⁹⁾

Курені не були одинокі в Січі, як не були вони одинокі і в полі. З'ясовувалося це тим, що кожному куреневі вести на власну руку оборону не було можливо. Вони мусіли підтягуватися один до одного, то в більшій, то в меншій кількості. Натяк на це знаходимо в формулах: „войско верховое, низовое, луговое й полянковое“. Але мимо цього натяку, курені, справді, ділилися на верхні й нижні. Мирного часу такий поділ не відчували. Але під час виборів, коли кандидатуру доводилося під-

¹⁾ Описаніє вѣсѣх обитающихъ въ рос. государствѣ народовѣ, т. IV, 357.

²⁾ Мемуары, т. II, 166. ³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 288—289.

⁴⁾ Флоровскій, Депутаты войска запор. 13.

⁵⁾ Изустное повѣствованіє, 11. ⁶⁾ Эварницкій, Запорозжье, т. II, 116.

⁷⁾ Сборн. статей екатериносл. научн. о-ва, 237.

⁸⁾ Пор. Рус. истор. т. VI, 36. ⁹⁾ Эварницкій, Источники т. I, 137.

пирати силою, курені ділилися власне так ¹⁾). Добачити групування можна ще з порядку, в якому розміщувалися курені. Вони сиділи окремими, мовляв, кварталами. Щоб довести справедливість висловленої думки, спинімося на топографії їх, занесеній у списки куренів. Візьмімо за основу список кінця XVII в. й порівняємо його з пізнішими. Було за списками:

	1690 р.	1700 р.	1759 р.
1	в.-стеблівський	дерев'яківський	поповичівський
2	перяславський	джерелівський	васютинський
3	полтавський	в.-стеблівський	незамаївський
4	мишастівський	н.-стеблівський	крилівський
5	минський	полтавський	щербинівський
6	тимошівський	перяславський	титарівський
7	величківський	мишастівський	шкуринський
8	левушківський	дядьківський	коренівський
9	пластунівський	мінський	рогівський
10	дядьківський	тимошівський	корсунський
11	бруховецький	величківський	калніболотський
12	медведівський	левушківський	гуманський
13	латнірівський	пластунівський	дерев'яківський
14	кущівський	медведівський	н.-стеблівський
15	кисляківський	латнірівський	в.-стеблівський
16	іванівський	бруховецький	джерелівський
17	канелівський	пашківський	перяславський
18	сергіївський	кущівський	полтавський
19	донський	кисляківський	мишастівський
20	крилівський	іванівський	минський
21	канівський	канелівський	тимошівський
22	батуринський	сергіївський	величківський
23	поповичівський	донський	левушківський
24	васютинський	крилівський	пластунівський
25	незамаївський	канівський	дядьківський
26	щербинівський	батуринський	ведмедівський
27	титарівський	поповичівський	бруховецький
28	шкуринський	васюринський	латнірівський
29	коренівський	незамаївський	пашківський
30	рогівський	ірклівський	кущівський
31	корсунський	щербинівський	кисляківський
32	калніболотський	титарівський	іванівський
33	гуманський	шкуринський	сергіївський
34	дерев'яківський	курнівський	ірклівський
35	джерелівський	рогівський	батуринський
36	н.-стеблівський	корсунський	ханелівський
37	пашківський	калніболотський	донський
38	ірклівський	гуманський	канівський

Розпис куренів складала, очевидна річ, не під впливом надхнення, а існувала правильна лінія, якої неодмінно треба було дотримуватися. Порівнюючи розпис 1690 і 1700 р., бачимо низку куренів в одному тому-ж по-

¹⁾ Эварницкій, Очерки по истории зап. козаковъ, 77.

ряду. Такі напр. № 5—9 № 14—25 № 26—33, інші без особливого зв'язку. Рівняючи список 1690 р. з списком 1759 р., знову бачимо одні й ті самі групи в № 17—19, № 21—38, № 1—3, № 6—18, останні без видимого зв'язку (список 1759 р. використав кн. Мишецький). Отже, встановлюється основних 3—4 групи куренів. Але треба з'ясувати ще, чи могли бути одинокі курені. За провідну нитку тут править вказівка на парування куренів, поділ їх на верхні й нижні, що доводить існування верхнього й нижнього Стеблівського куренів. З парности легко з'ясувати № 5—9, 14—25, 26—33. Тут, очевидно, три квартали № 34—35—1—36 мабуть являють собою знову окремих квартал, де паристі числа стоять згори, непаристі знизу й рахуються від краю, себ-то, № 1 й 36 можуть бути взяті в якому завгодно порядку. № 3—2 й 4, очевидно, розкинуто теж у 2 поверхи паристими числами. Квартал № 5—9 має попереду себе № 10, що стояв у натуральному ряді, але не в тій лінії — нагорі: № 5—9, нанизу № 10. Особливий квартал являли № 12—13—11, бо попереду них був № 9, а позаду № 14. Він, як видно, розкинутий був теж у 2 ряди, де № 12, як паристий, стояв згори № 11—13, лічба-ж ішла справа догори й потім уліво й на долину. Отже, Січ являла собою 6 окремих кварталів, чи 6 груп куренів. Можливо, однак, що великі квартали № 14—25 й № 26—33 і собі розпадалися на двоє, так що Січ складалася з 8 груп куренів. На такий розклад натякає список 1759 р., де першими поставлено № 17—19 й, не дотримуючи порядку, ті, котрі стояли в списку 1700 р. № 37—38. Ці 8 груп, можна думати, стоять у зв'язку з кількістю в'їздів чи фірток у Січі. З одного донесіння московському урядові видно, що справді до Січі провадило 8 проходів, кожен завширшки на одного чоловіка, „чтобъ можно было одному человекъ пройти по воду“¹⁾.

Показані розміри фірток дають змогу справедливо оцінити одну з літописних козацьких легенд. У Величка є повідомлення, ніби р. 1675 15 000 чол. турків пройшли до Січі через показані фіртки й хтіли її зруйнувати, винищивши усіх запорозців. Тільки випадок урятував Січ: козак Шевчик побачив турків через вікно і тоді козаки почали бити з рушниць по турках, які не знали, що їм у Січі робити (?), й перебили 13 500 чол. Подана легенда не більш як легенда. Почнім з обсягу Січі. Вона тоді обнімала тільки 8 100 кв. арш. Беручи на людину 1 кв. аршин, у Січі можна було б умістити лиш 8 000 чол. турків, з умовою, щоб уся територія Січі стояла порожня, тимчасом у ній містилися курені, церква, льохи, різні будинки, башта, то-що, а через це вільна площа могла обняти не більш як 3 500 кв. арш. і тому жадним способом не вмещала 15 тис. люду. Неправдоподібність легенди підтверджує ще й таке. Через кожну з фірток, коли-б через усі пройшов ворог, треба було перепустити по 1 875 чол. Беручи процес підходу й проходження для кожного $\frac{1}{4}$ хвилини, матимемо для всієї без дальшого вшикування операції 7 год. 40 хв. Турків

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. XI, 5, 12.

побачили десь коло 3—4 години ночі. Для того прохід мав початися коло 8-ої години вечора, інакше кажучи, турків помітили-б неодмінно. Щоб уникнути того, напад мусів-би прискоритися коштом більшої перепускної здатності фірток; через кожну з них треба було-б перепустити значно більше люду, а це було-б можна, як-би фіртка була завбільшки в 3—4 арш., чому суперечить точний розмір фіртки. Про саму обстанову пробирання до Січи годі говорити: вона неможлива з військового погляду, бо, перш ніж пробратися на січовий майдан, турки могли-б насамперед натрапити на кіш-редут, що стояв проти кожної фіртки. (Подію 1675 р. запідозрював вже Костомаров ¹⁾) — хоч ближче не аналізував легенди).

Фіртки й проти них коші, що оборонялися силою ближчих куренів, зайвий раз говорять про наявність курінних груп.

Про січові курені-приміщення ось що пише англійський дослідник: „у кожній з повіток, які були, сами по собі, широкі, вбого забезпечені залями, жив курінь, або рота козаків... Тут протягом дня члени куреня збиралися для спільного обіду і тут вони вночі спали коло дверей ²⁾). Про приміщення курінні знаходимо не більше даних у кн. Голіцина ³⁾ й Яворницького ⁴⁾). Давні письменники переказують, що кожен курінь складався „із одного большого и разныхъ малыхъ домовъ, въ одномъ мѣстѣ построенныхъ“ ⁵⁾). Розміри куреня, що описав Яворницький, як 44 арш. × 8 арш., чи 352 кв. арш., що для 38 куренів дає цифру в 13 376 кв. арш., тимчасом як напр. Чортотлицька Січ мала тільки 8 100 кв. арш. ⁶⁾). Очевидно, показаний розмір не був єдиний. І справді, той-же дослідник подає й інші розміри — 10 арш. × 5 арш. ⁷⁾). Отже запорозькі казарми були зовсім невеликі. Навіть найбільший курінь не міг умістити досить люду, бо-ж половина його йшла під курінну пекарню.

Максимальне число людности в найбільшому курені не могло перевищувати 50 чол., а мінімальне — 10 чол. козаків. Тимчасом хроністи, а за ними й наукові дослідники твердять, що в курені могло бути навіть по 1 000 й більш чоловіка. Що правда, Граб'янка ⁸⁾ каже тільки про 150 чол. в курені. Аналізуючи цифру людности підчас легендарного нападу турків на Січ, можна вивести, що людність куреня справді не перебільшувала 150 чол. ⁹⁾). Цифровий, офіційний, звідома перебільшений, матеріал дає для XVIII в. різні цифри. Так, рахували в куренях:

¹⁾ Соч., т. VI, 315—316.

²⁾ In each of sleds, which were simply large, scantily — furnished halls lived a kuren or — troop of Cosacs... Here during the day, the members of the kuren assembled for the common meals and here at nights they slept upon the floor. M. W a l l a c e, Russia, v. II, 212.

³⁾ Рус. воен. история, т. I, 47.

⁴⁾ Ист. запор. козаковъ, т. I, 202.

⁵⁾ Соч. и переводы, къ увеселенію служащіе за 1760 г., т. V, 427.

⁶⁾ Оч. по исторія зап. коз., 50.

⁷⁾ Запорожье, т. II, 45; Ист. зап. коз., т. I, 200.

⁸⁾ Лѣтопись, 19.

⁹⁾ Пор. Э в а р н и ц к і й, Ист. зап. коз., т. II, 504.

	р. 1755	р. 1759	р. 1762	р. 1769
Бруховецькому	279	248	54	279
Батуринському	318	200	173	248
Васюринському	513	220	45	339
Величківському	360	361	48	234
Дерев'яниківському	267	228	52	330
Донському	205	205	90	268
Дядьківському	314	327	55	381
Джерелівському	263	300	139	250
Іванівському	454	454	67	382
Ірклівському	482	480	122	738
Куренівському	460	268	98	303
Коренівському	416	410	81	362
Корсунському	402	415	138	305
Калниболотському	265	265	89	288
Канівському	682	550	274	618
Крилівському	214	511	61	315
Канелівському	259	200	50	196
Кисляківському	286	220	114	245
Левушківському	288	200	84	174
Мишастівському	269	265	37	263
Минському	448	611	74	297
Медведівському	408	218	104	248
Незамаївському	347	350	68	382
Переяславському	370	119	61	302
Полтавському	520	250	44	506
Пластунівському	441	541	269	269
Платнірівському	301	300	66	391
Пашківському	306	306	46	340
Поповичівському	301	340	53	314
Рогівському	406	406	131	388
Н.-Стеблівському	180	200	56	128
В.-Стеблівському	208	250	41	202
Сергіївському	258	200	29	215
Тимošівському	344	343	73	312
Титарівському	330	330	98	189
Гуманському	251	224	152	478
Щербинівському	309	319	157	399
Шкуринському	336	338	252	504 ¹⁾

¹⁾ Зап. Од. О-ва И. и Др. т. XIV, 655; По р. Зап. Хар. Ист.-Фил. О-ва, кн. IX, 161.

Третя графа, за деякими виключеннями, можна визнати, справді відповідає числу козаків, що жили по куренях. Але всі інші графи ясно свідчать за те, що поняття „курінь“, як приміщення, казарма, не ототожнювалося з куренем — приписною одиницею.

Курінь, на справді, й відповідав останній, бо-ж був не тільки військова одиниця, він не розривав з своїм колишнім добувальним промислом, був і господарча одиниця і правна організація, що зберегала в Січі свою фізіономію після того, як групи куренів-колив виділили з-поміж себе певну частину тільки для оборони то в вигляді оборони активної — кіннота курінна, то пасивної — курінна піхота, зосереджена в Січі. Січ не покривала собою куренів, а курені і далі жили так, ніби об'єднання в січовій організації не відбувалося. Саме значіння Січі в освітленню дослідників перебільшене. На правильнішій точці стояли англійські та французькі письменники, що в Січі добачали федерацію курінних одиниць. Спілка їх не заважала кожному жити своїм життям і тільки там, де стикалися спільні всім куреням інтереси, виступала Січ-об'єдинителька. Фактично-ж не було навіть єдиного війська. Січ тільки давала свій штамп на те, що робили окремі курені. Через це багато з того, що приписувалося самій Січі, в дійсності було ознака курінних організацій, уклад яких не був той-же для Січі, хоча й більш-менш тотожній їй. Курінь задавав тон, Січ конструювалася за куренем і від нього залежала. Здається, не зовсім ясно уявляли собі дослідники, що таке Січ через її уклад за останній час січового існування, коли Січ репрезентували поважані, солідні люди, добрі господарі, що пильно працювали коло свого господарства й були сумирні поміщики. „Сивоусі козарлюги“ кінця XVIII в. і трохи не нагадували буйного Запорожжя XVI—XVII в., коли незначна кількість літніх і заможних козаків не відповідала гідності Запорожжя. Гадаємо, що правильніша характеристика та, яку дав чужоземний письменник; він казав: „запорозці це частина молодих людей, котрі не були жонаті (*une partie des jeunes gens, qui n'étaient pas mariés*)“ й люди, що жили „по парубоцьки“ („à la vie de garçon“)¹⁾. То була буйна молодь, завзята юрба, багата на фізичні сили, що для неї була „жизнь-коп'їйка“. Навіть пізнішими часами молодий елемент показувався необхідним і значним, і на ньому переважно лежала вага військового життя.

Молодь звязувалася з куренем часто змалку. Не сторонніми одним одному були запорозці того чи іншого куреня. Часто курінь мав у своїх кадрах близьких родичів. От кілька прикладів. 1720 р. з Лубенського полку узяв дядько-запорожець 14-літнього підлітка Чорного „для прийняття козачої служби, котрою онь происходиль въ незамаевскомъ куренѣ лѣтъ съ седмь“²⁾. Хлопця М. Білоуса так само завів дядько-запорожець до Січі й умістив до Бруховецького куреня³⁾. Сірий р. 1726 „взятъ былъ дядей своимъ въ Запорожскую Сичь, гдѣ и жилъ въ конеловскомъ“

¹⁾ То он, Histoire de Russie, v. II. 126—7.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1585.

³⁾ А. Андрієвскій, Историческіе матеріали, в. IX, 2.

курень козакомъ“¹⁾. Року 1748 козак Кудина показував, що він „выведень былъ къ Запорожской Сичи въ малолѣтствѣ и сиротствѣ роднымъ дядею... и отданъ тамо знакомому запорожскому канеловскаго куреня (козакові) Василию, у котораго и выросъ и по выростѣ записанъ въ запорожскіе казаки въ томъ же канеловскомъ курень“²⁾. Корж признається, що „з малих літ до одружіння був у різних послушаннях у хрещеного батька (запор. полковника Качалова) як у Січі при курені, так і в зимовнику“³⁾. В Нижньо-Стеблівському курені знаємо братів-козаків Білимів, у Бруховецькому — зустрічаємося з трьома братами: Савою, Іваном й Антоном й т. д. Прикладів прямого споріднення можна-б навести ще чимало.

Але практикувалося й споріднення иншого типу, духовне, встановлюване хрещенням. Запорозці брали в Криму, Туреччині й Польщі людський полон, особливо хлопців⁴⁾ і комплектували ним свої лави: молоді бранці вступали в козаки на взірєць яничарів. Так, р. 1667 з Криму вивели запорозці дітей-хлопчаків до 1.500 чол.⁵⁾ Ів. Перехрест на допиті в суді заявив, що як був малим хлопцем-жидом, р. 1732 взяли його з с. Микулинець запорозці, „которые возили его з собою по окончаніи войны с поляками, и привезень въ Запорожскую Сѣчь, гдѣ и окрещень, гдѣ и грамотѣ выучился“⁶⁾. З справи померлого р. 1772 запорожця Покотила довідуємося, що він іще в дитинстві був узятий до полону, привезений до Кушівського куреня, а що був він латинець, то й перехрещено було його у церкві тільки через миропомазання⁷⁾ й т. д.

Отже, Січ не відмовлялася ні від натурального роду, ні від споріднення духовного. Зв'язані або першими або другими зв'язками козаки справді допомагали виправдати формулу: „на козаків того-ж самого куреня можна було дивитись, як на одну родину“⁸⁾. Але це споріднення не продовжувало давній рід. Це було споріднення нового типу. З давнім родом поривали. Вступаючи до Січі, відмовлялися від свого колишнього ймення, як свідчить Корж і Розсолода, приймали нове. Хрещення, напр., раз і назавсіди відрізувало запорожця від його минулого. Він народжувався в нове життя. Все, що було ганебного перед прийманням у козаки, змазувалося. Зате приймання відразу прищеплювало особливу честь, що її запорожець повинен був пильнувати. Коли до запорожування чоловік був хто-зна ким, то козак, що за нього відповідав курінь, мав обережно поводитися. Р. 1683 в запорожця Я. Гусака підчас бійки в Диканці відкусили вухо. І Гусак прохав в місцевого уряду видати йому лист, що він позбувся вуха не за злочин, щоб „тоє шкодити Якову не мало на славі його так на самому славному Запорожжу, яко

¹⁾ Ibid., 4. ²⁾ Андрієвскій, Мат. по исторіи Запорожья, 16.

³⁾ Изустное повѣствованіе, 3. ⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 228.

⁵⁾ Эварницкій, ibid., 392. ⁶⁾ Андрієвскій, Ист. мат., в. IV, 76.

⁷⁾ К. Ст. 1898, кн. II, 45.

⁸⁾ „Les cosaques d'une même kourène pouvaient être regardés comme une seule famille“. Levesque, Histoire de Russie, v. IV, 196.

теж на полях і де-колвек в станах козацьких“¹⁾. Минуле просто не брали на увагу. Кбли р. 1755 заведено курінні реєстри навіть поліційного типу, то вносити до реєстрів треба було запорозців під козацькими, а не під передкозацькими іменами. На практиці, проте, траплялося инакше, себ-то козака, що вступив до Січи й прибрав нове ім'я, могли не випускати з ока різні люди місцевости, звідки він вийшов. І з цим Січ мусіла рахуватися. Жив, напр., у Миргородському полку хоружий П. Бугаєвський, що помираючи лишив своє добро в спадщину трьом синам. Останній був недоросток. Двоє старших продали спадщину компанійському хоружому Чекеряєву „съ тѣмъ договоромъ, чтобы за прише- ствіемъ въ совершеніе лита (малого) ему за спадающею съ (проданого) двора третью часть (старші брати) учинили удовольствіе“. Тимчасом один з старших братів помер, другий пішов до Січи, де „пробываль въ курени канивскомъ, а назывался Як. Гунькою“, а малий С. Бугаєвський ріс удома. „Пришедь въ совершенные лита (він) потребоваль (від покупця) за доводящуюся ему съ того двора часть удовольствія, о чемъ... въ земскій судъ... занесь искъ“. З такого становища Чеке- ряїв звернувся р. 1769 до Січи, прохаючи, щоб Гунька-Бугаєвський прибув до Сорочинців і полагодив справу²⁾. Отже, переміна ім'я в справах цивільних особливого значіння не мала. Що-ж до інших випадків, то нове споріднення стояло в великій пригоді. Так, на ньому засновувалося правило, щоб курені не видавали своїх членів. До цього приточували не стільки юридичні, скільки життєві міркування, що про них казав кошовий Гусак гетьманові Мазепі: через видачу членів „въ Сичу никто ходитъ не стане, а у насъ споконъ вика такъ ведеться, что всѣмъ приходъ вольный“³⁾. І курені на тому погодилися⁴⁾.

Вільні козаки чужі один одному, не вдовольнялися приятелюванням і спільним життям. Серед них сильно було розвинено побратимство⁵⁾.

¹⁾ Левицькій, Очерки народной жизни, 254.

²⁾ Запор. Арх. № 4, ар. 78.

³⁾ Костомаровъ, Собр. соч., т. VI, 432.

⁴⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 364.

⁵⁾ Побратимство—явище дуже давнє. Здається про нього говорить в літопису, коли мова йде про порозуміння між Претвичем і печенізьким князем. Ченці Іван та Сергій теж побраталися в Печерському монастирі. (Кієво-Печерській Патерикъ, 178). Побратимство в теорії дозволялося й між різними особами різних полів, але на Запорозжі, природньо, відбувалося лиш між представниками одного полу. Існувало два обряди побратимства—широкий і короткий. Перший проходив у досить складній обстанові й вже, з огляду на це, не міг мати великого розповсюдження. Що-до короткого, то його завіярали попи, читаючи кілька молитов над тими, що вступали в побратимство. (Голубинскій, Ист. рус. церкви, II, 461). В давній Україні, здається, було прийнято скорочений перший порядок. Принаймні в збірничку рукописів Т-ва Нестора Літописця за ч. 2 на ар. 10—13 зустрічається „чинъ братворенію“ таким способом: „предежашу евангелію на налои и честному кресту стануть хотящии брататися посреди церкви“. Можливо, однак, що в запорозькій обстанові обмежувалися простою міною хрестами, занесеною підчас прийняття в нас християнства з Греччини (пор. Голубинскій, ор. с., II, 477). Наслідки побратимства полягали в тому, що побратими робилися один одному рідні, і виступ проти побратима

Побратимство в Січі зобов'язувало побратимів до подвигів. Побратими, напр., охоче йшли один за одного до полону й т. ин. ¹⁾).

Так витворювалися то безпосередні, то посередні родацькі звязки, що відбивалося і на взаємному поводженню: козаки звали один одного братами, а свого отамана батьком. Цілий курінь то був організація такого, то безпосереднього то фіктивного, споріднення. Практично воно виявлялося в особливому порядку спадкування. Біологічного, так-би мовити, спадкування тут не могло бути, хоч деякі виключення траплялися — Корж, напр., від Качалова одержав спадщину, як син-приймак ²⁾). Ціо органічні звязки були все-ж замалі, то саме через це в курені й трималося все на традиції, що старанно підтримувала єдність курінного майна. Тому тут не могло бути мови про розділи, то-що, які сприяли-б переходові майна до сторонніх рук. Добро могло обертатися, але в межах курінного-ж товариства. Коли р. 1599 запорозців закликано до лівонського походу, то вони, між иншим, вимагали, щоб спадщина після смерті запорозцевої переходила власне до товариша, а не до інших рук ³⁾). У запорозькій пісні козак помираючи говорить своєму вихованцеві:

Отсе тобі кінь вороний, вся на йому зброя —
Служи, сину, запорозцям по мойому слову.

Заповіт, отже, практикували по лінії фіктивного споріднення, по військово-курінній організації. Але коли-б козак не давав останніх за живота розпоряджень, йому наслідував по закону курінь. З означеного виходить, що накази про відписання майна тим чи иншим членам куреня, якщо вони бували, являли собою важливу справу, в якій був зацікавлений цілий курінь. Тому-то запорозці надавали своїм духівницям особливо пишних форм, зачитували їх у курені й робили, отже, з них акти публічного характеру. Инша річ, чисто особиста справа козака. Коли-б він, напр., захтів одружитися, себ-то вийти з складу куреня, курінь був ні при чім. І навпаки. Коли р. 1716 в татар покрадено було 150 коней, то „мусили платитися з куренів по 100 талярів за кожного робовника: яких сколко з которого куреня быти в рабованню татарских возов оказалось, тилко раз по 100 тал. дали“ ⁴⁾). На курені, як перебувала Січ під Олешками, покладено було виплатити 6.000 левів „за многихъ убитыхъ поляковъ и жидовъ, за пролитую кровь христіан-

визнавали за страшний злочин. Коли Добриня пішов проти названого брата Данила, то билина не може збагнути вчинку й запитує:

„И гдѣ это слыхано, гдѣ видано, — брать на брата съ боемъ идетъ“.

¹⁾ Кашенко, Опов. про військо зап., 62. Пор. Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 289; Ж. М. Нар. Просв. 1894, № 2, а так само К. Ст. 1887, X, 383 — 384.

²⁾ Стороженко, Укр. оповідання, в. II, 98.

³⁾ Ефименко, Южная Русь, т. I, 49.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1079.

скую“¹⁾. І курені теж вимагали заплати за пролиту кров своїх товаришів. Фіктивне споріднення, отже, скріплювано зовсім не фіктивною кров'ю, кривавим побратимством.

Але крім пойменованих видів стосунків на зразок родових, були ще відносини, що походили з виучеництва, а воно конструювалося за типом відносин родинних. За виучеників були т. зв. джури, молоді козаки, що відбували підготовчий військовий стаж при досвідчених козаках, виконуючи свої обов'язки по-синівському супроти названого батька. Джура був нерозлучно з своїм батьком-отаманом. Ніколи він не міг покинути батька, ділав з ним усі недогоди й радощі життя і діставав у спадщину речі після батька-отамана як з власного наказу того, так і, мовляв, по закону. Дума казала:

Не думає козак, не гадає, що на його молодого
Ще й на чуру його малого біда настає.

Коли Федір Безрідний після бурхливих бенкетів та веселощів потрапляє до бою і там б'ється так само завзято, як буйно гуляв, і врешті на полі лежить порубаний, то

Поміж трупом
Тільки джура Ярема промешкає
Та тільки Федора Безрідного,
На рани постріляного та порубаного,
Знахожає...
Та ще-ж він шличок ізнімає,
До Федора... словом промовляє²⁾.

Допомога Яремина приходить запізно. Отаман помирає від ран, а помираючи робить останні розпорядження:

Коли ти будеш вірно пробувати,
Будуть тебе козаки поважати³⁾.

і потім одказує Яремі коня, каптан, то-що. Не тільки в період війни джура при пані-отамані. І за мирних часів він при ньому. Це видно з переказів про те, як Богдан викрав у Барабаша привилеї; головний виконавець був тут усе той-же джура, що з Богданом приїхав до Барабаша гостювати, а після дістав од Барабашихи потрібні листи й подав їх Хмельницькому⁴⁾. Джура — найближча до свого отамана особа. Не дарма-ж, як свідчить Старовольський, за дезертирство джуру карали на горло⁵⁾.

¹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 33. Пор. Запор. Архивъ, № 77 ар. 10 — 12.

²⁾ К. Ст., в. XII, 510 — 511; Мартиновичъ, Українські записи, 12.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни, т. I, 249.

⁴⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмѣльницкій, т. I, 57. Пор. Куліш, Зап. о Южной Руси, т. I, 320.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 295.

Як каже той-же Старовольський, при кожному запорозцеві було по кілька, по 3—5 таких виучеників — tyrones ¹⁾. І дума не розходиться з такими свідченнями:

Перший джура йде — пару жупанів несе;
Другий джура йде — жовті сап'янці несе;
Третій джура йде — червоні шаровари несе ²⁾.

Джура — не слуга, але він і не пайщик у здобичі й прибутках свого отамана. Він не просто служить, а вчиться. Виучка триває різний час, залежно від об'єктивних причин, та й від причин суб'єктивних, як от здатність чи спритність джури, вміння збагнути за короткий час військову науку. Попервах речінець вивчення на Запорожжі був менший. Автор статті „О происхождении козаков“ передає, що на світанку запорозького в Січі життя пробували звичайно три роки, хоча чимало було й таких, що жили довше ³⁾. Очевидячки, отже, що й джура вчивсь так само три роки. В міру-ж того, як, сказати-б, осідало Запорожжя, цей термін, річ натуральна, збільшувався. Г. Тарасенко показував р. 1752, що, потрапивши змалечку до Січі, він жив у батуринському курені „во услужяхъ у отамана пять лѣтъ“ ⁴⁾. Як свідчить англійський резидент Рондо р. 1736, козаки приймали тільки тих, хто прослужив за джуру 7 років. Будь-що-будь, за джуру можна було бути тільки до певного віку. З життєпису запорозця Пересунька довідуємося, що він був за джуру при кошовому до 20 літ, „а въ 20 лѣтъ його взяли и записали въ войско“ ⁵⁾. Запис до війська це й був той момент, що припиняв період виучеництва-джуриства, хоча й до того джура не був безправний. Коли р. 1706 один з московських начальників „въ неужитую свою московскую неволю запровадилъ... недорослого невинного хлопца куреня поповичевского, винайшедши въ лузѣ“, то за дитину козаки підняли бучу ⁶⁾. Виучеництво проходили в різних формах, залежно від здібностей підлітка. Будь-що-будь, відомо, що письменних хлопчаків брали до письмової роботи. У думі передається розмова Филоненка з молоденьким козаком:

Благословляю тобі за столом сидіти,
Пером на папері писати...
Ти ще дитя молоде —
Щоб тобі турки альбо татари здоров'я не збавили ⁷⁾.

Д. Басанський за хлоп'ячих літ „жилъ щербиновскаго куреня при кошовомъ писарѣ Петрѣ за подписа“ ⁸⁾. Інші проходили инакшу школу.

¹⁾ Грушевський, *ibid.*, 139.

²⁾ Куліш, *Зап. о Южн. Руси*, т. I, 319.

³⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. IV, 318.

⁴⁾ *Зап. О. О. И. и Др.*, т. XIV, 511.

⁵⁾ Скальковській, *Ист. Нов. Сѣчи*, т. I, 262.

⁶⁾ Эварницкій, *Источники*, т. I, 989.

⁷⁾ Мартиновичъ, *Укр. записи*, 28.

⁸⁾ Андрієвській, *Ист. матер.*, в. IX, 64.

Але хоч-би яка виучка була, перший період її, як каже Старовольський, був найважчий, бо хлопчак допіру тільки втягувався був у військово-життя, приглядався до нього й тому протягом цього першого періоду фактично виконував обов'язки слуги. Старший козак, що був джурі за ментора, мусів навчити його „Богу молитися, на конї рипяхомь сидѣть, шаблею рубать и отбиваться, изъ рушницы стрѣлять и списомь колоть“, як читаємо в біографії згаданого Пересунька ¹⁾. Федір Безрідний, свідомий своїх обов'язків навіть при смерті, висловлює бажання Яремі:

Коли-б ти козацький звичай добре знав,
Та на мого коня сїдав,
... Храбрість свою козацьку показав...
Та передо мною повертав,
Щоб я міг знати,
Чи вподобен ти промезду козаків пробувати ²⁾.

Щоб загартувати молоду силу, в XVII віці, принаймні, визнавали за придатні всякі засоби. Коли р. 1675 частина виведених з Криму полонених українців захтіла, на пропозицію Сїрка, повернутися до Криму, то, з наказу Кошового, молодь козацька догнала їх і всіх порубала ³⁾.

Від періоду служби при отамані джура переходив до другого стану виучки — до військових вправ, ставав т. зв. молодиком. Коли молодик виявив-би був себе нездібним, то він не міг стати козаком. В. Черненко, перебуваючи довший час у пластунівському курені, як видно з його свідчень р. 1749, так таки й не зробивсь козаком ⁴⁾. Період, коли джура переходив до молодиків, був періодом спеціальної підготовки. Про цей період відомостів у нас небагато. З одного запису довідуємося, що при старшинах збиралося по 30—50 молодиків, „т.-е. вєсьма молодыхъ, вѣ куренѣ записанныхъ козаковъ, которые исправляли при нихъ должность хлопцевъ (пажей) и при всякомъ старомъ козакѣ были и молодики, которые выслуживали свои годы, а послѣ поступали вѣ куренные козаки“ ⁵⁾. Тоді-то вже молодик відразу змінював свій вигляд. У пісні про руйнування Січи описано козака так:

Та було пити, та було їсти,
Хороше сходити:
Що штани сині та жупан красний,
Черкеськая шапка,
Ой смушовая та хорошая,
Червоне денце,
А поясочок та на станочок,
Чоботи — сап'янци ⁶⁾.

Очевидячки, джура й молодик усього цього не мали, бо-ж вони були не козаки, а тільки хтіли їми стати. Раз джура й молодик, відбу-

¹⁾ Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, т. I, 267; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 222.

²⁾ Мартиновичъ, Укр. записи, 13. ³⁾ Величко, Лѣт, т. II, 377.

⁴⁾ Андріевскій, Матер. по исторіи Запор., 70.

⁵⁾ Скальковскій, ор. с., т. I, 93.

⁶⁾ Эварницкій, Малорос. народныя пѣсни, 618.

ваючи період виучки, не були козаки, то, значить, вони не мали й прав козацьких, не могли брати активної участі в життю куреня й Січі, голосувати, вибирати, то-що. І це зовсім зрозуміло: джури й молодики звязувалися не стільки з куренем, скільки з окремими вибраними козаками, і ті мали право представляти своїх виучеників там, де того вимагали їхні інтереси. Тут установлювався особливий звязок дисциплінарного характеру, що за тих часів був за сурогат батьківської влади. Джуру й молодика і звано синами, а до свого отамана ставилися вони як до батька, так його й величаючи. Саме з цього й можна з'ясувати право заповідати одяг і військовоє знаряддя джурам, як то бачимо в думі про Федора Безрідного.

З ідеї батьківських відношень виходила єдність не тільки спеціальності, військової справи, а й єдність духу, поглядів, смаків, вірувань. Хто не поділяв останні, того не припускали й до першого. Не кинувши „ветхаго челоуѣка“ в передмістях Січі, не можна було стати козаком¹⁾, народитися в нове життя, стати часткою єдиного курінного тіла. Добитися цього можна було кількома способами. Один із способів об'єднання козацтва був релігійний — за спільний момент ставала віра, що згодом зробилася за бар'єр, що перешкоджав збільшуватися числу січового козацтва. Що „преобладающимъ элементомъ на Запорожьи были юноруссы православноѣ вѣры, то вся масса разнообразныхъ пришельцевъ должна была слѣдовать ихъ нравамъ и обычаямъ и непремѣнно исповѣдывать христіанство греческаго закона“²⁾. У наведеній цитаті не звернуто уваги на внутрішній зміст вимоги. Вона полягала не в прищепленню певної віри, а в установленню звязку; церква не брала участі в прийманні до куренів. Приймання встановлювало особливе фіктивне чи духовне споріднення, а за ознаку його й було визнання православної віри. До виявів-же її в Січі ставилися байдуже. Тут повторилося те, що не раз бувало з Запорожжям, коли пізніша картина заступила попередню. Відомий дослідник Запорожжя каже з цього приводу: „отличительною чертою характера запорожскихъ козаковъ была ихъ глубокая религіозность. Черта эта объясняется самымъ складомъ жизни ихъ; ничто такъ, говорятъ, не развиваетъ въ челоуѣкѣ религіознаго чувства, какъ постоянная война“³⁾. До певної міри це так. Справді, запорозці полюбляли вживати релігійних формул. У своїх листах і посланнях вони часто покликувалися на Бога. Але це й трохи не доводить того, наче-б були вони релігійні. То тільки літературна підхідка давніх часів. Релігійності не могло бути вже тому, що курені не знали огнища її — родини. Коли-б курені справді серйозно ставилися до релігії в житті, то в Січі розвинулися-б релігійні проступки, а цього насправжки не було. Бійки в церкві на Січі річ досить звичайна, проте-ж їх не вважали за злочинні проступки. Саме браком релігійності

¹⁾ Пор. Millner, op. c., 163.

²⁾ Буцинскій, О Богданѣ Хмельницкомъ, 35.

³⁾ Эварницкій Исторія зап. коз., т. I 305.

й можна з'ясувати факт, що на нього звернув увагу Д. І. Яворницький— „Козаки, говорив він, за все время свого существованія не знали вь своей средѣ ни раскола, ни лжеученія“¹⁾. Релігійною байдужістю можна з'ясувати й те, що запорозці не знали культу мертвих. Допомогти живим—так, але панькатися з мертвими—не приваблювало вонь козака. Запорожець ніколи не цікавивсь „тим світом“, не замислювався над потойбічним життям. Єдине, чого запорожець бажав,—це, щоб „слава не полягла як у степу трава“. Курені знали один культ, культ життя, і християнство мало що говорило буйному козакові. Незрозуміло, як міг Д. І. Яворницький підкреслювати якусь релігійність запорозців, коли сам-же на стор. 314 т. I, „Історії запорожскихъ козаковъ“ подає повідомлення Петра Могили, А. Киселя, мітроп. Рутського, думних московських дяків, що вважали запорозців за людей без віри. Коли свідчення наших і польських діячів можна запідозрити, то словам москалів безперечно можна поійняти віри—вони на церковних справах таки розумілися. Сказаним хочу підкреслити тільки той факт, що церковна релігійність у Січі з'явилася досить пізно. За ранньої епохи було інакше. В одній пісні переказано, що запорозці побачили в полі скирту сіна—і от

Отаман каже: „Отже, брате, церква“,
а осаул каже: „я в ній сповідався“,
а кошовий каже: „а я й причащався“.

Як ставилися запорозці до церков, видно з Наливайкових слів. Ідучи на місце, де його мали стратити, повз собора, Наливайко глянув на нього й сказав: „О святине, святине, стали-б твої вівтарі яслами, а то повернув-би я їх у стайню“²⁾. Олексій Попович признавався, що він:

не питавсь, яка в вас церква святая,
а де в вас корчма новая
і шинкарочка молодая.
...то в неділю... по церквах служби справляють,
а я у корчмі п'ю, гуляю,
танці справляю.
...Іхав мимо церкви, шапки не здіймав,
хреста на собі не поклав³⁾.

Або поважний журінний отаман висловлювався на великодні розговини: „нехай паска постоїть, а ми спершу люльку поцупимо“. Очевидно, про „глибоку релігійність“ говорити не випадає.

Погляньмо на інший бік справи. Характерне прислів'я козацьке: „при нужді чорт може бути братом“. Не менш виразна лайка запорозців: „зражий (чортів) син“. Запорожець Дон був чаклун: як розтягне він на

¹⁾ Історія зап. коз., т. I, 309.

²⁾ Ефименко, Южн. Русь, т. I, 47.

³⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Ист. пѣсни, т. I, 183-4.

воді повсть, посадовить на ній гостей та й їде по Дніпру, „пливєть повсть, а козаки поють, пляшуть да кружають корцем горілку“¹⁾ Д. І. Яворницький подає цікаві відомості, що, підчас гулянок, запорозці перевдягалися чортами; що людність Степової України твердить, ніби запорозці накладали з чортами й що вважали вони за правило: „Бога не забувай, чорта не зобіжай“²⁾. Запорозька школа в красному письменстві скрізь малює запорозця як чортового приятеля. Про це виразно говорять твори Наріжного, Гоголя, Куліша, Стороженка й ин. Чорт товаришує запорозцеві скрізь, стає для козака замість янгола-охоронця. Тут є натяки швидше на демонізм, ніж на культ Бога. Ставити православіє на перший план почали таки пізенько. Єп. Теодосій, теж і Рамбо³⁾, що спитувався зробити з веселих запорозців мало не ченців, усе-ж погодивсь, що питання про православіє вперше піднесено в Січі не раніш од 1638 р., коли з Січі виселялися козаки-католики й лишилися самі тільки православні⁴⁾. Але це було фактичне й недовготривале явище. Запорозцям було не до віри підчас безперестанних воєн та наскоків. Отож запорозці почували себе православними хіба тоді, як р. 1709 опинилися під ханом кримським, а остаточно поставлено вимогу що-до православія допіру за цариці Лизавети. Січ розрослася, виділилися класи, пускати до своїх лав чисто всіх стало для вояцької касті некорисно. Тоді й ухвалено вимагати від усіх, хто вступає до Січі, щоб був православний. На одній раді така вимога дістала формальне визнання й відтоді „охороненіє православної вѣры отъ безбожныхъ агарянь и бусурманъ и защита православної земли . . . стали сознательной цѣлью для запорожцевъ“⁵⁾. Тільки в XVIII в. духівництво пустило коріння в запорозький побут і стало за провідника думок запорозької старшини й російського уряду. Досить згадати для цього ролю архімандрита В. Сокольського, підчас руйнування Січі, коли названий чернець почав прискромлювати роздратовану сірому. Отже, безперечно мав рацію Куліш, кажучи: „релігійозність у козаковъ была вовсе не та, которую имъ приписываютъ, и притомъ она была далеко не преобладающимъ чувствомъ . . . Народъ никогда не считалъ запорожцевъ рыцарями церкви или православія“⁶⁾. На такій-же точці став і новітній історик. „Релігійним козацтво ніколи не було, каже М. Яворський⁷⁾, а ще менш православним фанатиком... У народніх піснях ми ще й тепер знаходимо сліди, як козацтво... легковажно ставилося до віри та до церкви“. Можна сказати більше, що Запорожжя знало не церкву, а уціпливу пародію на церковну ерархію та її функції.

¹⁾ Сборникъ статей Екатериносл. Научнаго О-ва, 53.

²⁾ Оч. по исторіи зап. коз., 80, 137, 141.

³⁾ Histoire de la Russie, 317.

⁴⁾ Истор. обзоръ правосл. христіан. церкви въ екатериносл. епархіи, 33.

⁵⁾ Op. cit., 53.

⁶⁾ Ист. возсоед., т. II, 81, прим.

⁷⁾ Нарис исторіи України, в. II, 73.

У думі про Олексія Поповича, голова флотилії

...словами промовляє:
 „ей, козаки, панове-молодці,
 добре ви дбайте,
 гріхів не тайте,
 ісповідайтесь ви милосердному Богу,
 Чорному мору, отаману кошовому,
 хто на собі гріхи має“¹⁾.

До такої оказії практика складалася так, що

Олексій Попович на чуд вихожає,
 бере в руки святе письмо,
 по тричі на день читає
 і всіх простих козаків навчає²⁾.

Кошовий відпускає гріхи? Питущий гультяй-писар навчає віри? Така практика, будь-що-будь, не дозволяє серйозно говорити про „глубокоє релігійне чувство“, а коли релігійність тут можна добачати, то хіба ту, що підкреслив Куліш, „вовсе не ту, которую приписывают запорожцам“.

З сказаного, гадаю, слід зробити той висновок, що в епоху перед Хмельницьким од того, хто вступав до куреня, не могли вимагати, щоб визнавав він православну віру. Коли-ж, згодом, визнання це поставлено на чільне місце, то чи за посередництвом церкви (перехрещування при кумах-запорозцях), чи за посередництвом військового начальства, що допитувало кожного, хто вступав до куреня, постало духовне споріднення, обертаючи курінь у якусь наче родову організацію.

Наявність то духовного, то фіктивного споріднення свідчить, що не було на Січі родинного принципу. Завести родини запорозці не могли, бо „а) вона навряд чи була можлива у тому бурхливому життю, б) вона-б вносила розбрат у їхнє життя—головним робом, у ідею братерства—й в) нарешті запорозькому лицарству й трудно було діставати собі жінок“³⁾. Ці доводи не непохитні. За ними, однак, треба визнати силу факта, що в Січі, в куренях, родини не було. Склалося навіть уявління, ніби тільки нежонатий міг бути за члена курінного товариства й користатися рівними з своїм товариством правами, особливо-ж що-до вибору в старшини⁴⁾. Історичні факти говорять не те. Взяти напр. хоча-б кошового Сірка, що врядгоди покидав Січ, щоб навідатися до жінки, і робив це не ховаючись, на очах у всіх. Отож не можна вважати і на думку Міллера⁵⁾, що писав, наче-б „въ Сѣчи однимъ холостымъ пребывать позволялось“. Вимогу безженности з'ясувати можна, мабуть, старовинним господарчим укладом куренів. Вирушаючи в далекі степи на полювання й рибальство, перші уходники тільки тимчасово, на час промислового сезону, кидали свої родини, а згодом безженність зробилася за вимогу для тих, хто вступав у курінь. Так сказано за це і в маніфесті Кате-

¹⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, Истор. пѣсни, т. I, 177. ²⁾ Ів., 181.

³⁾ Багалій, Заселення південної України, 20.

⁴⁾ Марковинъ, Очерки ист. запор. коз., 5. ⁵⁾ Истор. соч., 3.

рини II про скасування Січі¹⁾. Крім того, і самий стан куренів вимагав, щоб родини не було — адже курені це було військо, армія, і як такі, мусли були бути залежні від військового начальства, а цьому — і тут акад. Багалій має рацію — не сприяла родина. На це знаходимо красномовний натяк у запорозькій пісні:

На що тобі, синку, молодим женити?
Хіба тобі, синку, ні з ким говорити?
Куплю тобі, синку, коня вороного,
Прийде темна нічка, говори до нього²⁾.

Через це-ж запорожець знав один шлюб:

„взяти собі дружиноньку —
в чистім полі могилоньку“.

Отже не стільки безженности вимагали від курінного козака, скільки, щоб родина його була не в Січі; по-за Січчю-ж була вільному воля. Правило не мати родини послідовно приводило до думки, що в Січі не могли бути жінки. Але було-б занадто поспішно робити висновок, що Січ абсолютно не терпіла в себе жінок. Урядовець Рутковський оповіщав р. 1692 Мазепу про одну полонянку з Гуманя, що „съ Ф. Бренченкомъ вышла изъ Сѣчи“³⁾. Р. 1695 згадується в Січі татарський чоловічий і жіночий ясир⁴⁾. Коли руйновано Січ р. 1709 після офіційних повідомлень крім 280 запорозців, потрапило до полону „женскаго полка и ребячь въ полонѣ 160 человекъ“⁵⁾. Отже, не раз-у-раз жінці забороняли пробувати в Січі. Можна сумніватися й що-до того, що запорозці і взагалі не знали жінок. У пісні „Ой на горі — на підгірку“ запорожець співає:

Як-би моя дівчинонька така,
то я-б її цілував-милував
і до печи куховарочку найняв,
а до неї та татарочку⁶⁾.

Або в пісні про козака Мережу говориться:

Ой стіко, Мережо, жінок маєш?
Ой я жінок мав 17,
а 18-ту попівну,
а 19-ту вовківну,
а 20-ту Марусю⁷⁾.

У „Запискахъ о Южной Руси“⁸⁾ Куліш записав таке про запорозців. „Запорожець підмовить дівку, заведе на Запоріжжя, продасть, а сам вернеться. Мені один признавався: я, каже, продав Варку, то й каюся

¹⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. пов., 31.

²⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, ор. с., т. I, 273.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 406.

⁴⁾ Величко, III, 285. ⁵⁾ К. Ст. 1896, V., 38—41.

⁶⁾ Антоновичъ и Драгомановъ, т. I, 263.

⁷⁾ Новицкій, Малор. пѣсни, 32. ⁸⁾ Т. I, стор. 102.

і не буду до віку жениться¹⁾. На картині Селіванова з кінця XVIII в. змальовано передмістя Січи. На передньому тлі, зліва направо, бачимо, як запорожець тулить дівчину до себе, силкуючись її поцілувати, поруч стоять двоє запорозців і біля них двоє дівчат, ще далі в'ється новий запорожець, держачи дівчину за ліву руку; нарешті, бачимо кобзаря з дівчиною за ним, що стоїть, склавши на грудях руки¹⁾. Очевидячки, жіноче питання стояло на Запорозжі не так категорично, як це звичайно вважають. Не дарма-ж і губернії в кол. Вольностях звано „невінчані“. Цим зовсім не означали відсутність шлюбу, ба відсутність церковного шлюбу. Січова регула не забороняла шлюбу взагалі, але шлюб церковний не рекомендували. „Котячий чи собачий шлюб“, що існував був перед революцією, відомий тільки в губерніях на кол. Запорозжю і художньо описаний у Винниченка, можна думати, лишивсь ще від часів Запорозжя. Вимога не знати жінок, отже, це було швидше побажання, ніж категоричне правило. Тому, здається, їй не можна надавати великого значіння.

Далеко більшої ваги набував інакший момент, що, на мою думку, мав найсерйозніше значіння. То був момент поруки зобов'язання рекомендації в справі прийняття даного суб'єкта до куреня. Тоді, коли запорозців було ще небагато, приймання залежало тільки від старшого, бо „вище од волі старшого“ („nad wolę starszego“) нікого не було: все залежало від нього, він сам відповідав за того, кого приймав до козацтва. Коли козацтва побільшало, ручивсь хтось з курінних козаків. Не могло бути такого, щоб з'явилася людина невідомо звідки і її без ніяких розмов прийняли. Коли приводили дитину, то й її доводилося передавати. Що-ж до дорослого, то нового чоловіка приводив до куреня якийсь козак, і тим самим брав на себе відповідальність за рекомендованого товариша. Мужиків, напр., приймали до куренів „хіба через зловживання тих, що їх представляли і давали за них також поруку (куми, хресні батьки) в законах воєнних“²⁾. Через це не можна пристати на думку проф. Яворницького, що по охоті можна було вписатися до будь-якого куреня³⁾. Тим самим не можна поділяти й іншої думки названого дослідника, ніби „ушедший із Сѣчи вновь могъ быть принятъ въ нее, если изъявлялъ на то свое согласіе, вернувшись назадъ“⁴⁾. Ця думка не зовсім ясна. Вважали, що козак вибув тоді, коли про вихід заявляв. Коли-б він повернувся, йому доводилося вступати загальним порядком. А коли заяви не робилися, то вихід сам по собі нічого не значив, козака в такому разі вважали за члена куреня, що до нього його раніш було прийнято.

Та в курені були не тільки козаки. У Гасан-Баші (торгове передмістя Січи) „торговые люди такъ-же, какъ и мастеровые, если только

¹⁾ Творчество 1919, IV, дод. до стор. 8.

²⁾ chyba przez nadużycie tych, którzy ich przedstawiali i stawiali za nich także rękojmią (kumowie, ojcowie chrzestni) w zakonach wojennych. Głiszczyński, 63.

³⁾ Ист. зап. коз., т. I, 187.

⁴⁾ Ibid., 193.

они були православные, причислялись къ куренямъ и жили какъ сѣчовые козаки, но строевой служби не отбывали, ради своего ремесла“¹⁾).

Отже склад куреня був досить різноманітний: а) козаки + джури + молодики + так-би мовити військовий склад куреня й б) приписані до куреня майстри + торговці²⁾). Але на наведених групах склад куреня що-до суб'єктів не кінчався. Насамперед, військовий склад підпадав обмеженням. Курінним козаком міг бути тільки фізично дужий чоловік. „Уже вони до себе якого-небудь не приймуть“, переказували селяни Кулішеві³⁾). Старовольський каже, що кожної весни з числа приходнів брано в козаки тільки таких, що справді за станом здоров'я могли служити; старший, вибравши таких, передавав їх під команду отаманів⁴⁾). Боплан і собі свідчить, що приймали в козаки лиш тих, хто, „проведя въ Запорожьи нѣкоторое время, принималъ участіе въ одномъ морскомъ походѣ“⁵⁾), чи „пока не пройдетъ въ лодкѣ вверхъ чрезъ пороги“⁶⁾). Шевальє до цього додає, що ще вимагали вміння переплисти Дніпро⁷⁾). Отже людей, що не відповідали таким вимогам, до куренів не можна було прийняти. Вони мусіли або переходити до розряду майстрів чи торговців, або йти в найми до козаків. Як. Чорний показував р. 1753, що він „находился въ Запорожской Сѣчи чрезъ 9 лѣтъ въ разныхъ куреней у козаковъ съ найму, скотину пасъ, рыбу ловиль, въ Крымъ для покупки и привозу въ Сѣчь соли ѣздиль“⁸⁾). Козак Таран р. 1740 прибув до Січи, „гдѣ по пріѣздѣ хотя числился каневскаго куреня, только нигдѣ не служиль“⁹⁾). Отже другу категорію курінної людности доводиться збільшити коштом наймитів і невідповідних курінним вимогам елементів. На жаль, за браком відомостів, не можна сказати, чи вони теж мали підлягати законам куренів („en suivre les lois des courenes“)¹⁰⁾). Будь що-будь, уважали за велике нещастя, коли-б не приймали до куреня того, хто цього бажав. Був навіть проклін: „щоб козаки не злюбили і в курінь не пустили“¹¹⁾).

Прийняття до куреня давало його членам певну оборону, якщо вони шукали її, гарантувало недоторканність, коли-б посягав хто на свободу курінного козака¹²⁾). Прийнятий уступав до товариства курінного й тим самим до січового товариства. Термін „товариство“ відомий від XVI ст. Р. 1592 говориться про Косинського „з усім його товариством“¹³⁾). Р. 1665 згадуються курінні товариші¹⁴⁾), р. 1768 — знову товариство різних куренів¹⁵⁾ і т. д. Об'єднувано товариство, себ-то виключно військову групу куреня спільним приміщенням, спільним харчуванням, громадською, това-

¹⁾ Ор. с. т. 1, 174. ²⁾ Пор. Мышецкій, Ист. о коз. запор., 79.

³⁾ Зап. о Южн. Руси т. 1, 112. ⁴⁾ Пор. Яворський. Нарис, в. II, 70.

⁵⁾ Мемуары, т. II, 304. ⁶⁾ Ib., 314. ⁷⁾ La guerre des Cosaques, 18.

⁸⁾ Зап. О. О. и Др. т. XIV, 578. ⁹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1605.

¹⁰⁾ Levesque, Hist. de Russie, v. IV, 188.

¹¹⁾ Григор'ев-Наш, Істор. Укр. в народніх думках, 51.

¹²⁾ Пор. Жерела, т. VIII, 347. ¹³⁾ Z jego wszystkim towarzystwem Ib., 70.

¹⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 368.

¹⁵⁾ Скальковскій, ор. с., т. II, 188.

риською люлькою ¹⁾ з боку зовнішнього, а з внутрішньої сторони єдністю юрисдикції, прав і обов'язків.

Курінний козак повинен був бути вірний військові, битися за нього, виконувати хоч-би які служби, що від нього вимагав курінний батько, „вучиваться совсѣмъ какъ должно регулы козацкой“ ²⁾). Курінний отаман і собі обороняв козака проти всякого стороннього, а курінь давав йому одяг, засоби до життя, своє ім'я, лікував підчас хвороби, сплачував борги, то-що. Але для того треба було поробити й деякі формальності. Головне було внесення до курінних списків чи реєстрів. Тільки тоді брав на себе відповідальність курінь. Козак у такому випадку теж відповідав не тільки в Січі, але й на всьому просторі Вольностей, незалежно від того, був чи не був він у якій ближчій команді, як, так само, того було досить, щоб заадресуватися з претенсією відразу до куреня. Татари так і робили. Їх цікавили не окремі козаки, що завинили. Винними в їхніх очах були курені, куди з скаргами й зверталися потерпілі від окремих членів куренів особи.

Та приписка значила дещо й більше. Бути членом куреня значило багато. Член курінного товариства, або, як іноді казали, „кумпанії“ ³⁾, брав участь у житті куреня й усього січового обиходу, виявляв свою волю поділяв його партійність і політичну орієнтацію, підтримував його уклад. Зокрема визнавали не тільки за право, але й за обов'язок брати участь у радах куреня й загально-січових „нарадах до громади“ ⁴⁾, де навіть найвища влада часом неспроможна була вплинути на курінь, і він міг настояти на своїому — коли одного разу Кіш виставляв свого кандидата на осавула, Щербинівський курінь провів свого ⁵⁾. Курінь мав політичне значіння. Для того потрібно було, щоб у курені склалася більшість. Курінь не тільки розбирав справи, що їх пропонував січовий уряд, але й сам уносив свої пропозиції на загальні ради. Тоді він однак виступав як ціла одиниця — в зв'язку з тим на загальних радах мусіли бути присутні всі курені, хоч і не в повній кількості курінних козаків. Звідси зрозуміло, що в курінних радах кожен голосував за себе. Така постанова діла зовсім не значила, що в даному разі козацтво повертало „къ преданіямъ вѣчевой и общинной древней Руси“, „къ осуществленію таившихся въ душѣ народа его завѣтныхъ идеаловъ“ ⁶⁾. Ніяких вічових спогадів тут не було, а виводилося дане явище з системи фіктивного чи духовного споріднення, зміцненого військовою дисципліною, вояцьким правом. Не зівсіди, однак, курінні козаки, особливо в куренях і через курінне представництво, здійснювали свої права. Коли, напр., р. 1767 довелось запорозцям давати своїх депутатів до комісії для складання проекту Нового Уложення, то правитель Гетьманщини гр. Рум'янцов, що йому підлягала

¹⁾ Эварницкій, Запорожье, т. II, 14, Каталогъ Поля, 140.

²⁾ Флоровскій, Депут. Запор. Войска, 46.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 294. ⁴⁾ Запорожская Старина, 72.

⁵⁾ Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. I, 62.

⁶⁾ К. Ст., 1894, VIII, 587.

тоді Січ, наказав куреням виставити тільки по 5 виборців, а ті вже мали обрати одного депутата до Комісії¹⁾. Така практика курінного життя не значила, що „никто въ Запорожскомъ Войскѣ не составлялъ лица, отдѣльнаго отъ товарищества“ й що „всѣ безъ исключенія запорожцы дѣйствовали только міромъ, цѣлымъ обществомъ“²⁾. Курінь не настоював на обмежуванні індивіда. Він, напр., дозволяв відриватися від куреня, припускав існування окремих будинків і підприємств, але обмежував таку волю тим, щоб член куреня не сходив з його території, не виходив з-під курінної юрисдикції. Від неї мусіла лишитися хоч вуаль, хоч фікція. „Так годилось“. Тому-то військовий суддя П. Донський живе в своєму курені; кошовий рахується по старому в своєму-ж куреню, що в такому разі вважається за головний³⁾, то-що.

Під такою надбудовою знаходимо тверду економічну базу. Вона полягала в тім, що курінь мав своє окреме господарство. Як кожна військова одиниця того часу клопоталася сама за себе, сама добувала собі засоби до життя, мала свої запаси провіанту й фуражу, свої гроші, то-що, так само й курінь мусів бу́в дбати для себе. Тому в розпорядженню куреня були різні блага, як от риболовлі, поля для мисливства, луки для скотарства. Здобич і приплід від такого майна йшли на користь куреня. Не можна було однак братися до важких промислів, як от хліборобство, бо тоді військовий склад курінного козацтва не справлявся-б з обороною, не міг-би й нападати на ворога, для чого не встановлювано особливого сезону. Тому-то курінне майно було єдине, в інтересах цілого куреня. Р. 1690 „запорожцы язы бросали на всѣхъ рѣчкахъ по нѣскольکو куреней на рѣчку стало и ниже городковъ много охочихъ пошли съ язками поволно“⁴⁾. Курені діставали, натурально, найближчі до Січи й найкращі місця, щоб козаків кожну мить можна було покликати. Що-ж до дальших і гірших земель, то козаки „позволяли тамъ селиться подданству войсковому и поженившемуся казачеству, лишь бы холостому товариществу утѣсненія не было“⁵⁾ За єдине-ж господарство було за татарським зразком, і ліси і лісові сінокоси чи чагарники (татарське чаїр), де куреням доводилося пасти коні й заготовляти сіно не тільки для себе, а, як видно з справ 1770 р., і для цілого війська. Означеного року наказано було курінним отаманам пашківському, пластунівському, коренівському й переяславському, „что они непременно въ тѣхъ ставкахъ, гдѣ имъ опредѣлено, сѣна заготовили и, ежели по получении сего не заготовлять, то козаки на ихъ коштъ будутъ покупать такіе, которые тамъ стоятимуть... Сколько (же) накосили щербиновци да и поповцы в присланной вѣдомости не показано“⁶⁾.

¹⁾ Флоровскій, Составъ Законодат. Комиссії 1767 г., 474.

²⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 82.

³⁾ Скальковскій, ор. с., т. II, 154 і т. III, 128 і т. д.

⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 225.

⁵⁾ Скальковскій, т. II, 67.

⁶⁾ Новицкій, Матеріали, 64.

Одержуючи за жеребком різні вгіддя, курені, отже, мали в військових землях узуфрукт, користуючись з його плодів здебільшого для себе. Узуфрукт обмежувався роком, на який приділяли вгіддя. Але то був номінальний термін. Покуси, напр., фактично звязувано зменшим строком. Проте право на узуфрукт визнавали протягом року, хоча-б з нього курінь і не користався.

Окрім узуфрукта, з приділених вгідь курені мали ще свої крамниці на січовому базарі, заїзні двори, хати для приїжджих торговців. Це все віддавано в найми. З „реєстра базарних будок, какиє они курение, и какої именно куреній торгує“ видно, що р. 1763 курені: Батуринський, Незамаївський, Васюринський, Іркліївський, Поповичівський, Титарівський, Шкуринський, Гуманський, Канівський, Крилівський, Донський, Коренівський, Рогівський, Сергіївський, Калниболотський, Канелівський, Дерев'янківський, Пашківський, Платнірівський, Вищестеблївський, Бруховецький, і Мишастівський мали по одній будці; курені: Іванівський, Корсунський, Щербинівський, Кисляківський, Кушівський і Нижчестеблївський мали по 2 крамниці. Всі їх було здано у найми козакам різних куренів, всі торговці платили до Війська 100 карб. окладу. Стояло ще 7 порожніх будок ¹⁾. Р. 1766 бачимо вже 49 крамних курінних будок, з яких 5 було в руках шукуринця Н. Бурхана, 4 — рогівця Макушенка, 2 — дядьківця Логвина, 2 — титарівця Іська, 2 — в військового кантаржея, по 1 — в козака Т. Поросячої Морди й інших — „окладу на бумагу и сургучь“ узято було тих-же 100 карб. ²⁾. „Эта собственность не могла быть никогда отчуждена частному лицу“, каже Скальковський. Курінне товариство з'ясовувало це тим, що подібна власність „курінна, а не одного хазяїна“, тому-то ні замінити ні продати її було „всячески невозможно“ ³⁾. Коли якийсь Яковлевич р. 1772 хтів дістати собі частину курінного двору шляхом заміни на свій чи шляхом продажу, то козаки самарські „приговорили, яко оное дворище куринное, а не одного хозяина, (то) въ смѣну и въ продажу уступитъ (його) всячески не можно, дабы между товариствомъ одному предъ другимъ опосля нариканія не было и чрез то-б нихто не отвитствоваль“. Старшина прохала Яковлевича „гниву никакова не слагать“, але „роздивитись“, що инакше вчинити, мовляв, не можна ⁴⁾. Яковлевичеві довелося скоритись.

Була й курінна рухомість, як от курінні дуби — великі парусові човни, що їх курені віддавали теж у найми різним підприємцям ⁵⁾. Такі човни роблено аж до останнього часу силами й коштом Запорожжя, хоча й не завсіди своєчасно ⁶⁾. Різні подарунки, що їх одержував курінь, як то було, напр., з присланою від Дорошенка горілкою, теж були не індивідуальна, а курінна власність ⁷⁾. Так само Мазепа з приводу свого обрання на гетьмана послав „на вси курени сичовие грошей по 100 зол.,

¹⁾ Зап. Арх. № 83, ар. 1 і 6. ²⁾ Іб. № 2—3, 4—5. ³⁾ Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 54.

⁴⁾ Зап. Арх. № 25 ар. 58. ⁵⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 452—453.

⁶⁾ Зап. Арх. № 76 ар. 27. ⁷⁾ Эварникій, Ист. Зап. коз., т. II, 522.

по кухви горилки и по 10 бочекъ всякого борошна на каждый курень, з гребель ворскловских збраного¹⁾.

Різні продукти, що ними володів курінь, ділилися на дві частині. З них одну відкладали для потреб куреня до нового одержання чи влова, другу продавали, „а на добуті гроші купували по городах борошно, пшоно, сукно, порох та олово“²⁾. Всі запаси, продукти, гроші, військово-знаряддя, то-що, зберегали в курінній скарбниці, звідки й видавали в міру потреби³⁾.

Отже, курінь з боку господарчих об'єктів був самостійна економічна одиниця. Але з цього зовсім не можна виводити, що „курінні козаки не могли мати жадної іншої власности, ані в війську, ані по-за ним, окрім платні та грошей, що вони здобули на придбання коня й зброї“⁴⁾.

Навсправжки козаки мали свою окрему індивідуальну власність, на них припадала частина військової здобичи, козаки могли торгувати і таки справді торгували, то-що. То була власність не військової одиниці.

Інакше кажучи, курінь знав власність двоїсту.

Свою єдність курінь завершував в особі курінного отамана.

Самий термін „отаман“, як установила вся наша історична наука, позичено від татар. Доводиться визнати Пільманові пояснення⁵⁾ за дуже силувани; він виводив етимологію слова від коренів: атам = (а) там = hier, da dort і ман = манити, наказувати, так що отаман = (а) там + (м) (ан = der hier Befehlende) все однаково, мовляв, як Нег — zog. Курінний отаман звався іноді курінним полковником⁶⁾. Отаманство — виборна посада, причім обраній особливо стало себе не почував. Леонтьев р. 1750 писав: „въ куренные отаманы почти ежемѣсячно выбираютъ“⁷⁾. Щоб стати курінним отаманом, досить було обраним бути на курінній раді. Є відомості, що отамани „избирались храбрѣйшіе изъ чиновъ куреня“. Але навряд чи це було так. Той-же письменник, що говорив про видатну одвагу курінних отаманів, зовсім справедливо показує, що „когда войско выступало въ поле, съ куренями шли наказные отаманы, въ Сѣчи же на господарствѣ оставались настоящіе“⁸⁾. Очевидячки, військові чесноти для курінного отамана не були необхідні. Небагато значили в очах курінних козаків і інші відзнаки моральні. Коли, напр., почало розвиватися гайдамацтво, курінні отамани мали частку з нагробованого. Р. 1751 геть-

¹⁾ Величко, т. III, 59. ²⁾ Кащенко, оп. с. 54.

³⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. повѣствованіе. т. III, 73. Эварницкій, Оч. по ист. запор. коз., 51; він же: Ист. зап. коз. т. I, 143.

⁴⁾ Kozacy kurenni nie mogli miec żadnej innej własności ani w wojsku, ani za jego obrębem, oprócz żołdu i pieniędzy, zdobytych na wyprawie, konia i broni. Gli s z c z y Ń s k i, Znaczenie i wewn. życie Zapor., 52. До речі, працю Гліцинського акад. Грушевський чомусь визнає за оперту на Маркевичеві (Ист. Укр.-Руси, VIII, 565), тимчасом як вона переказує Скальковського.

⁵⁾ Veitrag, 28. ⁶⁾ Андрієвскій, Ист. матеріали. в. IX, 3.

⁷⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 456.

⁸⁾ Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, т. I, 71.

ман Розумовський наказав подаровану од гайдамаків курінним отаманам худобу повернути, „а у кого по реестру не могло-бъ быть чего въ количествѣ, за то деньгами настоящею цѣною безъ всякой поблажки доправити“¹⁾. Так само обираному в курінні отамани кандидатів не ставили вимог що-до віку. Р. 1744 російський інженір-топограф одмовивсь прийняти, як знавців місцевости в Вольностях, двох курінних отаманів, „которые показались ему весьма молоды“²⁾.

Обійняти посаду не заваджало те, що курінний отаман був на іншій посаді: так, отаман Калниболотського куреня Ф. Сохацький одночасно був, що правда, не служачи, за військового старшину³⁾.

Значить, фактично не було ніяких бар'єрів, що перешкождали-б обійняти посаду курінного отамана. Для того було досить бути обраним. Воля куреня визначала й строк, що протягом його лишався на своїй посаді курінний. Не вимагали ніякого затвердження на посаді з сторони січового чи іншого начальства. Досить було, що обраному вручали клейноди (insignia) — пернач. Факт володіння ним визначав владу отаманову над куренем.

Організація курінних отаманів стає відома тільки з Хмельниччини, коли Гетьманщина остаточно одрізнялася і від Польщі і від Запорозжя. Тоді, треба гадати, отамани, що не мали особливого значіння, бо були невеликі начальники десятків⁴⁾, за виходом полковників на війну разом з стройовою частиною, обняли владу над нестройовим промисловим козацтвом і піднесли на вищий щабель. Натякає на це й Яворницький⁵⁾. Саме відтоді, від 1648 р., очевидячки, „куренной отаманъ и куренное товариство“ й стали „ячейной формой організації козацтва“⁶⁾, хоч Безбородько-Кониський за таку визнавав організацію околичної шляхти⁷⁾.

Як свідчить козацький літописець, курінного „козаки почитають и повинуются ему, яко найвишому по кошовомъ отаманъ“, однак „аще бы чимъ (отаман) оскорбилъ надъ право, то абіе бѣдне и безчестне предають смерти“⁸⁾. Отож курінний отаман правив куренем „съ опаствомъ“. Козацтво куреня було капризне, тим більш такту мав виявити курінний отаман. Залежно від того, і становище його було більш або менш тверде. Та як там не есть, але курінні козаки свого отамана „почитають какъ отца великой семьи... Козакъ охотнѣ повинуется повеленіямъ отамана своего куреня, нежели кошевого“⁹⁾. Тому-то його й звали батьком. Батьківство означало певну владу (родинні звязки можна

¹⁾ Андрієвскій, Ист. Мат. в. V, 78.

²⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 366.

³⁾ Скальковскій, Ист. Н. Сѣчи, т. I, 60.

⁴⁾ Пор. Старовольскій, Institut. rei militaris, 76, 109, 113; G ó r s k i, Historia piech. pol., 36.

⁵⁾ Ист. зап. козаковт, т. II, 237.

⁶⁾ Щ е р б и н а, Очерки Южно-рус. артелей, 26.

⁷⁾ Исторія Руссовъ, 14.

⁸⁾ Г р а б я н к а, Лѣтоп., 19; Пор. Старовольскій, Inst. rei milit., 165.

⁹⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 449.

було-б виводити хіба з штучного споріднення), право наказувати, дисциплінарного суду—„р'шать все малыя ссоры между козаками куреня свого“, призначати наряди, розпоряджатися майном куреня. Отож, не слід приписувати отаманові функції „хазяїна“ й „патріярха“, якими наділяє курінних отаманів Ф. Щербина ¹⁾. Але звідси не виходить, що отаман не мав господарчих функцій. Раз курені мали свої рухомі й нерухомі добра, свою скарбницю, мусіли одягати й годувати козаків, значить господарюванням доводилось орудувати чимало. Та ці функції не стояли осторонь, а входили в поняття батьківства.

За свою працю курінний отаман, oprіч „царскаго жалованья“, мав ще збори з курінних казанів і частину курінної здобичи, що розмір її залежав од козацької ласки ²⁾. Треба гадати, що ту платню давали саме за господарювання, так само як курінному кухареві, що до того одержував ще 2 карб. платні на рік і по 5 коп. від козака ³⁾.

Влада курінного отамана поширювалася на особистий склад куреня й усеньке його добро. Його влада над козаками зберегалася і визнавали її на всьому просторі Вольностей. Вийняток робили тільки тоді, коли-б козак увіходив у якусь осібну військову одиницю. Тоді він підпадав владі не курінного батька, а військовій регулі, вояцькому праву. Влада отамана була ширша й повніша, якщо він був „настоящимъ отаманомъ“, а не „при куренѣ отаманскую должность правилъ“ ⁴⁾.

Відносини батьківства відпадали, коли „во время походовъ (курінний отаман ставав) ближайшимъ предводителемъ куренныхъ товарищей“ ⁵⁾, або коли мова була про призначення партії на ворога, для чого від куренів велася певна черга ⁶⁾, чи скажیم, собі, як надсилали до військового обозу ⁷⁾. У таких випадках виступало вояцьке право і всі інші відношення касувалися.

Отож, обсяг уповноважень курінного отамана був подвійного характеру, а влада, кажучи загалом, чимала. Все-ж у нього не було права життя та смерті (*ius vitae ac necis*), дарма що курінний отаман міг бити козаків трохи чи не в дисциплінарному порядку. Мишецький упевняє, що за присудами курінних отаманів „козаки не только были наказываемы, но даже лишаемы жизни, и кошевой не могъ отмѣнить такого р'шення“ ⁸⁾. Мені такі випадки не відомі. Обсяг поліційної влади курінного отамана почав вирисовуватися допіру в другій половині XVIII в., коли моменти батьківства відпадають і народжується особлива адміністраційна фігура над куренем, з новим обсягом уповноважень. Відома й дата, що нею починається цей новий процес у владі курінних отаманів. Він з'явивсь у звязку з перелюдненням Січи, коли лишки люду почали переходити до Вольностей і осідати там чи кидатися в гайдамацтво. У боротьбі з останнім (воно завдавало чимало клопоту людності Вольностей, чи то переважно

¹⁾ Ор. с., 24. ²⁾ Мышецкий, 11, 51. ³⁾ Марковинъ, Оч. ист. зап. коз., 27.

⁴⁾ Эварницкий, Источники, т. II, 1845. ⁵⁾ Сбор. екатерин. научн. о-ва, 239.

⁶⁾ Соч. и переводы за 1760 г., кн. V, 457. ⁷⁾ Судієнко, Мат., т. II, 336.

⁸⁾ Ист. о коз. зап., 44.

маеткам січової старшини й панам Гетьманщини та Польщі) прийшли до думки зареєструвати людинність куренів, і ту, що жила в самих куренях, і особливо ту, що тільки до нього була приписана. З такою метою, р. 1755 наказано курінним отаманам з'ясувати спискове число курінних козаків і виявити „наличный состав“ та той, що перебуває в курінних зимовчаках і пасіках, а так само завести „списки наемныхъ служащихъ людей, не состоящихъ въ войскъ и ихъ хозяевовъ“, видати їм пашпорти та білети¹⁾. Без відому курінних отаманів козаки нікуди не могли відходити, тим більш об'єднуватися в „партію“²⁾. Тих, хто самовільно відійшов, курінні отамани брали на особливий облік. Знаємо низку козаків, що їм інкримінували, наче-б вони „из куреня без позволенія отлучились“³⁾. За таких порядків курінний отаман робивсь суто поліційним правителем куреня, тимчасом як перед тим він швидше виконував ухвали куреня. Для цієї доби можна прийняти формулу Тука, що курінний отаман мав великий авторитет⁴⁾. Так само з половиною XVIII в. треба звязувати вказівки, що курінних отаманів міняють ледві не що-місяця. Дати спромогу засидітися на отаманстві значило сприяти збільшенню поліційної влади курінного отамана над куренем і обмежити значіння куреня, на що козацтво, особливо-ж його сірома, погодитися ніяк не могло.

Не вважаючи на всю ніби несталість влади курінного отамана, на всю ніби залежність його від куреня, цей інститут мав дуже велике значіння в життю Запорозької Республіки. З'ясовувати такий факт треба тим, що курінні отамани не були розпорошені, не були залишені кожен самому собі. Вони всі об'єднувалися в окрему корпорацію — отаманію. Отаманія юридично виходила з правної рівності, а коріння свої мала в військовій, підчас воєн та боїв обопільній допомозі й вірності Війську. Коли-б хоч один з корпорації чи асоціації отаманів випадав, то порушувалася-б сталість і рівновага сил, що взаємно підтримували одна одну. Тому отаманія мусіла триматися купи. У своїй цілості отаманія була дуже впливовий орган. У козацького літописця читаємо: „Хмельницький чрез 2 місяці промешкал в Сѣчи, з отаманею куренною и из кошовим, тайно совѣтуючи о подлежащей на поляков войнѣ... Марта первых чисел з совѣтом кошового и всей отамании куренной виѣхал Хмельницький з своим товариством з Сѣчи“⁵⁾. З наведених слів однак можна зробити висновок, ніби отаманія обмежувалась кошовим. До цієї думки колись схилився Гупель⁶⁾. Та ближча аналіза актового матеріялу говорить противне.

Отаманія, як-раз навпаки, верховодила Військом, і самими кошовими, особливо від 2-ої чверти XVIII в. Р. 1756 курінні отамани вибрали на кошового колишнього кошового Федорова. Козацтво не хтіло примиритись з такими виборами й вимагало перевиборів. Але й отаманія не

¹⁾ К. Ст. 1885, X, 283—4. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1831—2.

³⁾ Андрієвскій, Матеріалы по ист. Запор., 72, 73.

⁴⁾ etait revêtu d'une grande autorité (Hist. de Russie, v. II, 134).

⁵⁾ Величко, т. I, 43, 44. ⁶⁾ Hupel (Von den Kosaken, 218—219).

хтіла одступити й переконала козаків скоритися її виборіві. Козаки теж висловлювалися проти й обрали на кошового Шкуру, а на суддю — Кишенського. Тоді роздратована отаманія почала бити козаків, але й ті, що правда, не будши переконані стусанами отаманів і собі накинудися на курінь Федорова й потрощили його. Але після бою ввечері отаманія знову обрали Федорова й змусили його заарештувати козацьких ставлеників¹⁾. З кошовим отаманом, коли вважала це за потрібне, отаманія не рахувалася й не виконувала його наказів. Напр., р. 1746 „куреньные отаманы, со всѣхъ куреней собравшись, кошового не послушались и грабителей не отыскали“, як доносив Сич²⁾.

Що правда, курені не легко скорялися. Що-до цього дуже цікавий бунт 4 грудня 1769 р. Одзначеного числа за обідом козаки Корсунського куреня почали намічати кандидата для поїздки до Петербургу по платню. Кандидата намітили з старшин. Та зненацька козак Дорошенко обляяв старшину військовими зрадниками. Отаман з помічниками й депутатом до Комісії Уложенія М. Скапою, „видя (таку) рич крайне вредительную и не чувствуя за собою къ тому никакой вынности“, вийшли з-за столу допитатися в Дорошенка про підстави для такої образи. Але Дорошенко й ще скількись козаків вискочили перед них і почали докоряти Скапі „на грудяхъ цяцькою-портретомъ государственнымъ“. У лайках і обопільній шарпанині зминуло близько години. Коли отаман і інші вийшли, то розлючений Дорошенко з товаришами, „похвата Скапу и звалывши на землю, били немилосердно“. Тимчасом курінний отаман Остроух повідомив про подію кошового, що послав осібну команду заарештувати Дорошенка й тозаришів. Останні „вщалы было не отдаваться (під арешт) и противиться“, так що проти бунтарів довелося вживати кийв. Отаманія однак визнала, що арешт у Січі не може бути певний, і тому заарештованих посадовили до новосіченського ретраншементу, а звідти переслали до білевської фортеці³⁾. Перемогла отаманія, вона таки підказала і цей захід. Вона все підказувала й рекомендувала. Проби в цьому напрямку робила вона давно й навіть найдужчі кошові не вважали за можливе перебуватися без отаманії. Сірко р. 1677 дописував до Москви й виряджав посланців царських, тільки порадившись з отаманією⁴⁾. Коли вважали за потрібне намітити кандидатів на посади, кошовий скликав отаманію, як те бачимо напр. р. 1755⁵⁾. Якщо доводилося відшукувати „шалуновъ“ чи вживати тих або тих заходів проти розбоїв, гайдамацтва й т. и.—без отаманії, як напр. р. 1746, кошовий знову не міг перебути⁶⁾. І це було зрозуміло. Не кошовий верховодив отаманією, а отаманія кошовим. Ось характерний зразок такої залежності. „Ноября отъ 19-го 1743 г. изъ присланнаго на 2 года жалованія, а именно на 741 и 742 г. г., совѣтомъ отамановъ куренныхъ опредѣлили они кошовому

¹⁾ Эварницкій, Сборн. матеріаловъ, 143 — 144.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 190. ³⁾ Зап. Арх. № 162, ар. 4 й 14.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, 434. ⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 618.

⁶⁾ Андриевскій, Мат. по ист. запор., 204.

и судьи по 100 руб., писарю 80 р., осаулу 50 р., литавщику и гармашу по 30 руб.“¹⁾). Другий приклад, звязаний з 1756 р.: „отаманы куренные въ общей войсковой сходкѣ приговорили: опредѣляемые въ кошь отаманы не только въ годъ или 2 либо въ 3 отъ званія кошевского не отставлятъ, но и по 10 либо и болѣе въ томъ званіи безъ смѣны быти, пока не станеть безвинно войску обидѣ причинять“²⁾). Р. 1760 отаманія „подпискою жестокою“ ухвалила „для искорененія воровъ, сумнительныхъ людей и безпаспортныхъ не передерживать, не укрывать, но ловить и истреблять“, скасувати старшинські вибори й т. д.³⁾). Підчас походів отаманія не ставала покірливіша, не поступалася своїм значінням. „Ежели о походахъ, разѣздахъ или о какомъ другомъ ихъ нужномъ дѣлѣ старшины и отаманы не похотять для онаго, дабы раду збирать, то завсегда оное публикуется у кошового, подлѣ куреня его, предъ всѣми отаманами, каковое у нихъ называется сходка, а не рада“⁴⁾).

Отже зрозуміло, що відносно іншого начальства отаманія виступала тим незалежніш, відтираючи й кошового. Р. 1676 курінна отаманія писала Самойловичеві: „мы съ нашей стороны поновляемъ, что какъ умножилось Войско Запорожское, здѣ у Днѣпра начало сталося козачеству, отъ того времени... здѣ сокровища клейнодовъ войсковыхъ бывали, гетманы происходили и здѣ имъ клейноды давано“, докоряла гетьманові, що він скликав раду „безъ нашего вѣдома и хотѣнія“, та пояснювала: „кошовый безъ нашего соизволенія никакихъ дѣлъ и ни съ кимъ никакой переписки не чинить... Того розумиеть, что ни есть полезное христианамъ, то належитъ намъ во всякое время трудомъ своимъ и мужествомъ твориться“⁵⁾). Отаманія вимагала від Самойловича, щоб він дав їм переволчанський перевіз і не втручавсь у їхні стосунки з Дорошенком⁶⁾). Отаманія, отже, була добре об'єднана, дужа, настійлива й свідомо своєї ваги, корпорація, що добивалася поширити свої права.

III.

Курені об'єднувалися в Січ, що, коли-б додержуватися погляду різних дослідників, дана відразу готовою одиницею, ніби завжди існувала в раз прийнятому й закріпленому вигляді. Розвитку Січі з такого погляду не видно. Коли що бралосся на увагу для пізнання історичности січового розвитку, так це козакування шляхти й старост, котрі, так виходить, були й основоположниками козацьких порядків, а їх підтримало своєю масою міщанство й мужики. „Такъ (як саме, відповіді немає) возникло въ одномъ изъ днѣпровскихъ острововъ постоянное укрѣпленіе — славная Запорожская Сича“⁷⁾). Один із давніх російських істориків з приводу Січі, писав: „около 1515 г. казаки, терпя утѣсненіе отъ поля-

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1390. ²⁾ Скальковскій, т. I, 64.

³⁾ Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, кн. IX, 166—170. ⁴⁾ Мышецкій, 43.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 525. ⁶⁾ Иб., 527.

⁷⁾ Павлицевъ, Сочиненія, т. I, 92—93.

ковъ, избрали себѣ мѣсто около Днѣпра, ниже пороговъ“ і заснували Січ ¹⁾. Навіть Куліш, що його й досі не оцінено, не міг устояти проти загально прийнятої думки і визнав єдину Січ, що відразу повстала в другій половині XVI в. на одному місці за порогами ²⁾. Само собою, органічні явища враз не повстають у готовому незмінному вигляді, а вимагають довгого підготовчого процесу, що закінчується скоком, у наслідок з'являється достиглий плід, який необхідно переходить стадію свого розвитку з тим, щоб зробити дальший скік таким самим порядком.

Краще з ім'ям Січи. Хоч Срезневський і виводив ім'я Січи від німецького *sitzen* ³⁾, але від Міллерових часів уже твердо встановлено, що походить ім'я Січи від слова „сікти“, „засіка“, чим означали рід оборони на розчищеній місцевості. Ім'я „Січ“, каже автор статті в „Сочиненіяхъ и переводахъ, къ пользѣ и увеселенію служащихъ“ ⁴⁾, „значить засѣку, окопъ или другое подобное укрѣпленіе, которымъ какое-нибудь мѣсто отъ около лежащихъ будто отсѣкается“. Сучасна наука пристає то прямо, то з застереженнями на таке тлумачення.

Віддавна вживається й інший термін „Кіш“. Іноді за давніх часів так звано й інші місцевості. Напр., відомий був „сверхъ р. Орели лѣсъ — Кошъ боеракъ“ ⁵⁾.

Словом „Кіш“ віддавна визначали військовий табір. „Кіш татарський на шляху нашому лежав“ ⁶⁾. Польський дослідник Запорожжя дає таке визначення: „Кіш визначав головну квартиру, або обоз війська, а, крім того, місце управління війська“ ⁷⁾.

На думку Скальковського, слово „кіш“ означало місце, де збиралося всеньке козацьке військо, а — в переносному значінню — квартиру, стан чи табір військовий ⁸⁾. Костомаров з даного приводу говорив: „вся запорожская община въ правительственномъ смыслѣ называлась кошемъ“ ⁹⁾. Куліш-же ототожнював „кіш“ з „шалашами“, де за давніх часів жили козаки ¹⁰⁾. Падалка визнавав за кіш збірний пункт і громаду людей, що були об'єднані спільними інтересами, тимчасом як Січ значила хіба місце ¹¹⁾. У Скальковського знаходимо вислів — „укрѣпленіе кошей“ замість Січи, так що обидва поняття ототожнюються й т. д.

Кіш, будь-що-будь, міг бути й по-за межами Січи і в Січі існувало скількись кошів проти кожного проходу до неї. У татар, звідки позичено наш термін, кіш — це була спілка хазяїв отар з 1.000 голів ¹²⁾. Отож доводиться визнати, що „кіш“ визначав збірний пункт для багатьох озброєних людей, що перебували під військовою юрисдикцією й мали

¹⁾ Глинка, Рус. історія, т. VI, 10. ²⁾ Історія возєєднання, т. I, 64.

³⁾ Запор. Старина, 76. ⁴⁾ Т. V, 406.

⁵⁾ Книга Большого Чертежа, 97; пор. *ibidem*, 98.

⁶⁾ „Kosz tatarski na gościńcu naszym leżał“. *Jerlicz, Latopisiec*, t. I, 18.

⁷⁾ „Kosz znaczyl główną kwaterę albo obóz wojska, a oprócz tego miejsce zarządu wojska“. *Gliszczyński, Znac. i wewn. życie Zapor.*, 20.

⁸⁾ *Ист. Нов. Сѣчи*, т. I, 49. ⁹⁾ Богд. Хмѣльницькій, т. I, стор. XXVI.

¹⁰⁾ Куліш, *ор. с.*, т. II, 61. ¹¹⁾ К. Ст. 1894, т. VI, 460 — 466.

¹²⁾ Лашковъ, *Сельская община*, 48.

за своє завдання оборону. Де були-б ці люди, на ухваленому місці чи збиралися випадково, в якій саме кількості, коли й т. ин. умови — було питанням факту. Але моментом права була військова юрисдикція, навіть незалежно від стану війни. Раз цей момент виступав на сцену, всі інші ознаки не мали значіння.

Термін „кіш“ важливий і инакшою стороною. Він звязаний був з періодом колив чи мандрівних куренів. Якщо, з огляду на стан речей, доводилося припиняти біжучу працю й скорочувати господарство для оборони, коли на передній план виступали військові уявління й вояцьке право, колива ставали кошем. Довше-ж перебування в даному місці чи в постійному місці робило кіш січчю. Отже, перед нами, за вдатним висловом О. Русова, „невольна военная община“¹⁾. Це дуже важлива ознака, що підкреслює подвійність Коша-Січи, як федерації незалежних курінних одиниць, одночасно об'єднаних єдиною військовою юрисдикцією, централізованою „на однім Дніпровім острові“²⁾.

Звідси простягається ниточка до хронологічних етапів. Їх уже передчував Бантиш-Каменський, що спитувавсь розібратися в географії Січей і числі їх³⁾. На думку Яблоновського⁴⁾, Січ мала два періоди — кочовий, несталий, не звязаний твердо з однією місцевістю, період перед Хмельницьким Богданом, а другий — після нього. Падалка початок другого періоду відносить ще пізніше — аж до р. 1661. Акад. Василенко пише: „организовывалась Сѣчь постепенно и въ 1580-хъ годахъ является вполне сложившейся“⁵⁾. Той-же дослідник, слідом за акад. Грушевським⁶⁾, спитується встановити етапи в розвитку Січи: сторожові пости, кулаки їх і, нарешті, один вузол військової оборони⁷⁾. Передчуття такого розвитку січової організації було і в Костомарова⁸⁾. Але рішуче, виразно й зовсім справедливо характеризував еволюцію Січи М. Яворський. Він з цього приводу казав, що сітка первісних колив „зв'язується вузлами городців чи островів, що об'єднуються в один центральний кіш, яким стала Січ“⁹⁾. Тільки в такому розумінні й можна було визнати Січ „немов столицею запорожського товариства“¹⁰⁾, чи признати її метрополією для всіх Вольностей. „Січ була, так-би мовити, метрополією та святиною, коло якої містилися курені, а далі простягалися села та слободи“¹¹⁾. Яворський і Шніцлер мають за себе повідомлення Е. Лясоти, що говорить, наче в Вольностях були розкинуті примітивні фортечки на випадок татарських наскоків¹²⁾. На нього-ж, очевидночки,

¹⁾ Мат. для оцінки земель Херсон. губ., т. II, 128.

²⁾ Грушевський, т. VII, 138. ³⁾ Історія Малої Росії, 540.

⁴⁾ Słownik geogr.-histor., t. IX. ⁵⁾ Очерки по ист. Зап. Руси и Украины, 195.

⁶⁾ Пор. Іст. Укр.-Руси, т. VII, 137. ⁷⁾ Ор. с., 196, 141.

⁸⁾ Богданъ Хмѣльницькій, т. I, стор. XXII. ⁹⁾ Нарис іст. Укр., в. II, 61.

¹⁰⁾ Дорощенко, З минулого Катеринославщини, 22.

¹¹⁾ „La Setcha en était pour ainsi dire la metropole et le sanctuaire, autour d'elle étaient les kourènes et plus loin s'étendaient les villes et villages“. Schnitzler, Empire des Tsars, v. II, 448.

¹²⁾ Путевыя записки, 15.

справсь у своїй праці „О козаках“ („Про козаків“) і Мацейовський: „там поробили собі козаки невеличкі фортеці та палісади. Головні серед цих засік фортеці дали ім'я Січі“¹⁾). Отже, за такого становища доводиться визнати за зовсім справедливую думку акад. Багалія, що говорить не про Січ у XVI в., а про січі²⁾, або, за термінологією Шмідта, січовники³⁾). Все сказане приневолює зробити висновок, що старовинна запорозька січова географія, очевидно, мала під собою ґрунт, коли говорила про січі в місцевостях, що їх пізніші дослідники були взяли під сумнів. Цим хочу сказати, що перед єдиною Січчю була давніш низка січей, розкинутих по інших, супроти Дніпрянської Січі, місцевостях.

Кількість січів стояла в тісному звязку з колонізацією Вольностей. Колонізація посувалася з кількох місць — з півночі від Чернігівщини на південний схід, з заходу й північного заходу на південь і схід. Лінія фортечок, отже, була не одна, а принаймні 2—3. До того лінії фортечок, усупереч тому, що говорить акад. Грушевський, були зовсім не передова заслона, під прикриттям якої провадили свої промисли колива-курени, а опорна в запіллі лінія, де осідали під навалою кочовиків уходники-козаки. Про таке становище каже продовжник козацьких літописців: „Если вѣрять, чтобъ происходили запорожцы отъ с. Седнева по Днѣпру, — каже Ригельман, — то думать надобно, что то не цѣлое войско, но нѣкоторая часть ихъ была и пріобшчалась по тѣмъ мѣстамъ (говориться про Канів, Переволочну) къ такимъ, каковы были сами“⁴⁾). Зовсім справедливо. То ще не було ціле військо, а тільки частки майбутнього війська, частки, що осаджувались на південь. Звідси виходить, що давній переказ про Семен-козаків, про Січ у Семеновому Розі — в основі зовсім правдоподібний, як і перекази про Січ у Каневі, Кременчуці, Переволочній⁵⁾). Просунувшись з різних географічних широт і довгот у різних напрямках, вони врешті мали спинитись у точці перетину лінії їхньої дороги. За таку точку й стала Хортиця. Дійшовши і спинившись у ній, козаки перероджуються в особливу громаду, вносять у життя особливі вимоги й прикмети свого ладу, перетворюють громаду в військову державу⁶⁾).

Перетворення з промислових одиниць у військову організацію викликали сами життєві умови. Під озброєними нападами промисловці виділили з-поміж себе постійну частину люду для війни так само, як і староства виділяли з своєї людности озброєні сили. Кількість їх зростала коштом виписчиків, що не потрапили до реєстрів городского козацтва, яке приносило з собою полкову організацію й дало, як можна догадуватися, кільком куреням ім'я полків, що в лавах їхніх вони свого

¹⁾ „Там то поробили sobie kosacy male forteczki i palisady... a głównej z pomiędzy tych zasieków twierdzy nadali imię sieczy“.

²⁾ Заселення півден. Укр., 16.

³⁾ Мат. для геогр. и стат. Россіи, т. I, 25.

⁴⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. повѣств., 3.

⁵⁾ Зап. о Южн. Руси, т. I, 150. ⁶⁾ Соч. и перев. 1760 г., кн. IV, 317.

часу перебували. На Січі, отже, безперечно була домішка військових порядків, принесених з городових полків, додана до курінних—уходницьких порядків. До останніх належала організація курінних порядків, в тому й передусім господарчих; до перших—вояцьке право, яке в Січі мусіло зазнати деяких змін. Точка Січи встановилася не відразу. Її довший час, як справедливо доводить проф. Яворницький, тільки намащували. Спочатку вона припала на о. Хортицю, де р. 1556 Дм. Вишневецький збудував „городок“¹⁾. Антонович з приводу Хортицької Січи писав: „вначалѣ это укрьпленіе не имѣло постоянныхъ жителей, сюда вводился гарнизонъ, когда была необходимость, обыкновенно лѣтомъ, а на зиму удалялся“²⁾. Але в иншому місці той самий дослідник говорив уже про постійну залогу, що складалася „изъ охотниковъ и выходцевъ изъ украинскихъ староствъ. Гарнизонъ этотъ и былъ зародышемъ запорожской (січової) общины“³⁾. Від р. 1585 „Січа стає признаним осередком і репрезентацією низової козаччини“⁴⁾.

Очевидячки, ак. М. С. Грушевський визнає Хортицю за першу Січ. Вона протрималася до р. 1594. Після деякої перерви, знову-ж на Хортиці на початку XVII в. повстала друга Січ, оточена окопами й тином⁵⁾. Від тої Січи, що являла собою житло 15—17 куренів, і досі лишилися останки⁶⁾ розкинуті в горяній частині острова⁷⁾. Третя Січ була в Базавлуку, четверта—на Томаківці⁸⁾, п'ята—в Микитині від 1638 р. по 1652 р., шоста—на Чортотлику, сьома—на Кам'янці⁹⁾, восьма—в Олешках і дев'ята—на Підпільній¹⁰⁾. Тільки від 1652 р. Січ стає на довший час на одному місці й пересовується по досить невеликому радіусу. Січ обнімає озброєну військову силу й тому її обителі іноді, як то було, напр., р. 1659, зветься „запорозьким полком“¹¹⁾. Дослідники через особливості устрою й порядків зуть січовиків і Січ „рыцарскимъ орденомъ“¹²⁾, „козачьимъ орденомъ“¹³⁾, „військовим братством“¹⁴⁾ і т. д. Людність Січи чим далі, тим усе збільшувалася коштом тих, хто шукав там собі притулку, бо Січ широко практикувала право захисту не тільки для окремих індивідів, але—це видно з листа Ханенка

1) Эварницкій, Вольности, 78; Ист. зап. козак., т. II, 23.

2) Пор. Эварницкій, Запорожье, т. I, 204.

3) Антоновичъ и Бецъ, Историческіе дѣтели, 3.

4) Грушевський, т. VII, 139.

5) Эварницкій, Запорожье, т. I, 212. 6) Ibidem, 216.

7) План Хортицької Січи вміщено там-же після стор. 232 й в Зап. О. О. И. и Др., т. IX, 435—433.

8) План її в Зап. О. О. И. и Др., т. IX, 439—440; Костомаровъ, Богд. Хмѣльн. т. I, ст. XXII.

9) Про неї й її вже 38 куренів див. Эварницкій, Запорожье, т. II, 146.

10) Звичайно рахують 8 січів, бо 1 й 2 січі, що були на Хортиці, визнають за одну, беруть, отже, топографічну, а не хронологічну віху.

11) А. Ю. и З. Р., т. XV, 383.

12) Адриановъ, Славное низовое запор. войско, 5.

13) Памятная книга Таврич. губ., в. I, 5.

14) Багалій, Заселення півден. Укр., 16.

р. 1670 — й для цілих груп люду¹⁾. Окрім того, був тут і ринок військової сили, куди збиралися професіонали військової справи, яких, каже Лясота й ин., так само вільно наймали, як наймали кнехтів у Західній Європі.

Певної фізіономії спочатку в Січі не видно. Тільки пізнішими часами можна було добачати свій постійний бург з своєрідними нобілями, що жили в умовах Спарти, а керувалися середньовіковими військовими правилами²⁾. На Січ саме як на фортецю дививсь і Петро I, знаючи, що запорозці, готуючись до боротьби з ним, „укрѣпили злодѣйское гнѣздо свое лучше прежнего“³⁾. До того-ж часу „Січи не можна було назвати ані містом, ані селцем, швидше це був кочовничий табір“⁴⁾. Зате з другого боку в XVIII в. Січ з фортеці обернулася в звичайне торговельне місто, що його знали й чужинці. „Січ, — пише один із них, — це було погане торговельне місто. Це не значило, щоб купці, що там оселилися, не мали великих баришів. Вони дуже дорого продавали потрібні речі, і купляли дуже дешево те, що козаки приносили з добутоків свого полювання, рибної ловлі та нападів“⁵⁾. Таку зміну визначало нове становище, що Січ не могла більше поширюватися в своїх межах, була здавлена з усіх боків, а за абсолютної перелюдненості викидала лишки люду за свої межі, до Вольностей, де вони й перейшли на мирні зайняття, що продукти його возили до центрального пункту своєї території — Січі. Кількість Січі у звязку з тим обнято було новою якістю, бо саме воєнна рація для існування Січі, як озброєного кулака, затратилася, військовий привилей січових козаків ставав військовим обов'язком людности Вольностей. База, значить, була зруйнована й увага від центру перенеслася на периферію, від куреня до паланок, про що детальніше говоритиметься на своєму місці.

Військові завдання Січі визначала її боротьба з татарськими ордами. В цьому бачили не тільки *raison d'être* існування козаччини, ба й історичну місію її (Кудіш, Максимович і ин.). Справді, татар треба було утримувати, бо, навіть не вважаючи на озброєний опір, вони завдавали часом величезної шкоди. Досить одзначити такий факт, що р. 1640 нагайці напали на Україну й захопили там до 200 тис. чоловіка в ясир. Найбільші наскоки робилися на ті місцевості, де людности було більше. Що-до цього не становили винятку й запорозькі Вольності: запорозці так само добре, чи так само погано стерегли й свої землі, як і чужі. Особливо важких ударів зазнавали самарська й навіть кодацька паланки,

¹⁾ Пор. А. Ю. и З. Р., т. IX, 283.

²⁾ Пор. M. Wallace, *La Russie*, v. II, 69.

³⁾ Голиковъ, *Дѣянiя Петра I*, т. IV, 64.

⁴⁾ „Siczy nie można było nazwać ani miastem, ani też wioską, tabor to raczej koczowniczy był“. *Dubiecki, Kudak*, 39.

⁵⁾ „La Setche était une mauvaise place de commerce. Ce n'est pas que les marchands qui s'y établissaient n'y fissent des gains considérables. Ils vendaient très-cher les choses nécessaires et achetaient bon-marché ce que les cosaques rapportaient de leurs choses, de leurs pêches ou de leurs courses“. *Levesque, Histoire*, v. IV, 198.

що розкинулися недалеко, ба навіть зовсім під боком Січи й мали змогу хліборобити ¹⁾). Малà оборона хоч була не до лиця запорозцям, усе-ж виходила з самих потреб життя. Так, запорозці мусли були обороняти свою людність, бо, обороняючи її, на ділі обороняли підступи до самої Січи, де переховувалося їхнє добро, знов-же, не лишали вони без догляду і людність своєї території, бо вона-ж працювала на Січі. Зовсім не через любов до бійки зчиняли запорозці великі й малі бої: підказувала їм це вигода чи невигода таких операцій.

Для оборони віддавна доводилося будувати особливі пункти, де-б можна було дати одсіч напасникам. Лясота свідчить, що по дорозі до Січи йому траплялося чимало саморобних фортечок з примітивними амбразурами — там ратувалися уходники. Запорожжя витворило центральну фортецю — Січ і низку висунутих наперед фортів, напр., у Кодаку, на Самарі (самарський монастир), то-що. Отже, оборона — це було не-обхідне явище. „Козаки, — пише М. Грушевський, — ставили собі для безпеки від татар городці й засіки, чи січі в придатних місцях“ ²⁾). Такий погляд має під собою добрий ґрунт. Згідно з універсалом С. Баторія, запорозці мали „охороняти з сторони Білгороду, Очакова, Тегині села і поля, щоб там ніякої шкоди не чинили і чинити не допускали“ ³⁾). Лже-Кониський теж говорить про „охраненіє навсегда границь... между Бессарабією и Крымомъ“ ⁴⁾). З такою-ж думкою зустрічаємося і в творах чужоземних, що з погляду їх острови й забори для самих козаків були за „пристановище проти їх войовничих сусідів“ ⁵⁾). Щоб оборонятися, запорозці й висовували далеко наперед свої лежі, що зустрічаємося з ними, напр., р. 1589 на р. Донці ⁶⁾).

Але крім лежів та цілком пасивної висідки на островах Запорожжя знало й иншу систему оборони. Про запорозців відомо, що вони в глибині степів заводили опорні й дозорні пункти. „Укрѣпленія были сторожевыми и наблюдательными крѣпостями въ мѣстахъ пустынныхъ, охраняя вмѣстѣ и самыя хозяйственныя поселенія“, читаємо в одному місці ⁷⁾). Корж теж свідчить, що для оборони від татар „були побудовані радути, верстов на 10 один від одного, де рівне — на 20 і 30“. В кожному радуті був курінь на 50 козаків, які „що-року змінялись“ ⁸⁾). Робили особливі сигнальні вишки-фігури, де запалювали сторожові козаки вогонь, даючи цим знати про небезпеку, та ставили наготові резерв ⁹⁾).

¹⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 166.

²⁾ Люстрована історія України, 197.

³⁾ „Zachować z strony Białogrodu, Oczakowa, Tegini wsej i pół ich, aby tam żadnej szkody nie czynili ani czynić dopuścili“. Стороженко, Стефань Баторій, 73.

⁴⁾ Історія Русовь, 14.

⁵⁾ „Un asile contre leurs belliqueux voisins“. Fletcher, Histoire de Pologne, v. I, 75. Пор. Гамба, Voyage, 46.

⁶⁾ Эварницкій, т. II, 83.

⁷⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. II, 827.

⁸⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 162.

⁹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 113.

Нарешті висилали геть наперед особливі пости-гардони ¹⁾, якщо вони були піші, чамбули — коли були кінні, як можна виводити з випадку, коли р. 1674 було ввіймано Мазепу.

До оборони притягали й людність, що жила по-за Січчю; вона для того, згідно з січовими наказами, повинна була мати в себе „ружьє, копьє и прочую козацкую зброю“ ²⁾ не тільки ad hoc, бо людність Вольностей несла й „всю, отъ коша наряженную военную службу безотговорочно“; не зайняті-ж безпосередньо в військовій службі допомагали першим, латаючи курені, „артиллерійскія и пр. воинскія строенія“ ³⁾. Отож, не можна погодитися з кн. Голіциним, що суто військову службу визнавав тільки за січовим козацтвом ⁴⁾, як не можна погодитися й з проф. Покровським, що „козацьку роботу“ добачав тільки в грабінницьких наскоках на татар та турків. Не активна сторона військових справ стояла на першому плані, а пасивна, себ-то оборона, що тісно звязувалася з системою уходного господарства. Коли ми й знаємо такі факти ⁵⁾, то їх без застереження не можна зараховувати в кредит запорозцям. Останні — все-ж оборонялися, а не наступали, що справедливо навіть для тих випадків, коли запорозці відступають ніби від такої лінії. В р. 1576 татари скаржилися: „теперь козаки переѣзжаютъ Днѣпръ, захватываютъ коней, скотъ и имущество нашихъ подданныхъ, а жнецовъ, пахарей и работниковъ ихъ берутъ въ плѣнъ“ ⁶⁾. Це зовсім не наступ, а оборона за допомогою псування інвентаря, що належав ворогові: позбавлений реманенту й живої сили, ворог не міг робити наскоків. Але це була не постійна робота, відбувалася вона врядигоди, в основі лежали мирні промисли. Через це коли говорити про козакування як військовий промисел ранньої епохи ⁷⁾, то воно постійним промислом не було навіть і для панів. Тільки після того, як Січ зформувала коло себе державу, коли сама виділилася в військо, картина потроху змінилася. Ще колись Клавзевіч казав, що військо існує для озброєної боротьби. Отож, оскільки постійна армія в Січі зформувалася, як армія, їй довелося провадити вже війни, а не наскоки. Наївні здаються т. зв. походи XVI в. — початку XVII в. супроти справжніх воєн половини XVII в. Навіть у дальше століття, коли над Запорожжям нависли важкі хмари, Січ не могла відмовитися від війни. Отже, за такого погляду козакування ранньої пори, як каже М. Яворський, просто входило в число інших зайнять прикордонної в польській державі людности ⁸⁾, а не було спеціальною професією. Остання народилася тоді, коли повстала запорозька держава. Звідси ясно, чому саме Січ переважила всі інші коза-

¹⁾ Новицькій, Запорожскіє и Гайдамацкіє клады, 31, 32.

²⁾ Историческая записка о пустынно-николаевскомъ самарскомъ монастырѣ, 22.

³⁾ Мышецкій, 83. ⁴⁾ Рус. Воен. Ист., т. II, 510.

⁵⁾ Пор., напр., Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 33.

⁶⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 37 — 38.

⁷⁾ Грушевський, т. VII, 82.

⁸⁾ Нарис історії України, II, 60.

кування. Питання це ставив Дубецький ¹⁾, кажучи: „про козацтво перед усім почули в гаях над горішньою Двиною та горішнім Дніпром, потім утворилася Низова Козаччина на степах, на низинах долішнього Дніпра, і своїм ім'ям заглушила всі інші козаччини“ ²⁾. Як могло це статися, Дубецький не пояснив. Говорячи про оборону, не можна не вважати на запорозькі інкурсії в межі мусульманських народів. Вони, оскільки ініціатива була в руках запорозців, закінчувалися для них здебільшого добре й зажили великої слави. Ще й досі це дає привід для палких компліментів на адресу запорозців. Один з дуже цікавих сучасних нам істориків зве запорозців „дивні степові лицарі, герої на війні, авангард слов'янських народів на мусульманських кордонах“ ³⁾. Другий дослідник писав, що запорозці „ніколи не виходили з цих островів, як тільки для того, щоб робити напади на землі своїх сусідів“ ⁴⁾. А давніші історики і взагалі ладні були визнавати, що „единственною цѣлюю жизни Запорожья была война съ татарами крымскими и турками“ ⁵⁾. Захопивсь цією стороною справи навіть зовсім тверезий Крип'якевич. Та будь-що-будь, аж надто не зівсіді честь наскоків можна приписувати запорозцям. О. Левицький добре сказав, що особливо підчас боен легко рекрутувалися в військові охотницькі одиниці люди, що не дістали собі місця на життєвому бенькеті та й вирушали на ворогів хреста ⁶⁾. До таких, часом декласованих, елементів, належали й ті, хто ще наприкінці XV в. дістав ім'я козаків ⁷⁾, ба навіть козаків запорозьких, які „чѣмъ далѣе, тѣмъ лучше воинскимъ ремесломъ забавлялися и все отмщали“ ⁸⁾. Навряд чи можна зарахувати до запорозьких козаків Претвича, кн. Сангушка, кн. Пронського й ин., на яких показував у своєму листі до Сигізмунда I султан Сулейман ⁹⁾. Різниця між першими й другими полягала в тому, що імениті люди звалися своїм ім'ям, неіменитих турки звали козаками, а дослідники — запорозцями.

Та будь-що-будь і запорозькі козаки „рік-у-рік узимку і влітку зівсіді приходили і забирали в татар жінок, дітей, стада і різну худобу“ ¹⁰⁾. Систематичність цих операцій звернула на себе увагу польського уряду, що р. 1607 заборонив людям ходити на Запорожжя. Далі інкурсії набрали правильного характеру.

¹⁾ Кудак, 15.

²⁾ „O kozactwie wprzód słyszano w borach, nad górą Dzwina i ponad górnym Dnieprem, za nim wytworzyła się Nizowa Kozaczyzna na stepach, na nizinach dolnego Dniepru... która swem mianem zagłuszyła wszelkie inne kozaczyzny“.

³⁾ „Etranges chevaliers de la steppe, héros dans la bataille, avangarde des peuples slaves sur les frontières musulmans“. Pierling, La Russe et S. Siège, II, 344.

⁴⁾ „Ne sortaient jamais des ces îles que faire de courses sur les terres de leurs voisins“. Jolli, 305.

⁵⁾ Устряловъ, Рус. ист., т. II, 216. ⁶⁾ Очерки народной жизни, 10.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., т. II, 8.

⁸⁾ Самовидецъ, 329. ⁹⁾ Жерела, т. VIII, 21.

¹⁰⁾ „rok podle roku zimie i lecie zawsze przychodzili, tatarów żony, dzieci, стада і bydła różne zabierали (Жерела, т. VIII, 48).

Конкурентні в інкурсіях групи призвели до того, що в дослідників склалася неправдоподібна думка, ніби на Запорозжі „разбой и грабежи составляли любимое занятие“¹⁾. Звідси й з'явилася та концепція (за найвидатнішого представника її був Стороженко), що²⁾ визнає, наче-б Запорозжя від військових промислів перейшло під „мудрымъ водительствомъ російскаго правительства“ до мирної праці, а не навпаки. Інкурсії не могли провадитися в широких розмірах. За часів Баторія нараховувалося ледві 3 000 козаків, що з них хіба 500 можна було назвати справді козаками. Лясота нараховував кілька тисяч козаків, але він мав-би слухність тоді, коли-б зарахувати до них козаків, що провадили мирні промисли³⁾. Під Хотином у Сагайдачного було, що правда, чимало козаків, але не виключно запорозьких, зате „зоставалося 2 000 козаків на Запорозжі“⁴⁾. Р. 1671 з татарами на переправах билося 6 000 козаків⁵⁾, у дальшому році їх було під зброєю тільки 2 000 чол.⁶⁾. У 1675 р. запорозці робили наскок на Крим у кількості 300 чол.⁷⁾. Тільки в XVIII в. запорозців було до 27 тис. чол. Звідси ясно, що Запорозжя могло провадити т. зв. малу війну невеликими силами. Ці нечисленні відділи жалили, потім відкочовувались, нападали несподівано, бо їхній рух нікого не міг особливо налякати; з малими силами легко було проходити, вичікувати й ховатися, так само легко було й розбігатися. Сірко вважав за велику армію з 20 000 чоловіка, що з нею обіцяв захопити Крим і покінчити з ним. Великі війни провадити не можна було ще й тому, що нечисленне військо ділялося на частки, а з них хоч одна якась не могла робити великих переходів і тому приковувалася до місця чи могла працювати на недовгому радіусі.

Ділялося військо на „товариство пѣхотное и конное“⁸⁾. Давніша була безперечно кіннота—це виходило з самого становища, а саме, що допомогу треба було подати швидко, з другого боку і коней не бракувало. Кіннотою легше було допомогти, кидаючись навздогінці за ворогом. Для довшої оборони зручніша була піхота, що залишалася на місці й пускала глибше коріння в людність, серед якої й набула нарешті командне становище. Переважали були, очевидно, кінні. „Козаки, зівсіди на коні, мали змогу переслідувати татар і являли собою для них непереможну твердиню“⁹⁾. Було так, не тільки з логічного боку, але тому відповідають ще й історичні дані. Напр., р. 1675 після бою з турками в Січі „около 2 000 доброго панцирного товариства, сѣвши на коней, бросились по слѣдамъ хана“¹⁰⁾.

¹⁾ Шмидтъ, Історія польскаго народа, т. II, 219.

²⁾ Стеф. Бат. и заднѣпр. козаки, 23.

³⁾ Зап. Наук. Т-во ім. Шевченка у Львові, т. LXIV, 163.

⁴⁾ Бѣлозерській, Южно-Рус. лѣтоп. 14.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, 445. ⁶⁾ Ів., IX, 647.

⁷⁾ Еварницкій, Ист. зап. коз.

⁸⁾ Еварницкій, Источники, т. I, 82.

⁹⁾ Les cosaques toujours à cheval pouvaient poursuivre les Tatars et leur presenter un rempart insurmontable (Lelewel, Hist. de Pol., v. I, 135).

¹⁰⁾ Еварницкій, Ист. Зап. коз., т. II, 516.

Що-до піхоти, то вона „оставалась въ Сѣчи и по паланкамъ“¹⁾. Що правда, казати, наче-б піхота сиділа на місці й не виходила з Січи, не можна. На могилі Яна-Казимира в церкві S-Germain des Près намальовано, як польська кіннота б'ється з запорозькою піхотою. Чубатих запорозців показано в правильних лавах з мушкетами в руках і шаблями при боці²⁾. Величко³⁾ каже, що запорозька піхота ділилася на мушкетерів і сагайдачників. За давніших часів було, правда, більш різноманітності. Боболінський дав такий опис полків Івоні: перший полк складався із вояків „з ручною стрѣльбою“, другий — з лучників, третій — з рогатинами⁴⁾. У думі про козака Голоту перераховано козацьку зброю: рушницю, келеп, що їм Голота татарина „між плечі гримає“, й нагайку. Але такої зброї не можна визнати за кавалерійську, бо-ж за ознаку її був не келеп, а ратище.

Підчас боїв обидва роди військ підтримувала запорозька армата. Козаки дуже цінували її. Після Хмельниччини вона зробилася за необхідну приналежність усякої козацької валки. Це можна з'ясувати тим, що підчас Хмельниччини в запорозькій артилерії пороблено деякі вдосконалення, а саме гармату поставили на колеса, кожну возив один кінь „для лекшого й скорѣйшого з ними в военной потребѣ обороту“⁵⁾.

Щоб загартуватися супроти різних життєвих негодів, козаки за мирних часів „имѣли всегдашнее упражненіе въ военномъ ремеслѣ и содѣлались нужными своимъ сосѣдямъ какъ въ мирное, такъ и въ военное время“⁶⁾. Коли війни не було, курені в неділі й свята билися навкулачки⁷⁾, практикували особливі дуелі-герці „на вѣрность і любов“⁸⁾.

Була в запорозців і своя флота. Саме морські наскоки спочатку й уславили козаків. „Розбої, що вони вчиняли були над сусідніми народами, спричинилися до того, що їм дано ім'я козаків, яке слов'янською мовою визначає піратів“⁹⁾. У куруківських статтях говорилося: „ни Днѣпромъ, ниже другими рѣками, съ владѣніями Республикѣ (польській) смежными, козаки въ море ходить... да не осмѣлятся“¹⁰⁾. Шевальє свідчить, що козаки збиралися „щоб піратувати на Чорному морі“¹¹⁾. Нарешті, про них читаємо: „після того, як припинилися козацькі морські розбої на Чорному морі, торгівля почала жвавшати при експлоатації західніх народів“¹²⁾. Хоч з якого боку підходити, а піратства з запорозців ніхто не відкидав. Але морські наскоки, так багато й гарно оспі-

¹⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 52—53.

²⁾ Forster, Pologne, додаток до стор. 120. ³⁾ Лѣтопись, т. I, 53.

⁴⁾ Граб'янка, Лѣтоп., 283. ⁵⁾ Величко, т. I, 65. ⁶⁾ Дебу. О кавкааской линии, 41. ⁷⁾ Марковинъ, Оч. по ист. зап. коз. 28.

⁸⁾ Слабченко, Судівництво в Укр. XVII—XVIII стол.

⁹⁾ Les brigandages qu'ils exerçoient sur les peuples voisins leur firent donner le nom de Cosaques qui en langue esclavonne signifie pirates. Jo III, 305.

¹⁰⁾ Маркевичъ, т. III, 27.

¹¹⁾ pour pyrater sur la mer Noire (La guerre des Cos.), 9.

¹²⁾ upon the cessation of the Cosack piracies in the Black Sea, commerce began to appear actively on its water, unders the flay of vhe Western nations. Milner, 167.

вані, зовсім не вражають своєю грандіозністю. То була теж мала війна Р. 1698 запорозці говорили: „ни они, ни предки ихъ... на военныя турецкія судна открытымъ лицемъ не нападали, но наипаче, постерегши ихъ на морѣ, уступали прочь, понеже ихъ запорожскіе морскіе струги противъ турецкихъ каторгъ и иныхъ воинскихъ суденъ вельми мелки и утло быти показують и для того... всегда того стереглися, дабы имъ съ такими каторгами не сходитися, а искать себе способу, щобъ неявственно на какое мѣсто или село... внезапно силою своєю могли ударить и получитьи себѣ добычу, а хотя бъ великіе морскіе суды и лучилося розбити, то развѣ купецкіе“¹⁾. Картина, отже, виходить не дуже помпезна. В відомого російського дослідника знаходимо й інший натяк, що нападали володільці човнів на те, щоб підірвати великого польського експортера хліба²⁾. Виходило-б так, що такі морські наскоки можна, до певної міри, назвати козацькими, але не запорозькими. Не про це тут кажу, а про особливий вид військової сили в тісному розумінні слова — запорозьку флоту. Вона складалася з човнів, якими володіли курені. Р. 1774 згадується про нещасливий випадок — аварію двох човнів, що належали Кушівському й Незамаївському куреням³⁾. Флотилія запорозька мала свого виборного отамана, яким, напр., р. 1772 був отаман Дядьківського куреня Гук⁴⁾.

Отож, Січ не дарма звалася військом. Вона справді була правильно збудована військова організація. Остання, однак, не звільняла людність Вольностей од військової роботи. Відомо, напр. що р. 1582 самарські козаки, що ловили рибу й посидали частину лову до Січи, мали своїх осібних старшин. Коли Сірко надумав іти походом на Крим, він скликав козаків з усіх усюдів Вольностей, оголосив їм про похід і знову розпустив по річках і вітках, наказавши заpastися харчами й зброєю та бути напоготові. Коли вирушали в похід, до нього вибирали тільки найкращих. Той-же Сірко р. 1675 зібрав до 20 тис., а мав змогу, як видно з його листа до Самойловича⁵⁾ зібрати до 100 тис. шабель. Ясно з сказаного, що жителі Вольностей це була озброєна людність і не дарма військо запорозьке, як видно з заклику р. 1672, звано „Запорозьким, кошовим, морським і річним“.

Раз козаки рушали в похід, над окремими партіями їх з'являвся особливий начальник в особі полковника. Куліш думав, що Запорожжя не знало полковників⁶⁾. Акад. Грушевський гадав, що такого рангу не існувало на самому початку історії Запорожжя і що „уряд цей шойно виробив ся в кінці XVI в.“⁷⁾. Згодом він ніби зник. З універсалу Сигізмунда III видно, що коли Остряниця втік, козаки лишилися тільки при отаманах, сотниках і осавулах⁸⁾. Але згодом полковники знов починають фігурувати не як постійний, а як тимчасовий уряд. Р. 1686 запорозці казали кримському ханові: „наперед до сего от них помочь бы-

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 741. ²⁾ Покровский, Рус. Ист., т. II, 161.

³⁾ Скальковскій, оп. с., т. III, 104. ⁴⁾ Ї., т. III, 98.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 519. ⁶⁾ Ист. воззсед., т. II, 37.

⁷⁾ Ист. Укр.-Руси, т. VII, 281. ⁸⁾ Жерела, т. VIII, 342.

вала, що и без вѣдома ц. в. собрався их — запорожских козаков человек сот по 5, и по 6, и по тысячѣ и обравъ меж собою какова полковника, ходили на войну“¹⁾. Те-ж саме й тоді-ж вони говорили московському цареві²⁾. Є відомості, що за полковників були начальники над 500 козаками, а під ними були сотники³⁾. А втім, 500 не зівсіди було число остаточне. Так, р. 1675 Сірко „посылалъ подъ Очаковъ 2 полковниковъ — конного Миска да пѣхотного Волошенка, съ конницею и съ пѣхотою человекъ съ триста“⁴⁾. Але, напр., р. 1771 над командою таки в 500 козаків був полковником Колпак, так і названий „командиром п'ятьох сотень“ козаків⁵⁾. Та, будь-що-будь, обов'язково під командою полковника мав бути особливий відділ, а кількість люду в ньому могла бути різна. В такому розумінню фігурували вислані од Сірка до Ханенка полковники Макуха й Суховій⁶⁾. Та уряд полковників повставав не тільки підчас війни, дарма що на думку Чарновського⁷⁾, полковників вибирали лиш підчас походів. Бачимо, напр., при Бруховецькому запорозького полковника Чугуя, що командував гетьманським ескортом⁸⁾. Сірко під той час, як за кошового був Гомін, уважавсь на Січі за полковника, хоч у похід не ходив⁹⁾. Представник Запорожжя в Москві р. 1670 С. Обида був теж полковник¹⁰⁾. Р. 1692 „по перемирі з татарами послали было запорожца изъ Сѣчи внизъ р. Днѣпра о томъ съ объявленіемъ полковника“¹¹⁾. Нарешті, полковників посилали по платню Війську до Петербургу.

Отже, полковником на Січі була особа, що виконувала яке-небудь завдання серйозного характеру протягом певного, призначеного часу. Коли закінчувалося завдання, наставляв край і полковникуванню. Треба додати, що завдання мало бути спеціальне й таке, що не входило в сферу діяльності того чи іншого з чинів запорозької старшини. При такій особі перебувала якась кількість підлеглих козаків; число їх значіння не мало. Отож, раз треба було перевести котру операцію, виконати її доручали власне полковникові. Отже в старовинну формулу полковника, як начальника 500 козаків (р. 1593 Хлопицький писавсь „полковникомъ, т. е. начальникомъ 500 людей“¹²⁾) доводиться внести поправку. Її внести тим потрібніш, що полковниками звали ще начальників флотилії, що ходили в Чорне море¹³⁾. Полковників вибирали чи призначали „з значних товаришів військових“¹⁴⁾. Відділи, що були під їхньою рукою, являли собою спеціальні команди, що склалися або з кількох куренів або з охотників різних куренів¹⁵⁾.

Коли-б доводилося виступати більшому, скажім, подвійному відділові, то командувати над ним доручали вільному від певної посади в Січі військовому старшині. Так р. 1769 валками в 1000 чол. командували

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 34. ²⁾ Вин-же, Ист. зап. коз., т. II, 610. ³⁾ Ib., 118.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р. т. XII, 98. ⁵⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 105.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 451. ⁷⁾ Historya koz., t. I, 41.

⁸⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 399. ⁹⁾ Ib., 298. ¹⁰⁾ Ib., 419.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 397. ¹²⁾ Лясота, Пут. зап., 47.

¹³⁾ Жерела, т. VIII, 347. ¹⁴⁾ Величко, т. III, 57. ¹⁵⁾ Кашенко, Оповід., 59.

свобідні військові старшини Лях і Чорний¹⁾. Іноді свободні військові старшини виконували й інші обов'язки, напр. р. 1765 за-ради січових справ виряджено було разом з кошовим і військового старшину Пішмича²⁾. Свобідний військовий старшина був швидше почесна особа. При ньому був особливий писар і осавул, на взірць того, як те було й при похідних полковниках³⁾, також почесний караул, а для послуг — команда від куреня, звідки був військовий старшина, себ-то так само, як було й при військових старшинах, котрі служили⁴⁾.

Число свободних військових старшин було різне й визначали його потреби часу й підготовлюваних операцій. З вільної військової старшини комплектували тільки похідні посади військового обозного, військового булавничого, бунчужного, перначника, посади курінних хорунжих, військових толмачів, то-що⁵⁾.

Військова старшина повстала не відразу. Спочатку існувала та військова старшина, котра служила, „дѣльная“, „настоящая“, що збереглася і в Січі і в Гетьманщині. В кінці XVI—початку XVII в. запорозці мали серед старшин: обозного, писаря, 4 полковників, 8 осавулів, 20 сотників, 152 десятників, 16 прапорників, сурмачів, довбиша, трубачів і десятників та отаманів⁶⁾. У XVII в. одні з названих чинів зникли, інші з'явилися. Від часів Богдана вже зовсім визначивсь кадр запорозьких військових старшин: суддя, осавул і писар.

Спочатку, на думку деяких дослідників, судді не треба було, бо, мовляв, твердо трималися в Січі правила: „де є двое козаків, там вони судять третього“⁷⁾. Фактично, однак, невідомо, чи-ж застосовувано це правило в життю. Здається, що уряду військового судді тому не було, що за законом, функції судді входили в число обов'язків кошового. Але наказний кошовий потроху прийняв на себе функції судді, коли кошовий прибував до Січі й бравсь до пекучіших справ. Не дарма-ж військовий суддя через свою посаду був наказним кошовим чи його помічником, переймаючи його обов'язки механічно, скоро лиш через що-небудь кошовий покидав Січ. Не дарма-ж склалася думка, що військовий суддя розв'язував один тільки „неважняя дѣла, а другихъ не могъ рѣшить безъ совѣту кошевого и прочей старшины“⁸⁾. Скальковський⁹⁾ зводив ролю судді до попереднього розгляду, пояснення й дачі порад що-до вироків, які ухвалював вже кошовий. Проф. Яворницький гадає, що „суддя былъ блюстителемъ тѣхъ предковскихъ обычаевъ и вѣковѣчныхъ порядковъ, на которыхъ зиждился весь строй козацкой жизни“¹⁰⁾. Навряд щоб це було так, бо такими „блюстителами“ були т. зв. старики. До того-ж твердження Яворницького позбавляло сили usus, що був на Запорожжі; особливо-ж знехтувано при цьому весь уклад паланок. Корж зовсім виразно каже,

¹⁾ С кальковскій, ор. с., т. II, 22. ²⁾ Іб., т. II, 279. ³⁾ Іб., т. I, 70.

⁴⁾ Іб., т. I, 67. ⁵⁾ Іб., т. I, 58. ⁶⁾ Грушевський, т. VII, 282.

⁷⁾ Буцинскій, О Богданѣ Хмельницкомъ, 33—34.

⁸⁾ Соч. и перев. за 1760 г. кн. V, 445.

⁹⁾ Ист. Новой Сѣчи, т. I, 160. ¹⁰⁾ Ист. запор. коз., I, 223.

що суддя таки рішав справи й для них міг бути за останню інстанцію, якщо з його вироком згоджувалися сторони. На той-же час, коли йому доводилося ставати наказним кошовим, його вироки, як вироки судді, були й геть-то обов'язкові. Через це, здається, можна швидше згодитися з Чарновським, що вважав, наче-б суддя судив усякі судові справи ¹⁾. Для паланкової людности був він за третю інстанцію (паланковий полковник — курінний отаман — військовий суддя). Окрім судових справ на військового суддю покладали й обов'язки січового скарбника. Напр., р. 1770 він, з наказу кошового, видавав 10 карб. з військових сум канонірам, щоб купили пшона й сала ²⁾. Тоді-ж йому доводилося видати 3526 арш. полотна, 10 біличих хутер і ин. У його руках зосереджувалися відомості про одержання в Війську платні, видача інструкцій столечникам, то-що ³⁾. За мирного часу в завідуванні судді була, як гадає Чарновський, і січова артилерія. Але з цим погодитися не можна, бо для того був особливий „пушкар“, а підчас війни обозний. Коли можна говорити про функції обозного в руках судді, то хіба в тому розумінню, що він зберігав військові припаси, а це-ж навсправжки був обов'язок як-раз скарбівничого, а не обозного. На військового суддю покладали часом і важливі дипломатичні обов'язки. Так, коли за кошового був отаман Сірко, військового суддю Богаченка посилали до Польщі провадити з королем переговори на те, щоб прийняв військові клейноди. Військового суддю Головатого посилали до Петербургу, щоб одмежувати Запорозжя од сербів, то-що. Це були не просто важливі справи, а справи, що вимагали знання законів, а їх кому-ж і знати, як не судді?

Другий військовий старшина це був військовий осавул. Шніцлер ⁴⁾ упевняє, що в Січі було аж четверо осавулів. Що їх з початку було кілька, в тому, здається, не може бути сумніву. Р. 1674, напр., у Січі згадується про кількох осавулів, як і в 80 рр. XVI в. Але згодом осавул був тільки один. Як каже Чарновський, обов'язки осавула були нескладні: ад'ютантство при кошовому, поліційна служба, дільба платні й провіанту. Спочатку осавул був, мабуть, ближчий помічник кошового у військових справах, і поліційна служба не входила в число його обов'язків, бо її одбував яриза військовий, що про нього згадується в думі про Самійла Кішку ⁵⁾, коли посада яризи перестала існувати, його служба перейшла до осавула.

Третій постійний військовий старшина був писар. Р. 1648 „было на Кошу два писари барзо добрих и в речѣх писарских языком словенским и польским добре цвѣчоных: один старѣйши, а другий молодший“ ⁶⁾. Молодший був. С. Зорка, що перейшов до Богдана Хмельницького. Одного й зустрічаємо протягом усенького часу, поки існувало Запорозжя. Військовий писар провадив біжуче всякого роду листування, „вель всѣ счета, писалъ, по совѣщанію съ монахами (?), къ разнымъ государямъ и вель-

¹⁾ Hist. koz. t. I, 40. ²⁾ Новицький, Мат., 67. ³⁾ *Ib.*, 70 — 71.

⁴⁾ Empire des Tsars, v. II, 449. ⁵⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 17.

⁶⁾ Величко, т. I, 54.

можамъ“¹⁾, роздавав запорозцям платню²⁾, розписував жеребки куренням підчас жеребкування³⁾). Характерна особливість цієї посади, за небагатьма винятками, полягала в тому, що писар не контрасигнував своїм підписом актів, що виходили з Січі. Пояснювати це можна тим, що відповідальність за акти несли в Січі не окремі уряди, а все Військо, що ім'ям його й контрасигнували документи.

Але крім цих постійних урядів, у Січі були, як знаємо, вільні військові старшини, причому кількість їх не була постійна. „Полный штатъ начальственныхъ лицъ, каже Д. І. Яворницький, по различнымъ источникамъ опредѣлялся разное: 49, 118 и 149 человекъ. Послѣдовательная степень этихъ начальниковъ: войсковые начальники, куренные отаманы, войсковые служители, канцеляристы, походные и паланковые начальники“⁴⁾. Нас тут можуть цікавити тільки військові старшини й військові служебники, чи підстаршини. До останніх названий дослідник зачисляє булавничого, хорунжого, перначого й ин. Коли р. 1769 запорозцям довелося виступити в похід, при війську було 14 військових старшин: один із них ніс військову корогву, другий правив січовою артилерією, обидва були з вільних військових старшин⁵⁾). Отже, тут на думку проф. Яворницького пристати не можна. До військових старшин, здається, треба зачислити й баштового старосту на Січі, що про нього згадується на однім образі Андрія Первозваного⁶⁾.

Військових підстаршин, чи служебників, було чимало: підписарій, підосавул, пушкар, довбиш⁷⁾, піддовбишний, підпушкарій⁸⁾, чауші — рід фельд'єгерів⁹⁾, прапорний кошовський, осавул і підосавул при обозному¹⁰⁾; на одну дошку з ними треба поставити трубачів¹¹⁾). Відомі ще військові цилюрики-лікарі¹²⁾ й стадники¹³⁾). Всі вони не мали великого значіння й звалися не панами, як військові старшини, а підпанством.

Коли-б котрий з військових чинів за-ради військових (а, може, й приватних) справ кидав Січ, „то остаются въ Сѣчи вмѣсто ихъ наказные, кои также избираются отъ народа“. Було й таке, що в похід, напр., вирушали наказні старшини и „тогда остаются дома настоящие начальники, что дѣлается по благоразсужденію общаго собранія“¹⁴⁾). Наказні робили те, що їм наказували „настоящие начальники“, в них не було свого правного титулу.

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. VIII, 224. ²⁾ Грушевський, т. VII, 239.

³⁾ К. Ст., 1883, V, 133. ⁴⁾ Ист. зап. коз., т. I, 217.

⁵⁾ Скальковскій, т. III, 21; т. I, 62—63; Кащенко, 53.

⁶⁾ Эварницкій, Запорожье, т. II, 191.

⁷⁾ Мышецкій, 33; Czarnowski, Hist. koz. t. I, 43—44; Эварницкій, Источники, т. II, 1824; Тоок, Hist. de Russie v. II, 135.

⁸⁾ Скальковскій, т. I, 57. ⁹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 234.

¹⁰⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1705; ¹¹⁾ К. Ст. 1882, VI, 565.

¹²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 506.

¹³⁾ Скальковскій, т. I, 73.

¹⁴⁾ Соч. и перев. 1760. кн. V, 431.

Військова старшина, як і інші старшини, „была выбираема вольными голосами“ ¹⁾. Вибори відбувалися кожного року після того, як кінчалася операція витягування жеребків з писаревої шапки ²⁾. За другий день для виборів було 24 червня. Але вибори відбувалися і в інші дні і не в Січі. Напр., коли р. 1769 ватаг відділу, що посувався проти турків у напрямку на Хаджібей, Носач занедужав і не міг командувати, козаки обрали на свого ватага С. Галицького ³⁾. Було за загальне правило, як видно з записок бар. де-Тотта, що могли бути обрані лиш ті козаки, котрі постійно жили в Січі ⁴⁾. Вимога „молойства“ при цьому очевидно значіння не мала, хоч про неї дехто з дослідників не забуває. Один із давніших описувачів Запорозжя показує, як на порушення регули, напр., що А. Головатий, будучи жонатим, був обраний у число військових старшин ⁵⁾. Розуміється, це не так ⁶⁾. Тримавсь на посаді обраний військовий старшина, поки йому довіряли. Поки довіряли, поти корилися, не важилися вчиняти насильства над особою старшини, шанували, визнавали її недоторканність.

Старшини віддавна фігурували, як особлива група в складі Запорозького Війська. Раз-у-раз вони показуються в актах після Хмельниччини. Дуже часто, мало не зівсіди, трапляється формула: „старшее и меньшее низовое козачество“ ⁷⁾. Це старше товариство доводиться розуміти не тільки як старшину, а як осібне угруповання серед Війська. До нього належали т. зв. знатні козаки (Гр. Пелех, що допитував лже-Симеона), чи „войсковые товариши“ ⁸⁾, чи „кошові товариши“ ⁹⁾, „значні товариши“ ¹⁰⁾, „знатные козаки“ ¹¹⁾, чи „значні військові товариші“ ¹²⁾, „знатні товариші“ ¹³⁾. Вони належали всьому Війську, так само як куреням, або, краще, звязувалися з куренями. Р. 1693, з приводу авантури Петрика, між куренями повстали непорозуміння й бійки, підчас яких „козака знатного куреня Корсунського убили“ ¹⁴⁾. Тоді-ж згадано Максима — знатного товариша куреня Сергіївського ¹⁵⁾.

Знатні козаки були зовсім не одиниці; їх знаємо чимало, цілі фамілії, що з них і комплектовано шар військових старшин. Так, фамілія Білицьких дала двох кошових, Іваненків — так само, Малашевичів так само, Федорових — троє кошових, з фамілії Білих була ціла низка полковників, Малі дали трьох курінних, Чорні — 9 старшин, Тарани — 6 полковників. Сюди-ж належали Барабаші, Великі, Гаркуші, Головаті, Кузьменки, Морози, Рубани, Чернявські, Шульги, Щербини й ин. Посади в Війську давали не всім і кожному, а, як видно, обмежували низкою

¹⁾ Ефименко, Южи. Русь, т. II, 47. ²⁾ Мышецкій, 37.

³⁾ Скальковській, т. III, 30. ⁴⁾ Пор. К. Ст. 1883, IX, 138.

⁵⁾ Надхінъ, Память о Сапор., 8.

⁶⁾ Пор. ст. Клименка в Зап. У. А. Н. т. VIII, ст., 463.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 32. ⁸⁾ Ор. с., т. II, 476, 482.

⁹⁾ А. Ю. и З. Р. т. III, 100. ¹⁰⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 320.

¹¹⁾ Їв., т. I, 705. ¹²⁾ Їв. т. I, 777, 782. ¹³⁾ Сенатській Архивъ, т. VIII, 191.

¹⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 450. ¹⁵⁾ Їв. т. I, 44.

фамілій. Чи звязувано старшинування з певними куренями, сказати важко. Напр. суддя Тимофієвич р. 1772 був з куреня Дерев'янківського, суддя Богацький р. 1749 — з Титарівського, Фирс 1696 р. з Батуринського, військовий осавул Грицько р. 1692 був з куреня Платнірівського, осавул Давид 1749 — з Васюринського, Гадяцький 1702 р. — з Дядківського. Військовий осавул Лукаш 1699 р. був з Сергіївського куреня, Великий — з Шкуринського, Товстоніг — з Щербинівського, кол. суддя Головатий — з Шкуринського, військовий писар 1779 р. Андрій — з куреня Миргородського (?) й т. д.

Обнімали ту чи іншу військову посаду або відразу, або одбувши попередню певну службу. Кар'єру свою Головатий проходив так: спочатку він був у команді молодиків при кошовому, потім служив за писаря Самарської паланки, далі був за писаря військового суду, за військового писаря й, нарешті, за військового суддю. Може бути, правда, що поступинність в обняття посад стосувалася тільки до другої половини XVIII в. й була виняток з загального правила.

Звання військового старшини було не тільки почесне. Воно сполучалося з деякими особливими правами. У нас є, правда, сливе нічим не підперті натяки, що кожен військовий старшина мав право судити. „Судьями у запорожскихъ козаковъ, каже Яворницький ¹⁾, была вся войсковая старшина“. Я не маю фактів, що відкидали-б таку думку, як нема в нас і противних даних. Проте, більше є підстав схилитися в бік другого погляду, принаймні на той час, коли військові старшини були в походах. Був у військових старшин привилей — їх переважно перед іншими виводили в почесну подорож, напр., до Петербургу в складі депутації різного роду. Так, р. 1743 виведено разом і на чолі з депутацією до цариці кол. військового суддю І. Білого ²⁾. Та козацька маса сильно затримувала зростання старшини, маючи її під своєю контролею і ради цього вимагаючи, щоб старшини жили неодмінно по куренях, з котрих були вийшли, „съ своими куренными козаками обще“ ³⁾. За другий спосіб контролі були щорічні зміни військової старшини. „Ежегодная смѣна старшины происходила, конечно, въ видахъ гарантіи политической свободы въ средѣ запорожскихъ козаковъ — такъ понимало это и само сичовое товариство“ ⁴⁾. Але не вважаючи на обмеження, старшини являли собою особливу групу в Війську, і як відокремлена група, виступали навіть на очах усієї сичової маси. Вже р. 1595, як свідчить Лясота, старшини на радах відокремлювалися в окреме коло, становили осібну раду, дарма що постанови її не мали рішучого характеру, хіба за тим тільки винятком, коли воля старшинського кола була та сама, що й воля ради простих козаків, і це з'єднувало обидва кола в одне ⁵⁾.

Для кошового старшинська рада (чи сходини) мала велике значіння. Без неї не могла перебутися навіть така виключно дужа людина, як Сірко ⁶⁾.

¹⁾ Ист. зап. коз., т. I, 240. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1331.

³⁾ Мышецкій, 48. ⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 215.

⁵⁾ Пут. зап., 36. ⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 462 — 3.

Коли р. 1675 він „хотѣль ийти на города, гдѣ разоряль богоотступникъ Стенька, старшина не похотѣла“, і Сірко скоривсь перед її волею ¹⁾ — не допомогла йому й популярність серед сіроми ²⁾. Впливала військова старшина на кошового не тільки в справах політичних, але й у справах внутрішньої управи, як ото наділення монастирям землі, будування й ремонт гребель, то-що ³⁾.

Вагу ради військової старшини зменшував вплив курінної отаманії, а найголовніше рада, чи сходини, т. зв. стариків. Про стариків читаємо: „вся сила коша та старшини полягала в стариках, що моральний (тільки?) вплив їх на військо був дивовижний“ ⁴⁾. Стариками були всі військові й курінні чини, що подавалися в одставку. Їх не вибирали в старики, але вони через самий факт свого минулого старшинування, себ-то досвідченості в упраздню і далі брали в січових справах участь. Юридично значіння стариків з'ясувати можна тим, що між виборами й затвердженням проминав певен час, коли нове начальство ще не було правосильне й влада вже скинутих старшин фактично переходила етап пролонгації. На інші правні підвалини показати не можна. У своєму званні лишалися вони до смерті й репрезентували інтереси не того чи того куреня, а всього війська, взятого в цілому. Старики становили обов'язкову раду при кошовому, раду постійну, дарма що кошовий отаман мав право скликати сходини з тих людей, котрих призначив він сам, і ad hoc ⁵⁾. Що-до цього маємо цікавий лист од кошового Кальнишевського, заадресований наказному П. Фролову. Клопочучись за те, щоб повернути Самару, кошовий виїхав до Петербургу. Зупинившись у Києві, він оповіщав, неначе-б усе йде на добре для запорозців. Проте не забув 3 лютого 1756 р. написати з Києва: „о воздержаніи въ войскѣ всѣхъ порядковъ добрыхъ всякими образы стараніе прилагать не оставьте и въ потребномъ съ г.г. стариками совитуйтесь“ ⁶⁾. Стариками абшитованих старшин звали не через те, що були вони старі, а вважаючи на їхню посаду. За давніх часів комплектували їх, може бути, з „старинних козаків“, що прожили в Січі довше, ніж 5—10 років ⁷⁾. Скальковський, що правда, припускав, наче-б літній ценз мав певну вагу. „Старики, — каже він, — были заслуженные и преклонныхъ лѣтъ козаки, войсковые старшины, а не простые козаки“ ⁸⁾. Що-до ваги їх, то сами запорозці так її визначали, кажучи про Юрася Хмельниченка: „аще и младъ лѣти есть, обаче придамо ему начальнихъ стариковъ, въ военномъ дѣлѣ довольно обученныхъ, которые бы совѣтомъ своимъ до времени его наставлялы“ ⁹⁾. Мишецький несподівано виявив таємницю що-до стариків, зазначивши, що вони мали „довольное богатство

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 33. ²⁾ Ibidem, т. XIII, 331.

³⁾ А. А., Истор. Матер., в. II, 70; Ист. зап. о пуст.-никол. монаст., 10.

⁴⁾ „Cała siła Kosza i starszyny leżała w starcach, których moralny wpływ na wojsko był zadziwiający“. Głiszczyński, 60.

⁵⁾ Марковинъ, Оч. ист. зап. коз., 16. ⁶⁾ Зап. Арх. № 48, ар. 54.

⁷⁾ Костомаровъ, Собр. соч., т. VI, 89. ⁸⁾ Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 94.

⁹⁾ Граб'янка, 152.

въ платѣ и въ деньгахъ“¹⁾). Отже, старики це була й економічно дужча на Запорозжі група. Вони, каже той-таки письменник, крамарювали й могли вибирати на те пашпорти, що визначали, отже, упривилейоване становище, бо-ж безпашпортність свідчила про злидні й прикріплювала людину до тієї землі, де вона перебувала. Упривилейоване становище стариків позначалося й на тому, що вони, виконуючи відомий звичай, помазували новообраного кошового багном чи сипали йому на голову пісок²⁾). Здається, стариками звали й тих старшин, котрі саме служили. Принаймні, на одному листі р. 1734 кошовий писав: „по совиту нашихъ войсковыхъ куренныхъ отамановъ и прочихъ стариковъ“³⁾). Старики збиралися з власної волі й подавали кошовому свої пропозиції. В одній справі р. 1774 читаємо: „кошовому й старшинамъ ежедневно кучать старики и отаманы о семъ, что негда селиться“⁴⁾). Вони-ж без ніякого прохання од нових кошових „часто приходять... и совѣтують ему писать“ про військові справи⁵⁾). Старики-ж орудували й на загальних радах; це дало привід М. Яворському справедливо сказати, що „старі козаки не дуже-то скидаються на патріархів козацької сім'ї“⁶⁾). Коли кошові від'їздили, вся влада на Січі переходила до стариків. Напр., кошовий Федорів, р. 1761 бувши в Петербурзі, писав старикам, щоб вони не припустили виборів старшини⁷⁾). Вищий військовий суд, як видно з справи з курінними Матвійцем та Остапцем, відбувся за неодмінною участю стариків. Там, де значіння кошового було надто мале, авторитет Січі підтримували старики. Коли р. 1771 запорозці прохали не чіпати їхніх земель, то докладну з цього приводу записку підписали трохи чи не перші старики⁸⁾). Зрозуміло, що все це надавало старикам великої ваги й що старики могли при нагоді впливати на козаків не тільки словом, ба й палицею, що траплялося, коли бували січові погроми⁹⁾). Нарешті, присуди й ухвали стариків не були писані: кошовий, порадившись з стариками, просто оголошував свій наказ і відповідав потім за нього особисто.

На чолі Січі й Вольностей запорозьких стояв кошовий отаман, що ймення його Пільман виводив од слова „кочувати“¹⁰⁾.

Кошовий з'явивсь у наслідок довгої еволюції. Собеський, що писав про козаків у першій чверті XVII в., знав на Запорозжі гетьмана й його помічника чи легата¹¹⁾). Інші відомості промовляють теж за гетьмана¹²⁾). Ближчий дослідник запорозької старшини казав, що „козаки—одного зівсіди вождя мали“¹³⁾.

¹⁾ Ист. о коз. зап., 18. ²⁾ Эварницкій, Оч. по исторіи зап. козак., 76.

³⁾ Скальковскій, т. I, 131. ⁴⁾ Ibidem, т. III, 171.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 283. ⁶⁾ Нарис, в. II, 69.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 231.

⁸⁾ Новицкій, Исторія гор. Александровска, 25.

⁹⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 78.

¹⁰⁾ Röllmann, Beitrag, 30. ¹¹⁾ Грушевський, т. VII, 294.

¹²⁾ Напр., Jerlicz, Latopis, t. I, 5.

¹³⁾ „Cosachi — unum semper ducem habebant“. Starovolski, Tractatus tres, 109.

Поруч з титулом гетьмана трапляється ще ймення старшого, що про нього є згадки вже р. 1548 ¹⁾, причому це ймення набуває й офіційного визнання, як видно з конституції 1601 р. ²⁾. Але за старшого, після повстань перших 40 років XVII в., був польський шляхтич. Він зовсім не був кошовим, а виконував обов'язки наглядача над козаками, що жили десь там далеко від нього, і мусів їм „справедливість водлуг права посполитового чинити“ ³⁾ „и пристойне справовати“ ⁴⁾. Запорожжя управлялося незалежно від такого старшого. Що правда, голова непідлеглих запорозців звався теж старшим. Але це ймення не мало специфічності, яка була в польського старшого. Воно значило старшого з січових начальників чи старшого полковника ⁵⁾. Будь-що-будь, названий титул виглядав, як залежний від ласки польського уряду, підкреслював несаможиттєвий характер січової організації, позбавлений був державних ознак. Що правда, іноді й згодом трапляється цей термін, хоч трохи й модифікований ⁶⁾. Коли-ж Січ зробилася державою з своїм самостійним життям, тоді природньо повстала потреба надати їй нові ймення всьому комплексові нових відношень. За такий момент-віху була епоха, що почалася після Хмельницького, коли на Україні прокинулися найрізноманітніші сили. Це добре виявив вчений сучасник запорозців. „Первые кошевые, — каже він, — упоминаются при Ив. Выговскомъ. Изъ того заключается, что запорожские, съ выключеніемъ малороссійскихъ или гетманскихъ полковъ, особенное свое учреждение имѣтъ и запорожскими называться начали во время произведеннаго Выговскимъ и Ю. Хмельницкимъ неурядства, когда чаятельно, не малое число казаковъ, ни къ той, ни къ другой сторонѣ не сообщаясь, но паче скрываясь отъ военныхъ походовъ и такимъ трудамъ запорожское вольное житье предпочитая, выбрали себѣ особливаго въ Сѣчи начальника-кошевого и подъ нимъ атамановъ и расписались по куренямъ“ ⁷⁾. Справді, період після Хмельниччини був найзручніший на те, щоб одірватися від далекого українського гетьмана й почати жити, пильнуючи свої власні інтереси, не ділячись ні з ким ні своєю здобиччю, ні прибутками від торгівлі та промислів. Відрив Запорожжя був такий самий натуральний, як згодом відрив Правобережжя. Новий лад у Гетьманщині не завдовольняв усіх, на Запорожжі легко було знайти кращий притулок і він був тим певніший, чим менш звязувалося Запорожжя з гетьманатом. Відрив цей намічався давно, ще за часів Наливайка, але бурхливі умови, боротьба за визволення України в цілому не сприяли тому, щоб справа розв'язалася швидше. І тільки тепер, коли грізний Хмельницький I помер, з ним померло й єднання Гетьманщини з Запорожжям. Останнє почало жити незалежно, опрічно від України, керуючись своїм особнім урядом; що

¹⁾ Грушевський, т. VII, 98.

²⁾ Ibidem, т. VII, 285; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 168.

³⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 79.

⁴⁾ Арх. Ю. З. Р., т. II, 149. ⁵⁾ Пор. Новьяя Ежемѣс. Соч. за 1795 г., кн. XI, 55.

⁶⁾ Пор. Эварницкій, т. I, 207. ⁷⁾ Миллеръ, Ист. соч., 14.

на чолі його став кошовий отаман. Період поступінного відриву відбився на самому титулі кошового. Кошовий спочатку звався отаман січовий. Під роком 1664 літописець записав: „Сірко, отаман січовий з козаками за Дністром в Бѣлогородщинѣ села ханскіє повоевал“¹⁾. Та вже незабаром замість цього терміну з'являється інакший, сталий термін „кошовий отаман“.

Як і всі посади, посада кошового була виборна. Беручи на увагу, що курені репрезентували Січ за різних часів у різній кількості, можна-б припускати: а) що на кошового вибирали котрогось із дужчих отаманів і б) що на кошового обирали переважно з давніших куренів. Приглядаючись до кошових, можна скласти цілий список куренів, що з них саме їх обирали. Кошовий Кузьменко й Рубан, напр., були з Полтавського куреня, Гордієнко — з Платнірівського, Білецький і Тукало — з Коренівського, Самойленко — з Сергіївського, Мороз і Федорів 2-й — з Канівського, Калнишевський — з Кущівського, Єрофієвич — з Татарівського, П. Федорів — з Рогівського, Гладкий і Остапів — з Гуманського. Більшість з перерахованих кошових звязані були, якщо дотримуватися хронології, швидше з новішими куренями. Отож немає підстав уважати, наче-б тільки декотрі курені мали право виставляти з-межи своїх членів кандидата на кошового, тим більш, що, напр., у XVIII в. відомі кошові з куренів: Левушківського (Черевко), Бруховецького (Білицький), Пашківського (Малашевич), Корсунського (Шишацький), Минського (С. Гладкий), В.-Стеблівського (Я. Ігнатович), то-що. Кандидатові на кошового ставили низку вимог. Але вік, напр., не мав ваги. П. Федорова обрано на кошового, коли він мав 80 років²⁾, а Гордієнко — якихось 30—32 роки. Зате вимагали, щоб був попередній військовий стаж³⁾, особливо на посаді курінного отамана, хоч, як каже Яворницький, „можно думать, что это было въ большинствѣ случаевъ, но не составляло непремѣннаго условія“⁴⁾. Ми знаємо, що Лантух перед тим, як обрано його на кошового, справді був рогівський курінний отаман, але от Калнишевський перед вибором „до кошовства“ був військовий осавул, Білицький „до кошовства“ служив за військового суддю й т. ин.

Не заваджало виборові на кошового й кривне споріднення. Так, С. Гладкий був кошовий отаман і син його Данило, К. Гордієнко й його небожі Малашевичі І. й Ст.⁵⁾. На кошового можна було обирати одну особу скількись разів. Я. Ігнатович, напр., був кошовий у р.р. 1744, 1749, 1751, 1752; Григорій-Сич у р.р. 1746 й 1750; Сірко — у р.р. 1659, 1660, 1663, 1668, 1673, 1674, 1675—1680; Калнишевський — з 1765 по 1775 р., то-що. Отже, з цього можна зробити висновок, що серйозних перешкод узагалі ніяких не було. Але з цього не вільно робити висновку, що, в такому разі, влада кошового, очевиднож, була ілюзорна й що якийсь інший орган, от як рада, керував усім. Такий погляд — помил-

¹⁾ Сборникъ лѣтописей, 23. ²⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 260.

³⁾ Wallace, La Russie, v. II, 70. ⁴⁾ Ист. зап. козак., т. I, 230.

⁵⁾ О. О. И. и Др., т. XIV, 291.

ковий. Так само помилкова думка, наче-б кошовий „въ мирное время былъ конституціоннымъ владыкой и потому управлялъ всею областю казацкихъ вольностей“¹⁾. Ні те, ні те. У кошового була величезна влада, бо-ж і завдання його були величезні. Кошовий стежив за правами козаків-січовиків, за „порядком“ та військовою справою. Це важливе завдання не можна було здійснювати, не маючи влади. Але-ж і надати йому всенюк повню влади було не можна, бо тоді-б влада курінних отаманів звелася-б на ніщо. Визнати владу кошового й отаманії відразу за владу єдину значило піти всупереч духові часу й дрібному укладові життя. Отож, влада кошового виявлялася не в опозиції до ради чи до отаманії, він був за медіатора між цими противними силами, схиляючись то в цей, то в той бік, залежно від конкретних обставин. Тим-то запорозці слушно казали, що „кошовий повиненъ всякихъ дѣлъ постерегати съ нарадою войсковою“. Він правував один, мав усю повню влади, але прислухавсь до „обради“. Отже тому аж ніяк не можна визнати за правильну ту думку, що „кошевой имѣлъ больше моральное, чѣмъ дисциплинарное право“ й що „власть его ограничивалась отчетомъ, временемъ и радсѣй“²⁾. З ім'ям „кошовий“ звязувалася не ілюзорна, а реальна влада. Кошовий мав більше прав, ніж колишній „старший“, бо влада його походженням своїм впливала з перводжерела й поширювалася не тільки на військову силу, а й на чималу територію та її людність. Кошовий, у порівнянні з „старшим“, зовсім не був делегат чужої волі, волі якоїсь іншої особи. В нього була своя, питома його влада, що виявлялася в різних напрямках, розрізах і обсягу, залежно від того, на кого падав його погляд: на козака січового чи на підданця військового. В першому разі обсяг прав був один, у другому — інший і більший, до всього-ж і характер влади теж мінявся: з військового робився всеосяжний. Обсяг усіх прав кошового, голови фіктивно споріднених одиниць, обіймали уже відомим нам терміном „батьківство“. Означений термін показував на неподиференційовану владу, на здійснюване для всіх рівне правосудство, на опікування над своїм і давнім — традиційним, оборону Вольностей і підтримку рівноваги та військового порядку. За зовнішній такої влади вияв було те, що січовики, вдаючися до кошового, називали його ім'ям „батько“. Влада кошового, виходить, була неподільна, звязана з моментом виховання підлеглих і правильним військовим господарюванням. Завдання сходило не тільки на те, щоб підтримати такі ознаки, ба й позбутися негативних явищ. Отож, січове козацтво вважало „батьківство“ за позитивно-військову програму; останні в Вольностях елементи — за програму негативну. Раз інтереси козацтва за такого становища було забезпечено, а визнання деяких прав за обивателями Вольностей не порушувало нічиїх прав, батьківство кошового в Січі трималося й безперечно було міцне. Ця характерна познака влади

¹⁾ Эварницькій, Ист. зап. коз., т. I, 218 — наведене речення взагалі невиразне.

²⁾ Эварницькій, Ист. зап. коз., т. I, 220.

кошового вирізняла його з-посеред маси козацтва. Тим-то кошовий стояв по-за куренями й над ними, бо в ньому вони об'єднувалися в Військо, а належні куреням землі — в Вольності. Тому-ж-таки кошовий одпадав і для куреня, звідки він сам виходив, або, як казали давніш, „чинь кошового не подлежалъ ни къ какому особливому куреню“¹⁾. Але з такого становища виходило, що кошовий через це саме й не втручавсь у внутрішнє життя куренів: через втручання занепадала-б влада курінних отаманів; отож, щоб цього не було, уважно пильнувала отаманія. З другого боку, раз кошовий виступав з куреня, то слід було подумати над тим, щоб забезпечити його, дати йому утримання по-за куренем; відступити частину здобичи, признати для нього судові мита, ральці, то-що. Значить, кошовий виломлювавсь із цілої системи господарювання, йому дозволяли приватну власність, що лишалася при ньому й після того, як кошовий складав свої повноваження та втрачав права батьківства.

Всебічну владу кошового скопійовано, можна гадати, з влади українського гетьмана. Виводили її з волі народу, що голос його є голос Божий, бо-ж „нѣсть власти аще не отъ Бога“. Значить, деяку релігійну основу в владі кошового можна добачати, дарма що Січ більше збочувала в бік „народу“, ніж Бога. Вище становище кошового надавало його слову великої ваги, коли-б навіть дане було мимохідь чи в приватній розмові. Коли кошовий Гусак р. 1696 пообіцяв запорозцеві Матвійцеві пару човнів, той „почиталь то собі за обитницю“ і взяв човни²⁾. Кошовий отаман — начальник кошів, чи то груп з кількох куренів проти фортки. Форток, тоб-то й кошів, у Січі було скількись, виходить, що й кошових отаманів бодай колись було скількись. Але далі од міркувань тут не можна йти, за повним браком даних. Будь-що-будь, знаємо тільки одного кошового на Січі. Кіш — організація військова, значить, і отаман кошовий, насамперед, був представник військових інтересів і вояцького діла. Сами кошові вважали себе за отаманів власне війська, а не Вольностей та їх народу. Тут показується джерело влади кошового: він був обранець війська, а не кого иншого, хоч-би те військо й не звязувалося міцно з Січчю. Кошовий, отже, відповідає французькому про нього уявлінню — *un capitaine errant*³⁾. Вже військо, само по собі, свідчить про Січ як організацію, що нею керує воля проводиря, керуючи вояками і за воєнного і за мирного часу й виявляючись усіма сторонами; адже-ж коли-б влада дробилася, не було-б єдиної організаційної точки. З цього-ж можна з'ясувати, що різні військові начальники, обираєні по-за кошовим, були йому помічниками, хоч і не від його рамена, тоб-то, що компетенцію кожного з них твердо не встановлювали, різко не визначали й могла вона стати то ширша (військовий суддя = наказний), то менша (військовий осавул), а тому мусів кошовий мати при собі штат старшин без певних функцій (свобідні військові старшини).

¹⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 549. ²⁾ Костомаровъ, т. VI, 429.

³⁾ Merimé, Les cosaques, 298.

Як проводир, кошовий мав величезну силу. Давній історик з даного приводу каже: „въ Запорожьи не было нужды войска съ трудностію собирать, какъ въ иныхъ войскахъ бываетъ... Лишь бы только старшій слово сказала, тотчасъ войска, какъ травы будетъ“¹⁾. Й це були не пусті слова. Справді, р. 1709, напр., коли Гордієнко наказав запорозцям зібратися до Січі, то запорозці, що торгували в Кам'яному Затоні й Кодаку, не гаючись кинули й торгівлю і підприємства та й пішли до Січі²⁾. У військових справах кошовий відігравав дуже видатну роль, бо він не номінально тільки стояв на чолі війська, а водив його в бої, ходив у походи, чинив „по обыкновенію надъ бусурманами промысль“³⁾. У походах кошовий мав виключні права над козаками. „Кошового достоинство особливо важно было въ походахъ, гдѣ никто не смѣлъ ослушаться его повелѣнія“, каже давній описувач⁴⁾. Він-же згоджувався або забороняв похід чи наскок, коли якась „партія“ запорозців на власну руч хтіла була-б їх провести, але такі походи, треба одзначити, не мали всевійськового значіння⁵⁾.

Із сказаного виходить, що в розряді військових відносин становище й поведінку кошового визначало вояцьке право. Але в сказаному про необмежені повноваження кошового, як проводиря війська, слід зробити поправку, яка, що правда, стосується можливо тільки до XVIII в. й зв'язана, так-би мовити, з технікою чи планом провадження тої чи іншої військової операції. Поправку видко в такому випадку. 1738 р. кошовий Білицький з частиною запорозців вирушив на театр воєнних дій. Товариство, що лишилося на Січі, уважно стежило за тим, як розгорталася акція, і було невдоволене з тактики кошового. Воно й написало Білицькому, що не погоджується з його „неслушнимъ теперешнимъ походомъ“ — відступом на той бік Дніпра без наказу, і кликало кошового додому, бо „кошовый не повиненъ по пустыхъ мѣстахъ блукати“, „але завше повиненъ коша смотрѣти“, оспориювало його наказ: „разъѣзды чинити и прочіе походы водою и сухимъ путемъ“ і відмовилося послати нових 50 козаків для роз'їзної служби⁶⁾.

З військовими операціями, які починалися війною й кінчалися миром, тісно зв'язувано права оголошувати й припиняти війну. В цій галузі в кошового-військового проводиря були теж значні права. Гліщинський, слідом за Скальковським, упевняє, що кошовий від свого ім'я провадив дипломатичні зносини з сусідніми державами⁷⁾. І справді, Сірко, напр., р. 1675 оголосив війну з турками, замиривсь з Дорошенком „безъ указу и безъ воли е. ц. п. в. и безъ рады п. Гетмана и князя е. м. Ромодановскаго“⁸⁾. Р. 1676 той-же Сірко вступив „въ дружбу

¹⁾ Ригельманъ, Лѣтоп. повѣствованіе, 17.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 1142. ³⁾ П. С. З., т. I, № 581.

⁴⁾ Словарь географ., ч. 2, т. I, 558. ⁵⁾ Мемуары, т. II, 343.

⁶⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 92.

⁷⁾ Znaczenie i wewn. życie Zapor., 35.

⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 266.

сь городчанами и очаковцями до св. архистратига Михаила, дабы имѣть для войска вольный проходъ на низъ за солью и за иными промыслами“¹⁾. Р. 1677 все той-же Сірко „съ ханомъ подтвердилъ на три года перемиріе“ и „Сирковы козаки перевозили хана и татаръ многихъ на своихъ байдакахъ. Ханъ-же Сирку обѣщался самъ, а послѣ и пословъ къ нему на Запорожьѣ присылалъ, что онъ, ханъ, пришлетъ ему въ Сѣчу и въ Кодакъ многіе хлѣбныя запасы и всякаго борошна казакамъ и самопаловъ, и зелья, и свинцу“²⁾. Тоді-ж Сірко розпочав зносини і з Юрасем³⁾, договорювався з турками й з султановим представником: „поставя полки своя въ поли каждой на своемъ мѣстѣ“, сами провадили переговори в цій справі. Кошовий Гусак особисто зносився з Мазепиним дозорцем Рутковським у справах Запорожжя, не повідомляючи Військо⁴⁾. Коли козаки побили московського прикажчика Філатова, в р. 1744 „кошевой извиненіе свое приносилъ“⁵⁾. Взагалі-ж кошовий точно дотримувавсь дипломатичного етикету, приймаючи в себе різних осіб і виряджаючись до них. Але всі церемонії й права в царині дипломатії кошовому доводилося провадити в интересах війська, себ-то федерації куренів. Тому в цій саме царині кожний його крок особливо оцінювали. Кошовий усе-ж-таки зовсім не провадив своєї політики, а тому всі папери неодмінно мусів він оголошувати. Власна ініціатива кошового була не дуже велика й виявлялася надзвичайно конспіративно. Коли запорозці забили царського посла Ладиженського й у цій справі приїхали з Батурина робити слідство, то „кошевой тайнымъ обычаемъ сказалъ Донцу“ (присланому для розвідок): „уйди къ себѣ въ курень, а то какъ бы тебя здѣсь не убили“⁶⁾; він, отже, не міг навіть явно оберегти посланця, а потайки попереджував, бо по-над військовий інтерес кошовий був ніщо⁷⁾.

З забезпечення військових прав впливали й судові функції кошового з особливостями батьківського начала в цій справі. Тут не було ніяких сесій. Батьківство виявлялося будь-коли, скоро тільки в ньому відчували потребу. Й форми батьківського правосуддя не були складні, заокстенілі, прибрані в раз назавсідни певний мундир. Судова влада кошового народжувалася від його титулу, від носительства загальної влади, тимчасом як судівництво військових старшин відбувалося від ім'я війська; свої судові функції кошовий виконував для війська, але не від ім'я війська. Саме через це не бачимо в кошового особливої кабінетної юстиції. Батьківство відкидало таку ідею: в гущі життя відбувалася справедливість між иншим, як у доброму господарстві. Отже з огляду на це, на мою думку, судова влада кошового не могла бути обмежена якимись бар'єрами. Коли р. 1584 один з запорозців вистрілив у татарина підчас переговорів з ханом під Аслан-городком, Заборовський звелів його покарати на горло⁸⁾. Коли Матвієць і Остап, р. 1691,

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 53. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, 330.

³⁾ Ibidem, т. XIII, 106. ⁴⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 500.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 320. ⁶⁾ Костомаровъ, т. VI, 89.

⁷⁾ Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 912. ⁸⁾ Куліш, Ист. возсоед. т. I, 126.

не вважаючи на заборону кошового, пробували вийти в море походом, Гусак наказав їх теж покарати на горло ¹⁾. Р. 1752 спіймали гайдамаку Вербу і, за наказом од кошового, повісили ²⁾. Р. 1701 кошовий заарештував 4 курінних отаманів, що погано правили своїми куренями й допустили, що їхні козаки грабували проїжджих купців ³⁾. Кошовий судив не в одній Січі, а й на всій території Запорозжя. Так, р. 1770 Калнишевський наказав „по общему всѣхъ приговору обвѣситъ въ протовчанскому вѣдомствѣ надъ Орелью (козака Бруховецького куреня Зиму), гдѣ онъ и шалости дѣлалъ“ ⁴⁾ й т. д. Через це можна визнати за справедливі свідчення Розсолоди, що козаки вдавалися до кошового геть у всіх судових справах, і він зівсїди радив миритися ⁵⁾.

З батьківства виходило для кошового й право милувати проступця. Помилування практикували з приводу різних учинків і проступків. Так, за крадіжку, хоч-би за неї й доводилося покарати на горло, кошовий міг помилувати ⁶⁾. Право милувати належало тільки кошовому, за іншими військовими чинами його не визнавали. Помилування в даному разі визначали єдністю і цільністю влади кошового й не звязували з певною процедурою, напр., для цього не вимагали особливого декрету, а гарантія правильності лежала в терміновості влади кошового. Одночасно помилування не мало на собі ознак політичного засобу. Суддя не мав такого права, бо йому належав вирок, що його повинна була, очевидно, ухвалювати інша влада. Коли-б кошовий мав тільки окреслене коло функцій, напр., тільки військові справи, то, очевидно, що йому теж не могло-б належати право милувати. Але, в тім і річ, що батьківство вимагало сукупності найрізніших функцій, здійснюваних в інтересах Війська й здійснюваних цілком. Отож, з огляду на це, й індивідуальний акт помилування, коли-б од нього не постраждали (а, може, й виграли) військові інтереси, легко реалізував своєю владою кошовий отаман, тим більш, що помилування мало не стільки правне, скільки чисто фізичне значіння. З юридичного боку це була своєрідна інтерпретація не вироку, а норми, бодай і звичаєвої, що її вжито було відносно даного злочинця. Не дарма-ж за обов'язок кошового було „порядку постерегати“.

Постереганням порядку з'ясовуємо й турбування кошового, від другої половини XVII в., про відповідний стан віри на Запорозжю, що знову визначала ідея батьківства, яка накладала на кошового обов'язки сакрального характеру. Коли десь перед Хмельниччиною кошовий фігурував, як сповідник для своїх підлеглих „діток“ і приймач їхньої останньої волі, передатник речей батькам забитого (Морозиха, Коновченчиха), справляв по ньому поминки, то в часи після Хмельниччини кошовий стає вже за оберегача християнської віри, тісно звязаної з січовим храмом, обов'язується ширити християнські погляди серед січовиків. Тому-то

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 296. ²⁾ А. А., Истор. матер., в. I, 30.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 997.

⁴⁾ Новицкій, Мат. для ист. зап. коз., 27. ⁵⁾ К. Ст. 1883, XI, 507.

⁶⁾ Соч. и переводы за 1760 р., кн. V, 451.

напр. ще „въ г. 1683 кошовый Иваненко взаимными письмами утверждаеть Съчь, какъ епархію, за Межигорскимъ монастыремъ“¹⁾, дбає про підтримання церков у порядку й окрашає їх. У даному разі перед нами одна з функцій чисто адміністраційного характеру, так само, як стеження за відкриттям шинків, заборона підчас виборів продавати горілку²⁾, підтримання безпечности на протязі всіх Вольностей³⁾, то-що.

Яворницький⁴⁾ так перераховував обов'язки кошового: „обязанности кошевого состояли въ томъ, что онъ утверждалъ выбранныхъ на радѣ всѣхъ, слѣдовавшихъ за нимъ чиновъ, узаконялъ распределение (земель) по лясамъ, раздѣлялъ военную добычу, войсковые доходы, царское жалованіе, принималъ новыхъ лицъ въ Съчь“. Невідомо, на якій підставі в історика Запорожжя склалися такі уявління. Основна ідея, що лежала в ґрунті влади кошового, — батьківство зовсім не мириться з уявлінням про кошового, як конституційного монарха, яким він уявляється Яворницькому. Це так само неправильно, як неправильно твердження Куліша, що в кошовому бачив спікера козачого парламенту⁵⁾. Більш до діла підкреслював Костомаров іншу риску в виступах кошового. Коли кошовий говорив, то, хоч-би що він казав, „статечный и зичливый, козаки мусятъ мовчати“⁶⁾. Це — батьківство, як і головування на радах. Звідси ясно, що чим більш відповідав ідеї батьківства кошовий, тим більше було його значіння й повага до нього — і назаки, на слабого кошового не вважали. Р. 1713 відомий був ватаг Єлистратенко, „такий гультай, что... не слушает и кошового“⁷⁾. З такими кошовими не панькалися й, як то видно з справи про кошового Тукала 1739 р., вбивали їх чи, як трапиться яке лихо, не обстоювали їх: коли р. 1672 заарештували в Гетьманщині Сірка, невдоволене тоді з нього січове козацтво не протестувало⁸⁾.

Можна гадати, що, коли не мали достатнього довір'я до даного кошового, припущеного, правда, до керування справами, владу кошового робили не одноособову, а передавали її двом особам. Так, р. 1587 бачимо двох кошових — ки. М. й К. Ружинських⁹⁾, згодом зустрічаємо двоєвладу в особах Наливайка й Лободи, Острияці. „а при нім Скидана“¹⁰⁾, р. 1709 двох кошових — Гордієнка й Сорочинського¹¹⁾.

В епоху Руїни подибуємо в Січі цікаве явище: поруч кошового фігурує гетьман кошовий. Це зовсім не тотожні поняття, як гадає Рожков¹²⁾. Часом, що правда, кошовий отаман одночасно був і за кошового гетьмана — такий був, напр., Барабаш, сподвижник Пушкаря¹³⁾ або Бруховецький. Р. 1668 кримський хан „зичил, жеби соби мѣли гетмана на Запорожжю“¹⁴⁾ і наслідком такої поради на Січі справді з'являється р. 1670

¹⁾ Ист. зап. о пустынно-никол. самар. монастырѣ, I. ²⁾ К. Ст. 1883. V, 135.

³⁾ Скальковскій, Ист. Новой Съчи, т. I. 31. ⁴⁾ Ист. зап. коз., т. I, 219.

⁵⁾ Ист. козосед., т. II, 63. ⁶⁾ Соч., т. VI, 432.

⁷⁾ Судієнко, Матеріаль, т. II. 312. ⁸⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 850.

⁹⁾ К. Ст. 1882, III, 67—68. ¹⁰⁾ Грушевський, т. VII, 287.

¹¹⁾ Судієнко, т. II, 834. ¹²⁾ Рус. ист., т. VI. 6.

¹³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, 84. ¹⁴⁾ Самовидецъ, 101.

кошовий гетьман, незалежний від гетьманів України — Ханенко ¹⁾, поруч котрого стояв кошовий отаман І. Сірко, який не тільки виступає десь на січових радах, а бере участь і в походах ²⁾. При Юрасеві той-же Сірко зветься кошовий гетьман, так само, як колись звався Бруховецький. За кошового гетьмана, однак, можна визнати одного лиш Ханенка. Коли в такому ампуа виступав Бруховецький, то він просто був запорозький кандидат на гетьмана ³⁾.

Двоевлада, однак, була тільки тимчасовий, переходовий факт, що знаменував зростання Запорожжя, відрив його від цілої України й — перетворення його в незалежну політичну одиницю. Коли цей процес закінчивсь, вже не було потреби в якомусь кошовому гетьмані і тому лишається тільки єдиний кошовий.

Та ситуація на Січі могла складатися так, що кошовий мусів був на деякий час, напр., підчас походів кидати Січ. Отже для того на його місці з'являвся його заступник. Потребу в заступникові відчуту дуже рано. Ще в куруківському договорі передбачено такий випадок. „Если старшему, читаемо в угоді, понадобится уйти на пороги, онъ долженъ оставить на свое мѣсто лицо благонадежное, которое должно наблюдать за порядкомъ и особенно за удовлетвореніемъ жалобъ по существующимъ законамъ“ ⁴⁾. За заступника кошового був його наказний, причім не за всіди один і той самий військовий чин. При Сіркові, напр. наказним був Пилипча, потім Туровець ⁵⁾, далі Шиш ⁶⁾. У XVIII в. за наказного був звичайно військовий суддя, напр., р. 1737 — військовий суддя Решетило ⁷⁾, р. 1767 — в. суддя Головатий, 1770 р. — в. суддя М. Косап ⁸⁾. Але щоб виключно військовий суддя був за наказного кошового XVIII в., того сказати не можна. Так, р. 1738 за наказного був П. Похволитий, тимчасом як суддя Я. Тукало виконував безпосередні свої обов'язки. Р. 1757 з приводу від'їзду кошового Федорова Г. на суд до Глухова, аж поки він повернувся, за наказного був Д. Гладкий. Якщо частіш на посаді наказного можна зустріти військового суддю, то це з'ясувати можна тим, що після кошового він був найстарший з усієї старшини й утворилася презумпція, що коли-б не кошовий, то власне військовий суддя мав-би обраним бути в коші. До того в. суддя вже був *au courant* усіх справ, а по-друге наказний не мав самостійної ролі ні в Січі, ні в Вольностях. Напр. р. 1770 не наказного, а саме кошового, що був у поході, повідомляли про прибуття до Вольностей 3 000 робітників для збудування радутів, про розквартирування російського війська, лагодіння гаток, то-що. Всі ці відомості, що правда, адресовано до Січі, але там їх не розбирали, а посилали для резолюції кошовому ⁹⁾. Треба сказати, що наказний вступав в усі права кошового, себ-то обнімав владу й чисто військову. Напр., р. 1769 військовий суддя — наказний кошовий Бурнос мав

¹⁾ А. Ю. и З. Р. т. X, 226. ²⁾ *Іб.*, т. X, 577, 641. ³⁾ Самовидець, 69—70.

⁴⁾ Мемуары, т. II, 145. ⁵⁾ Эварницкій, *Ист. зап. коз.*, т. II, 349—352.

⁶⁾ *Іб.*, 565. ⁷⁾ Скальковскій, т. II, 87.

⁸⁾ Новицкій, *Ист. гор. Александровска*, 4. ⁹⁾ Новицкій, *ор. с.*, 5—6.

у своєму розпорядженню й особливий військовий відділ для оборони Січі на випадок нападу татар ¹⁾. За відсутності кошового не тільки наказний, але й рада іноді не ризикували ухвалювати остаточні постанови. Коли р. 1709 одержано в Січі листа од Д. Апостола, що радив бути вірними Росії, а на Січі Гордієнка не було, то й наказний і рада не зважилися тоді відповісти, а одержаного листа переслали до Гордієнка ²⁾. За такого становища можна сказати, що наказного призначав кошовий, а не вибирала його рада, як дехто твердив ³⁾.

Повертаючись до цілого, чи справжнього кошового, бачимо, що, як обнімав він посаду, то це супроводили деякими обрядками. Насамперед, „старые сичовые козаки“ мастили йому голову багном ⁴⁾ і, як свідчить Корж, покривали шапками ⁵⁾, російський уряд посилав йому спеціальний дарунок, що, як каже Манштейн, ділили, проте, між усіма козаками ⁶⁾. За кошовим визнавали деякі почесні права. Так, його начитували в церквах Запорозжя, його іменини визнавали за військове свято ⁷⁾, мав він, як і інші в. старшини, почесний стілець, де сидів підчас служби Божої ⁸⁾, при ньому була почесна сторожа від куреня, звідки він виходив, у кількості 40 чол. ⁹⁾. Коли сторонні для Січі люди ображали кошового, винні підлягали карам „и тѣмъ надлежащее удовольствие обиженному кошовому доставлялось“ ¹⁰⁾. У дні великих свят кошовий приймав тих, хто бажав здоровити його святами ¹¹⁾, мав своє особливе приміщення — невеличкий скромний, дерев'яний дім ¹²⁾ що могло бути і власністю кошового, і (це буде правильніш) військовою ¹³⁾. Правда, траплялося, що з почесними правами не рахувалися. 1775 р. курінні отамани, напр., вітали кошового, а одночасно прохали не гніватися, що його побили ті отамани, яких він і собі часто бив і які „съ вечеру согласились битъ его по смѣнѣ, которое ихъ намѣреніе и исполнено“ ¹⁴⁾.

Свої повноваження кошовий виконував разом з військовими старшинами, що з ним солідарно виступали в усіх справах. Але з цього не можна робити висновку, що тут мала місце, напр. солідарна відповідальність, в ім'я якої разом з кошовим виходили в одставку й інші старшини „хотя бѣ къ нимъ товариство и не обращалось съ словомъ укора“ ¹⁵⁾.

¹⁾ Скальковскій, т. II, 21.

²⁾ Костомаровъ, т. VI, 674—675.

³⁾ Пор. Бантышъ-Каменскій, Ист. М. Р., 246.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 211.

⁵⁾ Стороженко, Укр. опов., т. II, 143.

⁶⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 77. ⁷⁾ К. Ст. 1882, X, 160.

⁸⁾ Ці стільці західного походження: в Трокадеро можна бачити такі-ж stalles du Choeur XVI в. з ам'єнського собору чи з Château du Gaillon.

⁹⁾ як, проте, й при інших військових старшинах — пор. Gliszczynski, о. с., 38.

¹⁰⁾ К. Ст. 1882, X, 162.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1779.

¹²⁾ Small modest wooden house. Wallace, Russia, II, 212.

¹³⁾ Пор. К. Ст. 1839, XI, 445. ¹⁴⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XVI, 618—619.

¹⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 210.

Думку таку про солідарність ніби кабінету треба відкинути, бо-ж кабінетна система не в'яжеться з батьківством кошового отамана. Одночасна-ж одставка значила не більше, як припинення повноважень через те, що закінчивсь термін, на який обирали старшину. Далі „слова укора“ адресовано тільки до кошового, бо в нього зосереджувалася повня влади; що-ж до старшин, то вони виконували тільки розкази кошового, хоч і вибирала їх рада. Остання, однак, не тільки вибирала, але й надавала владу старшині, що виявлялося в дорученню військових клейнодів окремим старшинам. Тільки одержавши свої клейноди (insignia), вони могли розпочати виконувати свої обов'язки. Тому-то за те, як вони одбували службу, військові старшини відповідали не перед кошовим, а перед своїми виборцями й „слово укора“ в такому разі могло й до них дійти, а скинення будь-якого з старшин не залежало від того, відбувалася чи не відбувалася кошівська криза. Різниця між кошовим і старшинами в цьому разі полягала в тому, що кошовий відповідав за владу, а старшини за виконання роботи.

Подаючись в одставку, кошовий не повертався до свого первісного стану. Він зараховувався до кадру стариків і набував переважне перед іншими право на обняття різних посад, як от полковництва, або-що¹⁾.

Після того, як вияснилося незалежне існування Січи, кошовий її мав з'ясувати своє становище щодо гетьмана й російської влади. У грамоті 1669 р. „указывалось кошовому ,быти подъ ц. в. рукою... и вел. государю служити... и ни на какія прелести не прельщаться... и иных полковниковъ и атамановъ къ цар. величеству приводити... и у гетмана быть въ послушаніи и въ совѣтъ, противъ общихъ непріятелей стоять вопче“²⁾. „Послушаніе и совѣтъ“ гетьманові, однак, було тільки побажанням, бо в XVIII в. з боку гетьманів бачимо адресовані до запорозців прохання³⁾. Та гетьмани, вже від Виговського починаючи, робили все, щоб скорити собі неслухняних січовиків. На цьому ґрунті й зросла закліта ненависть до Виговського⁴⁾ чи до Самойловича⁵⁾ чи до Мазепи⁶⁾. Але разом з тим бачимо й інші факти, котрі свідчать, що кошові вдавалися з проханнями до українських гетьманів хочай-би в своїх особистих інтересах. Напр. р. 1675 Сірко через Самойловича випрохував у царя собі маєтностей і права „для льготы старой силы пожить... въ дому своемъ“⁷⁾. Саме те, що гетьман став посередником між Росією й Січчю, і сприяло тому, що кошові отамани похиляли горді голови перед гетьманами, а в XVIII в. визнали над Січчю владу гетьманів⁸⁾. „Кошевой со всѣмъ войскомъ повиновался, какъ главнѣйшему начальнику, гетману малороссійскому“, каже Рігельман⁹⁾. Справді, від 50-х років XVIII в. кошовий не номінально, але навсправжки залежить від гетьмана. Коли р. 1754 кошового запідозрили, що він з кількома курінними отаманами замішаний у справу забий-

¹⁾ Пор. Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 464. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 125.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XV, 389. ⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 262.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 48. ⁶⁾ Величко, т. III, 45. ⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 259

⁸⁾ Сен. Архивъ, т. VIII, 665—7, 674. ⁹⁾ Лѣтоп. повѣств. ч. II, 68.

ства шинкаря Литвиненка, то Розумовський через свого посланця сотника Зарудного наказав притягти кошового до слідства — і притягли ¹⁾. Не посоромивсь Розумовський і в другому відношенні — поставити в Січі і в Гарду особливу команду з Гетьманщини ²⁾. Гетьман від половини XVIII в., однак, виступав не в самостійній ролі, а як передатна інстанція між Січчю й царським урядом. Так, р. 1758 було з наказу Розумовського послано до Січі повідомлення про відкуп митних цел Шемякінові „для вѣдома и надлежащаго исполненія і публікованія“ ³⁾. Або р. 1760 той-же Розумовський надіслав до кошового „ордеръ о безпошлинной изъ Малой Россіи въ Сичъ Запорожскую, а оттуда въ Малую Россію провозъ припасовъ, товаровъ и запорожскаго промыслу рыбы и пр.“ й „о выдачѣ (столечникамъ) ...отпускнаго жалованія... такожъ для проѣзду до Сичи ямскихъ подводъ и на оніе прогоннихъ денегъ“ і т. д. ⁴⁾. Гетьман-же видавав перепустки січовим по платню посланцям, про що й сповіщав кошового отамана ⁵⁾, клопотався про поворот грошей, котрі підчас подорожування столечників могли, як то було в р. 1761, бути витрачені на підводи замість скарбових ⁶⁾. Само собою гетьман давав „наставленія“, як слід поводитися в Петербурзі, поради, напр., „дичини, а паче кабановъ, дикихъ и сугаковъ, а ежели, можно и дрофъ достать“ ⁷⁾.

Претенсії гетьманів що-до командування Запорожжям поділяв і київський ген.-губернатор. З боку обох вони були так поплетені, що в дослідників склалася думка взагалі про „неразмежованність высшей команди надъ Запорожьемъ между гетманомъ и ген.-губернаторомъ“ ⁸⁾. Будь-що-будь, фактично залежність від київського ген.-губернатора почувалася на Запорожжі дуже сильно, бо ген.-губернатор віддавна репрезентував російського царя. А останньому кошовий обіцяв „вирно служить и всякого добра хотѣть и на какія измѣнничьи прелести не склоняются и ссылокъ не чинить“ ⁹⁾. І на ділі подекуди кошові готові були визнати, що вони без царського указу нічого не робитимуть. Так відповідав, напр., р. 1675 Сірко на запросини польського короля прибути до шляхетського обозу. Про своє обрання кошові повідомляли не тільки гетьмана, але й ген.-губернатора ¹⁰⁾. Губернатор іноді просто наказував кошовому. Р. 1749 він наказав кошовому взяти під арешт 4 запорозців, що затримав їх на злочинстві перекіпський каймакан і „до начатія слѣдственной съ татарами комиссії содержать подъ крѣпкимъ карауломъ“ ¹¹⁾. Вищі уряди поводитися ще безцеремонніш. Напр., р. 1752 Воєнна Колегія наказувала кошовому боротися з гайдамацтвом найсуворішими заходами, попереджуючи: „ежели въ томъ кошевой рачительства не имѣль бы, то вся

¹⁾ К. Ст. 1885, X, 288. ²⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. Запор., 109.

³⁾ Зап. Арх. № 8, ар. 185. ⁴⁾ Ів. № 52, ар. 146. ⁵⁾ Ів. № 47, ар. 20.

⁶⁾ Ів. № 47, ар. 125. ⁷⁾ Ів. № 24, ар. 60. ⁸⁾ Андрієвскій, ор. с., 102.

⁹⁾ П. С. З. т. I, № 578.

¹⁰⁾ Пор. О. О. И. и Др., т. IV, 423. Про відношення київського ген.-губернатора до Запорожжя див. Загоровскій: Взаимоотношения Запорожья, 7—9, 11.

¹¹⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. зап. коз., 33.

происходящая отъ польской стороны претензія зъ В. З. на кошовомъ съ старшиною взыскана будетъ и сверхъ того онъ, кошевой, къ признанію себя за недоброхота и рачителя въ службѣ и интересахъ е. и. в. подавать можетъ“¹⁾). Визнано було „затруднительнымъ“ для Запорожжя р. 1751 мати безпосередні звязки, особливо дипломатичні, з Кримом. Так говорила „Коллегія Иностранныхъ Дѣлъ“²⁾). А в р. 1764 заборонено було Запорожжю зноситись безпосередньо навіть з Петербургом „кромѣ жалованія“.

Російський уряд, однак, з цього не задовольнявся. Як колись, напр., р. 1590 польський королівський уряд при українському гетьмані завопив особливих комісарів для догляду, так у XVIII в. (точно 1744 р.) київський губернатор домагавсь, щоб при кошовому завести російського офіцера, „чтобъ (кошовый) по присылаемымъ указамъ и ордерамъ непремѣнное исполненіе чинить принуждалъ“³⁾). Що правда, сенат на те не погодивсь, бо в Січі був кращий догляд з боку російської залоги⁴⁾). А втім, р. 1750 такого офіцера-контролера на Січі таки завели⁵⁾). Від губернатора кошові домагалися допомоги не тільки в серйозних справах, ба й у дріб'язкових, напр., прохали підвід, щоб одіслати „нѣкоимъ персонамъ въ гостинець риби“⁶⁾), чи посилки до Січі заліза⁷⁾), то-що.

Кошові мусіли вступати в різні стосунки не тільки з губернатором, а й з провіантмайстерською частиною, здобуваючи платню натурою⁸⁾).

Особливо-ж мусіли були кошові вважати на командувачів російських армій, до яких долучувано січове військо. Р. 1770, напр., кошовий довго переконавав командувача 2-ої армії, що необхідно вислати „козакамъ внизъ по Днѣпру на судахъ и войску... въ шеть тихъ мѣсяцей, въ которые впредь надлежатиметь“, борошна й круп, делікатно скаржучись на провіантського поручника, що відмовився видавати провіант, „что якобы нимало не имѣется и зачимъ оного дачею произвестъ не можетъ“⁹⁾). І заразом замість здобути те, про що прохали, доводилося вислухувати компліменти на адресу козаків, різні накази й пусті обіцянки, як було, приміром, р. 1771¹⁰⁾).

IV.

Запорожжя взагалі, а Січ зокрема, це було передовсім військо. Це значить, що військові функції являли не одну з складових частин січового життя й його укладу, але були головні і навіть виключні. У такому становищі нічого не було несподіваного. Конкретна обстановка малює Січ

¹⁾ Андрієвскій, Ист. мат., в. I, 15.

²⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. Зап., 103.

³⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 323.

⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 81, 85; К. Ст. 1882. X, 161.

⁵⁾ Зап. О. О. И. и Др., ib., 490. ⁶⁾ Зап. Арх. № 58, ар. 168. ⁷⁾ Ib. ар. 7.

⁸⁾ Ib. ар. 5, 6, 23, 25.

⁹⁾ Зап. Арх. № 78 ар. 87--88—перед козаками при цьому доводилося дуже хитрувати—пор. Ib. № 80 ар. 59.

¹⁰⁾ Пор. Ib., № 80 ар. № 37.

передовсім як військо. А оскільки життя мало діло з військом, то військові елементи набули тут виключного значіння.

Військо Січове, як і всяке інше, мало йти по лінії військового виховання запорозців, що з них і мали бути виробитися свідомі себе й досвідчені в своїй роботі вояки. Все інше було привхоже, мимохідне, на що стільки звертали уваги, скільки сприяло чи шкодило воно основній завдачі військового виховання. З ідеї військового виховання виходила ідея батьківства кошового й курінних отаманів. Та-ж ідея тягла за собою консеквентно думку (і практику) про субординаційність у стосунках між козацтвом і старшиною. Воля кошового скеровувалася на те, щоб прищепити засади субординації в війську, зучити масу, щоб приймала волю старшини в число мотивів своєї діяльності. Звідси й виходило, що кошовий не був за ляльку в руках козацтва, навпаки, повноваження його були чималі. Звідси — й ті почесні права, що їх мав кошовий та його ближчі помічники. Без цього не могло-б було існувати саме Запорозьке Військо: воно повернулося-б на фікцію, перестало-б жити. Із сказаного зовсім не слід гадати, наче-б для того існували певні писані норми військового права. Таких спеціальних норм і не могло бути, бо Запорозька Республіка народжувалася в боях і разуразних непорозуміннях з сусідами. Коли говорити про внутрішні причини, то вони звязувалися хіба з польською державою. Боротьба з Річчю Посполитою затримувала спокійне, нормальне зростання Запорожжя, і тому там мусіли виробитися передовсім підхідки та звички професійно-військового характеру. Чарновський з цього приводу каже: „на Запорожжі було законом суворе військово-чернече життя і на зм'якшення його не впливало ані сусідство, ані багатства, здобуті в Туреччині та Криму, ані час навіть“¹⁾. Як саме час вплинув, побачимо згодом. Тут-же треба завважити, що вже запорозький сучасник спiniaвсь саме на військовій суті укладу Січі. „Інші козаки, каже він, котрі з частин Руси, сусідніх з Скитією, крім того дають назву військові й мають свого власного проводиря, військово дисципліну“²⁾.

Той-же письменник пише далі: „ми маємо спробу в козаках запорозьких, що в своїх таборах мають давню римську дисципліну“³⁾. А з цієї дисципліни, справді, виходило, що „влада кошового та старшини була велика“ й „уряд на Запорожжі був з деяким відтінком патріархальности“⁴⁾.

Отож, узявши на увагу, що існуванню Січі загрожували навкружні кріпацькі держави, яким вона суперечила по суті, а хитання, нестійність

¹⁾ na Zaporozżu tam twarodo wojenno-zakonne życie bylo prawem i na zlagodzenie jego nie wpływało ani sąsiedztwo ani bogactwa, zbobywane w Turcyi i Krymu, ani czas nawet, Czarnowski, Hist. kozacz., t. I, 48—49.

²⁾ Alii cosachi, qui e partibus Rusiae, vicinis Scythiae, ultro nomina dant militiae et ducem suum proprium, disciplinam castrensem habent. Starovolski, Tract. tres, 56.

³⁾ experimentum habemus in cosachis zaporogiensibus, qui... in castris suis veterum romanorum disciplinam habent. Op. c., 61—62.

⁴⁾ władza kozowego i starszyzny była wielką i „rząd w Zaporozżu był z pewnym odcieniem patryarchalnym. Głiszczyński, 59.

усередині призвели-б Запорозьку Республіку до занепаду, то після цього зрозуміємо, що в самій козацькій громаді повинні були з'явитися вимоги суворої, залізної дисципліни й субординації, за порушення яких нещадно карали. За те, напр., що кол. курінний отаман Матвієць р. 1691 побив кошового, його й його співучасника Остапця покарано на горло¹⁾. Такі заходи впливали відповідним чином на козацьку масу. Військова дисципліна природньо приневолювала визнати, що січова старшина має право карати. З цього бачимо, що суд у Січі був короткий і для всіх рівний. Хоч-би там прошпетивсь простий козак, а чи старшина, карали однаково й швидко. Не робили винятку і для „чужинців“. Коли р. 1667 запорозці вирішили, що московський посол до Криму своєю подорожжю до хана міг пошкодити Запорожжю, з ним панькатися не стали, і Ладиженського та його товаришів покарано на горло²⁾. Не уникав кари й той з старшин, хто виконав доручене йому діло не так, як треба. Филоненко, що мав допомогти Гуні та своєчасно й добре цього не зробив, „знатного не увійшов каранн“³⁾. Собеський свідчить, що Сагайдачний, напр., „нерѣдко, не задумываясь, казнилъ смертю за малѣйшія провинности“⁴⁾. Коли вояк не виявив потрібної мужності під час бою або дезертував, карали його за це смертю, як от напр. р. 1598⁵⁾ й т. д. Морочитися з процедурою чи ухвалювати такі кари, що не досягали-б мети й тільки заважали-б військові, не доводилося. Можна було чи присудити до кари на горло, чи помилувати. „Вѣчная подвижность, постоянная готовность къ походу и бою, а отсюда необходимость въ сильныхъ, здоровыхъ, выносливыхъ воинахъ, каже Д-ський, были причиною того, что въ сферѣ карательной дѣятельности Запорожье отказалось отъ всѣхъ тѣхъ наказаній, которые дѣлали членовъ его неспособными къ выполнению ихъ непосредственной задачи“⁶⁾. Тим-то страта в Січі дістала широке признання, особливо кваліфіковані її види, як паля, закопування в землю живцем⁷⁾, повішення за ребро й ин., тим більш, що для того, як каже Д-ський, не треба було „ни сложныхъ орудій, ни большихъ затратъ, ни опытныхъ исполнителей“⁸⁾.

Тих, хто порушував військовий порядок, ламав вірність козацтва й його уклад, не додержувавсь дисципліни, справді суворо карано. Рігельман свідчить, що за зраду рубали голову. У Чернігівському літопису читаємо про Сагайдачного, що він р. 1621, „обачивши непорядки Бородавки войсковою справе, казал Бородавци шию втяти“.

Вдавалися й до розстрілу⁹⁾, про це згадано в Межигірському літопису під р. 1636, коли „растрѣлянъ былъ отъ запорожцовъ гетманъ С. Москаль и Оношковичъ писарь“¹⁰⁾.

¹⁾ Костомаровъ, т. VI, 429. ²⁾ Соловьевъ, т. XII, 345; Костомаровъ, т. VI, 88.

³⁾ Мемуары, т. II, 261. ⁴⁾ Ib., 60; Куліш, Ист. возсоед., т. I, 68.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 242. ⁶⁾ К. Ст. 1893, I, 14.

⁷⁾ Слабченко, Опыты по истории права Малороссии, 102, 105.

⁸⁾ К. Ст. 1893, I, 13.

⁹⁾ К. Ст. 1893, II, 231.

¹⁰⁾ Сб. лѣт. 96.

За давніший од зазначених видів карної репресії визнається втоплення. Лясота свідчив, що козаки топили старшину, коли вона йшла проти ухвал козацької маси. Справді, р. 1585 запорозці втопили королівського посла Глембоцького, що хотів одшукати тих, хто шкодив татарам¹⁾; р. 1618 „козаки запорожские на Звиринци официала митрополичого.. подъ ледь посадили води пити“²⁾; р. 1628 гетьм. Мойженицю втопили за те, що покрав військові суми³⁾. Боплан каже, що за пияцтво на морі винних, за наказом од начальника кидано за облавок⁴⁾; про це-ж прохав у думі й Олексій Попович.

Траплялося ще повішення „за едно путо или плеть“⁵⁾. Впійманий Янчур співав у пісні:

Ой бачу-ж я шибеницю,
ще й мальовану кобилицю⁶⁾.

Практика каже те-ж⁷⁾. У Січі для вішання приділено було навіть особливе „лобне“ місце на теперішній скелі Дурній⁸⁾.

Отже, репресія настигала винного зараз-же на вчинку, а здійснювано її за допомогою засобів, що були тут-же під руками: була вода — топили, дерево — вішали, ні того, ні того — стріляли чи закопували живцем. Вид кари залежав од конкретної обстанови. Важливе було одне, щоб винного було покарано й щоб це викликало ефект. Намагаючись найсуворіш покарати злочинця, запорозці й „дому стини (роз)метали гвалтовникови и разорителиви отчизны, и души жити не оставляли“⁹⁾.

На підставі сказаного можна погодитися з Д-ським, що писав: „главной цѣлью (що їй служила кара в Січі) было обезпеченіе общины отъ преступниковъ, которые посягали на коренныя основы сѣчевой организаціи“ що „съ другой стороны Сѣча имѣла въ виду также цѣли устрашенія, т. е. воздержанія какъ самого преступника, такъ и другихъ членовъ общины отъ посягательства на будущее время“¹⁰⁾.

Запорозьке право має в собі особливості, що в інших випадках лишаються непомітні. Всі ці особливості можна пояснити вимогами самої військової практики. Стороженко каже про козаків: „всѣ козацкія предприятия были такого рода, что они требовали дѣйствія скопомъ, образования промысловыхъ купъ или товариществъ“¹¹⁾. Якесь рибалчення чи наскок, раз-по-раз повторюючись, виробляли й удосконалювали спеціальні для цього способи, особливий підхід до подібних явищ, установляли оцінку їх, приходили й до найзручніших правил поведінки при тому, бо лиш завдяки їм „поддерживалось и увеличивалось благосостояніе группы“¹²⁾. Зовнішні явища викликали особливий рід емоцій, що чи вже були в свідомості

¹⁾ Грушевський, т. VII, 168. ²⁾ Сб. лѣт. 85.

³⁾ Мемуары, т. II, 166. ⁴⁾ Мемуары, ib., 344. ⁵⁾ Грабянка, Лѣтоп., 19.

⁶⁾ Новицькій, Малор. пѣсни, 30.

⁷⁾ Эварницкій, Сборн. мат., 171; А. А., Ист. мат. в. V, 77.

⁸⁾ Ст. статей екатер. научн. о-ва, 196. ⁹⁾ Величко, т. II, 35.

¹⁰⁾ К. Ст. 1893, I, 16. ¹¹⁾ Стеф. Баторій и днѣпров. козаки, 23.

¹²⁾ Чельцов-Бебутов, Прест. и наказание, 3.

групи, демонструвалися для всіх її членів більш-менш однаковим способом (поняття „пан“, козак“), чи наново повставали з боку феноменів, незалежних від людини. Звідси суб'єктивна й об'єктивна засади чи інтерес і визнання його. Коли робить щось А й В, то теє, що вони роблять, й для С, Д й т. д. мислиться саме так, а не инакше. Але щоб воно було власне так, треба, щоб сама операція мала зовнішній вияв, конкретизувалася; абстрагування було лиш у наслідок виховання. Отже лиш зовнішньо-психологічний вираз міг знайти собі місце в січовій обстанові. Зведення до індивідуальних будувань, як це робить проф. Крістер, то тільки конструювання за відомим шаблоном. Кошового ми вважали за батька, найобдарованішого козака, поборника блага мас, чого навсправжки могло й не бути. Та могли повставати й конструктивні уявління, коли група вже активно реагувала — так рада, напр., ухвалювала перехід до шведа. За такого становища, об'єкт не був власністю одного суб'єкта, він був у всіх індивідів: „всі говорили про це“, „всі робили так“. Отже тут є і суб'єкт сприйняття й об'єктивне визнання од третіх осіб. На цьому ґрунтувалася була запорозька судова практика. В умовах запорозького життя ту практику пізнавали козацькі маси не з окремих карних предметів, чи актів, а з цілої обстанови. Шибеницю, напр. у Січі асоціювали і з знаряддям кари, і з ритуалом проїзду під нею злочинця власним конем, проводів, то-що. Без мальовничости звичай не міг-би утриматися. Ота мальовничість, декоративність призводили до того, що правний порядок Січи нагадував собою *Landsknechtsrecht* Західньої Європи і *jus militare* середньовіччя. Мальовничість призводила до того, що в Січі могли розвинутися тільки повні інститути, що відповідали цілому потокові козацького життя, не розкладали основних його засад. У даному разі можна визнати, що Січ оборонялася від навали приватних мотивів, дарма що терпіла їх, оскільки вони могли бути припущені в військовому оточенні. Тим-то в самій Січі важко знайти приватні всякого роду оборудки між козаками. Що вони були, в тому не можна сумніватися, але далі за курінних отаманів не йшли, не розгорталися. Фіктивний рід куреня й дисциплінарно-батьківський уклад Січи зводив їх до мінімуму. Січ існувала без гарно й спритно складених кодексів. Тут могли мати місце тільки норми *juris militaris* у формі найопукліших звичаїв. (Уважати, як це робить Д. І. Яворницький ¹⁾, що звичай характеризує тільки „первья ступени общественнаго развития“, не можна). Це звичаєве право, до речі, було правом командних вершків — *longum tempus* ішов на їхній млин.

Звичайно гадають, що на Запорозжі не було писаних законів. Про це читаємо в одного з компатріотів XVIII в. „Запорозці, що нічого писаного не мають, судять згідно з звичаями та й більшістю голосів“ ²⁾.

¹⁾ Ист. зап. коз., т. 1, 237.

²⁾ Die Zaporoger die nichts schriftliches hatten, urteilen nach Gewohnheit und nach Mehrheit der Stimmen. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові“. Т. CXXVIII, 49.

Звичай віддавна був прийнятий у Січі. Ще від XVI в. запорозці жили „подлугъ старожитныхъ и старѣйшихъ обычаевъ“¹⁾ і, на думку Крип'якевича, за такі старовинні звичаї (вплив Антоновича) були рада й права громади²⁾. Само собою, що подібні твердження ніщо не підпірає. Звичай, що був на Запорозжі, зовсім не являв собою *lex antiqua patrum*, бо їх не було, а *lex antecessorum*, що на їх і покликувалися запорозці. Він нового походження й виходив з практики саме козацької, а не звідки инде. Англійський резидент Рондо в р. 1736 про звичаї мовчить, з його-ж слів взагалі можна вивести, що коли що в Січі існувало, то хіба прецедент³⁾. Катерина II казала, наче-б жадного закону на Запорозжі не було, бо козаки, мовляв, „почти никакихъ законовъ не имѣють, а управляютъ въ своихъ жилищахъ какъ хотятъ“⁴⁾. Але запорозький депутат поправив царицю своєю вказівкою, кажучи: „Войско запорожское, хотя и на обыкновеніяхъ состоитъ, однако онія суть самыя древнія, а потому уже основательнія, сверхъ оныхъ утверждается на особливѣйшихъ правахъ и вольностяхъ, ибо оно... добровольно под всероссійскій престоль зъ своими собственными землями перейшло и всегда въ шляхетствѣ... пребывало, на что въ В. З. подлинныя отъ королей польскихъ привилегіи имѣются, да и россійскіе государи на тѣхъ же привилегіяхъ... оное войско содержатъ обѣщали и договорными статьями подтвердили“⁵⁾. Отже вимальовується не зовсім демократично-патріархальний устрій. „Древнія обыкновенія“ само собою, а грамоти королів і царів само собою. Д. І. Яворницький пристає на думку, що Січ управлялася тільки звичаєвим правом, і пробує довести, що інакше й не могло бути. „Писанныхъ законовъ, каже він, нельзя было ожидать прежде всего потому, что община козаковъ слишкомъ мало имѣла за собою прошлаго, а затѣмъ и потому, что вся историческая жизнь запорожскихъ козаковъ была наполнена почти непрерывными войнами, не позволявшими имъ много останавливаться на устройствѣ внутреннихъ порядковъ своей жизни“⁶⁾. Це трохи не так, бо й життя Запорозжя було довгеньке і не всі козаки брали участь у походах і коли-б то було власне так, то, логічно міркуючи, можна було-б сподіватися, що звичаї і взагалі не повинні були-б з'явитися. Тимчасом сам автор каже, що звичаї таки були не тільки загально січові⁷⁾. Цариця Катерина, що досить добре знала Запорозжя, в указі 1768 р. казала про запорозькі обрядки. А щоб з'явилися обрядки, само собою, повинен був бути час і більш-менш правильне життя. Тому доводиться вважати за правильний погляд де-ля Флешера, що писав: „звичаєве право — справа справді національна, що в будіванні її весь світ бере участь, більш або менш велику“. Так було скрізь, так було і на Запорозжі⁸⁾. Що правда, в Січі не було гарних

¹⁾ Величко, т. I, 21. ²⁾ Передмова до VIII т. Жерел, стор. 23.

³⁾ Пор. К. Ст. 1889, XI, 445—6. ⁴⁾ Флоровскій, Составъ законод. ком., 145.

⁵⁾ К. Ст. 1893, III, 688. ⁶⁾ Яворницький, Оч. по ист. зап. коз., 81.

⁷⁾ Він-же, ист. зап. коз. т. I, 206.

⁸⁾ Le droit coutumier est une oeuvre vraiment national à la construction de laquelle tout le monde prend une part, plus ou moins grande (F l é c h é r e, Etudes historiques, v. I, 5).

конструкцій, вишліхтуваних думок, багатогранності тверджень. Січ цура-лася всього цього, як і личить доброму воякові. Але саме правне ядро було, дарма що й без гарної шкаралуші.

Можна навіть намацати етапи в розвитку запорозького права. Першим був етап, мовляв, картинно-контурного типу з плинним змістом, висловлений в окремих вирішеннях (суд над Олексієм Поповичем). Потім виникла заглибленість з затверділим змістом (за шкоду військовим інтересам — потоплення) й, нарешті, виросла відповідність (шкода, що її можна було вибачити — випадок з Підвисоцьким — і шкода непростима — випадок з Матвійцем та Остапцем). Далі запорозьке право विकристалізувало багатство форм і норм, пластичність, статичність і порядок їх — то вже третій етап. Перший був у період окремих вироків, що, часто повторюючись, витворювали поняття про прецедент (XVI в. — 1648 р.). Другий етап викликав до життя, на ґрунті тих прецедентів — звичаї (1648 р. до 1709 р.) й третій фігурував вже з писаними законами, характерними для класового панування 1709 — 1775 рр. Всі ці етапи мали за собою утилітарні підвалини, визначали їх життєві потреби й для здійснення були вони можливі. Отже змістом своїм стародавні звичаї були живий організм, що поступібно й невинно розвивавсь. Різкої грани між етапами запорозьке право не проводило, через це формою своєю було воно досить консервативне. Консерватизм лежав у самій військовій природі Січі і в повільному розвитку її виробництва та потреб. Вояцький уклад лишавсь вояцьким і людність Січі мусіла дуже збільшитися, щоб розвалити її рамці й змінити становище. Це трапилося після 1734 р. А перед тим маємо в Січі обмежену кількість і суб'єктів, і об'єктів, через обмеженість же останніх, і суб'єкти завсіди ставали в одні й ті-ж становища та стосунки. Коли кількість об'єктів виросла, збільшилося число суб'єктів, стосунки набули більше різнобарвности, повстали перебої, довелося перейти до писаних норм. Звичай в обихідці лишивсь там, де оточення лишалося давнє, незмінне.

Перехід до писаних правил знаменував собою, що січовий порядок вже не прямує до певної конкретної мети. Вояцьке право здало свої позиції перед правом індивідуальним, що почало культивуватися там, де перешкод з боку вояцького права було менше: у Вольностях старшина і старики перейшли на нові шаблі життя. Але й у цей період правило, вирок, присуд мали вияв у чисто конкретній, мальовничій, потрібній для даного оточення, для даної обстанови, формі. Абстракція ще не достигла.

Перед 1648 р. командне місце в Січі належало не суб'єктам, але об'єктам. Що об'єкти кількістю були обмежені, то повставала та особливість вояцького січового права, що вони перебували не в індивідуальному, а в спільному розпорядженню й користанню. Борошно, крупи, коні то були такі об'єкти. Коли в звязку з перелюдненням, перейшли козаки обробляти землі, до сільсько-господарчих та інших промислів, і кількість об'єктів зросла (цьому значною мірою сприяла торгівля), річі почали входити в господарчий баланс окремого козака, стали розмежо-

уватися, з'явивсь суб'єкт прав. Розмежування тут у XVIII в. потягло за собою писану оформленість, хоч зовнішній вислів їх міг лишатися давніший. Катерина II, отже, мала рацію казати про обрядки, а історики про консерватизм січового права. Разом з описаним явищем мусіла-б Січ перейти й до певної архітектоніки правової думки, бо інакше мав-би вибухнути шквал суб'єктивізму. Кінець Січи й позначивсь таким виточенням правової думки. На останні десятиліття й припадає найбільше всяких непорозумінь що-до землі, прав до неї, то-що. Угоди ще не мали правильно збудованого корпусу й тому не одноманітні. Тому-то не зустрічаємо суворо вироблених норм як оболонки, правильностей без огляду на різність змісту. Не вважаючи, однак, на це, ухвали січових судових інституцій все-ж мали ефект, були наче відлиті в правильну форму. Та щоб відлятися в правильні суто правні форми, індивідуальному—паланковому праву доводилося перемогти дуже традицію вояцького колективного права.

Дарма що господарчі об'єкти січової людности були обмежені, вона як військова організація, господарювала на користь військової-ж одиниці спільними силами. Організація базувалася, отже, на колективному досвіді. Розмір досвіду визначавсь через колектив і мав матеріальні під собою підвалини. Мала тафа улов, чи „партія“ військовою здобич — її доводилося „справедливо“ ділити. Наскільки хто визначивсь підчас улову чи наскоку, знають товариші — мисливці чи вояки, поділ одбувається в присутності учасників, вони його провадять. Видиме усовування індивіда значило, отже, навсправжки оборону прав кожного товариша. За одиницю прав був *vir militans*. Тільки за такою умовою запорожець і мав визнання своїх індивідуальних прав, як те видко, напр., з договору р. 1594, коли запорозці від австрійського цісаря вимагали для кожного з-поміж себе охоронних грамот і прав для своїх родин. Запорожець цінував свободу й своє ім'я давав усьому, до чого дотикавсь, що видко на ономастиці різних місцевостей ¹⁾. Навіть там, де, здавалося-б, не могло бути місця для індивідуальних засад, як от у військовій скарбниці, знаходимо їх. „Доживь до глубокой старости и чувствуя себя неспособным болѣе къ козакванію, запорожець просиль товариство выдѣлить изъ кружки слѣдующую ему часть общаго скарба“ й, попросившись по тому з світом, ішов до монастиря ²⁾. Так мирилися індивідуальна й колективна засади. Почавшись з колективних промислів і здійснюючись спочатку в розділах товариської здобичи, вжиті форми перенесено на подібні-ж умови та явища, і ставали недоторканими, не підлягали змінам.

У XVIII в. особа виходить за браму Січи й її залишають самій собі. У своїй діяльності й борні за існування вона починає все *ab ovo*, повторюючи форми, пройдені в школі вояцького життя. Перед нами проблема походження права по-за військовою обстановою й по-за Січчю. Індивід

¹⁾ Новиккій, Малорус. и запор. старина, 9.

²⁾ Самар. екатерин. епархія пустынно-нікол. мон., 14, прим.

починає з рефлексів. Коли другий запорожець робить так, як перший, третій, як другий і т. д., це — вияви права, інше буде не право. Не в підкреслених у проф. Крістера переживаннях діло, а в одних і тих-же рефлексах. Хапаня колосків, що вирости в полі, веде до появи уявлінь про власність на рухоме добро. Хапаня здобичи викликає такі-ж уявління. Відпихання супротивника від апропрійованої речі викликає уявління про самосуд. Повторюючись, такі рефлекси переходять у звичку й доходять до психіки, а в Вольностях, що над ними панувала Січ, набирають форми січового вояцького права. Розхитання вояцького права затримувалося тим, що воно було переважно у вигляді спільної для всіх козаків устави. Оця устава й сприяла тому, що окремий індивід мав перед собою обов'язки, особа нівелювалася, поступалася власними інтересами на користь усієї маси. Нівелюючи особу, устава відчиняла для неї клапан, тоді от, як дували козаки здобич: „щоб уся здобич була спільна всім, навіть тим, котрі під той час провадили (хліборобську) працю та таборову роботу, як це тепер роблять козаки запорозькі та татари перекіпські“¹⁾. Право розпоряджати своєю часткою дувана зберегалося цілком за вояком і точилося до зародження права приватного. З'ясовувано це тим, що взагалі особливий регламентації в Січі особа не підлягала ні в способі життя, ні в роботі чи виучці. Устави додержували тільки в одному випадку — на війні, коли особа вояка переставала існувати окремо від колектива. Раз не було війни, устава скорочувалася до батьківства й quasi-фамілійних відношень, вояк діставав спромогу виявляти свій інтерес як хотів, мирного часу в нього повставав свій особливий правний настрій, що полягав у як-найбільшій обороні своїх інтересів у конкретних зовнішніх виявах тої чи іншої обстанови. Зовнішній вияв відігравав у Січі величезну роль, і переносив його козак усюди, хоч-би, прим., росіянин, подяк, татарин, керуючись абстрактними формулами розвиненого свого писаного права, не визнавали його за право. Тому й нову людину Січ не навчала своїх вимог, їх пізнавали з зовнішніх проявів правного настрою чи хотіння. Про запорозьке право, як право, довелося Січі заговорити досить пізно, коли на Запорозжі повстало нове господарство, хуторянсьько-торговельного типу. До XVIII віку в ньому Січ не відчувала потреби. бурхливе життя могло визнати тільки форми уставно-вояцького права. Коли-ж Запорозжя втяглося в загальний потік торговельного капіталізму, йому довелося перейти до форм, що відповідали новому господарчому потокові, пристосувати свої конкретні звичаї до нових умов життя. Вступивши до розряду торговельних одиниць, Запорозжя муіло було фіксувати нове становище. Отож командні групи й опинилися перед необхідністю завести січову школу й велику канцелярію та нотувати різні торговельні й фінансові операції. Вже Міллер замислювавсь над питанням, чому-ж у такій ситуації Запорозжя мало все-таки неписане

¹⁾ ut tota praeda communis omnibus esset, etiam iis, qui opera interim et laborem castrensem conficiebant quemadmodum nunc faciunt Cosachi Zaporosenses et Tartari Praecipitae. Starovolsci Inst. rei milit., 161.

право. І відповідав, ніби запорозці „опасались умаленія їх вольностей ¹⁾. Не все Запорожжя гадало так. У тому зацікавлені були переважно старики. За юридичні підвалини для того, щоб уникнути писаних законів, було те, що Січ узагалі керувалася старшинськими розпорядженнями, які, в загальних рисах, приймали річні ради, знов-же старики (а не хто інший) були за носіїв старовинних традицій. Січ ніколи не відмовлялася від старовинних звичаїв, хоч згоджувалася модифікувати їх. Але й у Вольностях, де новим формам було легше знайти собі визнання, не почувалося наглої потреби в писаній фіксації нових відношень. Напр., старшині невідгідні були-б закони, що регулюють, скажім собі, земельну справу. Фактичне становище було міцніше за юридичне, та закон про індивідуальну земельну власність старшина навіть не могла-б і поставити, бо він руйнував-би січову уставу. Але те, що не порушало основної уставу, могло вільно фіксуватися навіть у писаній формі. Коли в Вольностях сильно поширилися грабунки, то р. 1767 „у Войску запорожскомъ такой учинень былъ совѣтъ и постановленіе подъ строгимъ гласнымъ наказаніемъ, дабы отъ сего часу между Войска и найменшей не смѣлъ вчиняти своевольства и преступства“²⁾. П'ятьма роками раніш було „зділано писменное и круговое обязательство впредь въ войскѣ запорожскомъ всегда содержать и сохранять ненарушимо утвержденные прежнимъ войсковымъ приговоромъ добрые порядки, а именно: искорененного воровства къ умноженію не допускать... на границахъ покой содержать... и если бы кто дерзнулъ учинить тѣмъ утвержденнымъ порядкомъ какое нарушеніе или въ кошѣ командуемъ въ чемъ ослушность и противность... карать и въ томъ старшины и козаки не должны никакого препятствія чинить... Наше соизволеніе, дабы кошевой отаманъ и старшина войсковая отнынѣ и впредь безъ важныхъ причинъ и преступленій правъ и указовъ перемѣняемы не были“³⁾. Р. 1764 знову рада ухвалює: а) злодіїв, ватажків злодійських партій, передержувачів і покупців краденого нищити, б) завести взаємний догляд між козаками; в) ручитися за винних чи причетних до злодійства забороняли; г) за кошовим визнавали право звільняти несправних курінних отаманів і призначати інших, д) від кошового відбирали право помилування й т. д. ⁴⁾. У цих ухвалах маємо відповідно оформлений, не опертий на традицію, новий закон, у писаній формі.

Сказаного, здається, доволі, щоб одкинути легенду про незмінний устрій Запорожжя взагалі і Січі зокрема. Та маємо ще один неправдивий, звязаний з попереднім, погляд. Річ у тім, що запорозьке право визнається не тільки за звичаєве, але щиро національне, на якому не відбилося жадних чужих впливів. Костомаров, напр., упевняв, що Запорожжя було позбавлене будь-яких впливів польських порядків. У польського письменника, однак, читаємо: „при всяких давніх вольностях Його Королівська Милість військо своє запорозьке залишає згідно з давніми при-

¹⁾ Миллеръ, Истор. соч., 39. ²⁾ Маркевичъ, т. IV, 170.

³⁾ Эварницкій, Сбор. матер., 189—190.

⁴⁾ К. Ст. 1882, XII, 528—529.

вилеями і на те привилей свій разом з тим видає“¹⁾). Сучасний історик каже, що Запорозжя визнавало права землеволодіння, надані од польських королів²⁾). І то правда. Січ, напр., визнала універсали польських королів на землі, що їх одержав Самарський монастир. Вона-ж цілий час, борючись за землю, покликувалася на універсал Баторія. Його не було, розуміється, дано, але це тим гірш для оборонців чистоти запорозького права, бо сами-ж запорозці універсалові, навіть фіктивному, надавали рішучого значіння. Чарновський³⁾ догадувався, що в тому універсалі за запорозцями визнано „гідність шляхетську, володіння, властиво для себе, правом та вибір старших“. А В. Липинський зовсім справедливо пише, що лицарський характер тієї (козацької) верстви визнає сам уряд польський“⁴⁾). Калнишевський р. 1767 теж доводив, ніби „одъ давнихъ временъ при продолженіи двору польскому службъ отъ короны полской привилеями шляхтою было утверждено“ військо запорозьке й на підвалинах сказаного вимагав запорозьким депутатам платні як дворянам⁵⁾).

Вплив російського права легко побачити в революційних ухвалах рад у 60 рр. XVIII в., про які вже вище говорилося.

Д-ський у своїй прекрасній розвідці про систему кар на Запорозжі дає переконливі доводи тому, що Січ знала й Литовський Статут.

Отже, можна думати, одкинута й друга легенда — про чистоту запорозького права.

Січ керувалася й звичаєм й писаним правом, своїм і чужим, а в основі її життя лежала устава, правдоподібно, якісь *institutiones rei militaris*. Будь-що-будь, військовий уклад Січи й її войовнича практика відповідали тодішнім вимогам військової науки й права. Військова наука XVII в. вимагала знаннів: „пересувати та закладати табір, зчиняти бої в полі, нападати на міста та робити наступи на дужчі фортеці“⁶⁾).

На практиці, однак, деякі з ставлених у військовій науці завдач не мали місця, бо конкретна обстановка вимагала відхилень. Величезні степи, еластичність і непримітність ворога, що спритно маскувався у високих травах, колючих тернах і річкових очеретах, розсипався на маленькі купки й швидко стягувався у великі орди, то зникав на довгий час, то зненацька показувався мов трава з-під землі — вимагали того, що теоретичні завдачі кожного разу не збігалися з конкретними живими військовими сутичками. Військове мистецтво XVII в. само почувало значну схематичність своїх положень і розрізняло два роди війни „ні-

¹⁾ przy wszelakich dawnych wolnościach I. K. M. wojsko swoje zaporozkie zachowuje według dawnych przywilejów i na to przywilej swój zarazem wydaje (Jerlicz, Latop., t. I, 105).

²⁾ Dubiecki, Kudak, 114—115.

³⁾ Hist. koz. t. I, 4, 9: „godność szlachcka, posiadanie właściwie sobie prawa i wybór starszych“.

⁴⁾ character rycerski tej warstwy uznaje sam rząd polski. Z dziejów Ukrainy, 189.

⁵⁾ Флоровський, Денут. В. Зап., 16.

⁶⁾ castra movere, metari, in campo manum conserere, propugnare urbes et arces fortissimas oppugnare.

мецький“, коли війни довго продовжуються (*bella longo tempore durant*), і польський, коли хтіли експедицію закінчити, по змозі, швидко (*expeditionem cito passe finiri*). Натурально, в наших степах мав прищепитися другий рід війни. Тут війна провадилася короткими ударами, основувалася на несподіваності й приголомшенню ворога й т. и., тому не диво, що польські стратеги висовували правило: „держати ворога далеко від своїх провінцій і не чекати його у себе вдома, але запобігати, поки він вирядить військо, і нападати на нього в його-ж-таки царстві“¹⁾. Звідси з'ясовується ініціативність запорозьких походів і наскоків та їх привабливість, незалежно від добытих наслідків, їхня зухвалість, яку сучасники рівняли з лазінням у печеру до лева, шаленість заповзяттів, що переводились у життя до смішного невеликими силами. „Навпаки, через те, що турки та татари необережні, без усякого сливе ладу, чотирикутником безладно нападають, їм легко наші шкодять і з запілля і з боків, як робив це, за воєводи Івоні, козацький отаман Свєрчковський, а за декілька років перед тим Самійло Корект, що добре вшиковані нападали на них“²⁾. Будучи в себе вдома, і турки й татари таки могли, здається, почуватися необережними (*incauti*). Адже-ж то не могла бути війна, коли, напр., в 70 рр. XVII в. Сірко йде в похід з 200 чол. Проти 200 чол. держава може почуватися безпечно. Та й тяжко було зорієнтуватися, звідки саме могли з'явитися хитрі козаки (*dolosi cosachi*), бо-ж і на рівнині, і в горах... і як у битві сухопутній, так і в морській (*et in plano et in montibus... et tam pugna terrestri quam navali*) були можливі, як свідчить Старовольський³⁾. Несподіваність появи запорозців і можливість, при їх появі, розгубитися були тим легші, що напади січовиків, згідно з тодішньою військовою наукою, припадали переважно на ніч⁴⁾. Але-ж для того й самі козаки мусіли бути добре організовані, сильно дисципліновані, задовольнятися дуже малим, маючи „замість борошна — просо та замість вим'я рибу висушену на вітрі“ (*loco farinae — millium et loco suminis — pisces vento sticcato*)⁵⁾.

З криками і веселими піснями поверталися з походу, виспівуючи свої подвиги, підносячи їх до небес, де пробували завести свої козацькі порядки, вшановуючи янголів удяганням, як бачимо на їхніх іконах, у запорозькі жупани й примушуючи їх грати в троїсті музики.

Однак малу війну практикували запорозці тільки проти татар і московитів. Проти-ж Польщі козаки збирали значні сили й вели серйозні польові війни, маневруючи й борячись за всіма правилами сучасної їм техніки⁶⁾.

¹⁾ *habere inimicum lonne a suis provinciis et non expectare eum domi suae, sed praevnire priusquam ille instruxerit exercitum suum et in suo regno eum oppugnare. Starovolski, Institutionum rei militaris, libri 19.*

²⁾ *Contra Turcae et Tartari, quia incauti sunt et in expeditionibus nullo fere ordine et agminis quadrati loco, confuse incedunt, facillime a tergo et lateribus infestari possunt a nostratibus uti faciebat sub Ivonia Palatino cosachorum ductor Sviersczovius et paucos ante annos Samuel Corectus, qui bene ordinati incurrebant in ipsos. (Ib. 154).*

³⁾ *op. c. 463.* ⁴⁾ *Ib., 156.* ⁵⁾ *Ib., 144.* ⁶⁾ *Starovolski, op. c., 455.*

Уставний характер визначав і речові права Січі. „На Січі, каже новіший її історик, господарство було тільки січове й курінне, окремі-ж запорозці не повинні були мати ніякого господарства й майна... Тільки у пізніші часи запорозька старшина почала заводити своє господарство“¹⁾. І це правильно.

Речове право насамперед звязане було з землею. Як військо запорозьке ділилося на кошове, верхове, низове, річне, лугове й польове, так само ділилася й земля. Була, однак, і загальна назва для всіх земельних угідь одразу—вони разом звалися Вольностями запорозькими. Землю спочатку зовсім на увагу не брали, може тому, що й територія січова спочатку була дуже невизначена. Землю не звали Січовою, бо Січ не стояла поряд якоїсь іншої одиниці, але являла собою суму курінних одиниць, об'єднаних тільки спільним, до того-ж дуже нечисленим начальством. Та все військо, як військо, скоро відчуло потребу в земельних просторах, зажадало не тільки користатися ними, поруч з татарами та ногайцями, а взяти землю в своє виключне володіння. Запорозці мали відвоювати спільні з татарами землі в виключне своє спокійне й вічне володіння. Була, отже, ще й інша завдача—обороняти право на землі й її речі чи в прямому чи в непрямому розумінні. Одвойовані землі й те, що було на них, перебували в власності Війська. Вони на початку нікому зокрема не належали, в тісному розумінні це була *respublica*. Вони мали ту відзнаку, що були *extra commercium*. Такі були риболовлі, ліси, то-що. Що вони належали цілому Запорожжю й були по-за оборотом, кожного разу, коли виникала для третьої особи потреба в них, доводилося мати відповідний дозвіл січового начальства. Без нього користування визнавали за злочин. Натурально, для козаків дозволу не треба було. Належали козацтву в першу чергу пасовища, такі потрібні для випасу коней січовій кавалерії, потім річки для ловлі риби й нарешті ліси для будування та опалення. Инакші землі для запорозців не мали цінності, бо Січ безпосередньо з них не користалася. Кількість земель через це не мала великого значіння. До землі звернулися козаки тільки після р. 1709, коли Запорожжя було приперте звідусюди, а людність його збільшилася й мусіла перейти до хліборобства. Перед Мазепиним повстанням що-до цього і особливих претенсій не бачимо. От характерна для того справа. Кошовий Сорочинський р. 1707 заносив скаргу на гетьманців, що вони, „приходя многолюдством внутрь угодей... до севрюка нашого, которий там для дозору угодий обрѣтається, того самого севрюка бьють и товарищество его забивають, пасики разоряють... не такъ за какіе иныя грунты, яко за угодами самарскими, Войску въ добычахъ вельми угодными, просимъ“, писав він²⁾. Значить, землю без ужитків не вважали за цінну.

Після 1734 р. справа загострилася. Коли в 50 рр. сотник Черниченко самовільно збудував у Вольностях (у районі Гарду) млин, то Кіш

¹⁾ Кащенко. Оповідання про В. З., 53. ²⁾ Маркевич, т. IV, 171—172.

наказав бугогардовому полковникові „къ занятію и постройке млина и къ владѣнію реченого сотника не допущать... и тое все построение разорить и команду (Черниченка) разогнать и даби впредь тимъ владѣть и такихъ продерзостей и разореній дилать не допускать“¹⁾. Або р. 1765 Кіш наказав був самарському полковникові взяти з жителів Слобожанщини підписку, „чтобъ они больше в запор. дачахъ футорами не оставались, но заразъ би они снесли“, й попередити „что буди они тѣхъ своихъ футоровъ за Орель не снесутъ, то нарочитою командою за забрагтіе за ихъ самовольное въ дачахъ воинскихъ поселение и кормежъ скотовъ ихъ, согнати имѣють быть всенеотмѣнно“²⁾.

На землю стали звертати увагу, здається, з кінця XVII в. На гравюрі Цирського р. 1691 збереглися цікаві подробиці з життя запорозців. Там, між иншим, вигравірувано раду, що посеред неї група козаків розмірює ратищами землю³⁾. Хоч-би як тлумачити гравюру, чи як розмірювання пограничного, чи як внутрішнього, факт розмірювання землі лишається фактом, землю доводилося ділити — очевидячки, вона набувала хоч-би й невеликої цінності. Розмірювання ратищами, очевидячки, провадили й підчас жеребкування, коли кидано жеребки для одержання певної ділянки куреням. Жеребкувано не тільки річки, але й луги. Без цього могли-б вибухати прикрі непорозуміння між куренями, на що не маємо вказівок. Може бути, що жеребок на річку чи ділянку її в той-же час значив, що даному куреневі належить і прибережна смуга для випасу. Треба думати, що жеребкували й ліси. Труднощі в порушеній справі полягають хіба в тому, що курені мали різну кількість худоби й тому знову діло могло-б ускладнюватися. А проте, знаємо, що існували особливі військові пасовища й було розкинуто в різних місцях багато зимовчаків. Використовували, видимо, передусім ближчі до Січи місцевості, щоб козаки при нагоді могли швидко зібратися. Це підказують слова українського літописця: „жеби войско конное въ полю и въ лугахъ близко Сѣчи, зъ конми зроставшое, могло до коша собратись..., по заходѣ слонца зъ трохъ найбільшихъ штукъ подлугъ давнего звичая запорожского вдарено“⁴⁾. Хоча й такий випадок записано тільки раз і для не зовсім звичайної для Січи обстанови, проте, він характерний і проливає певне світло на цікаву для нас справу використання військових ужитків.

З того, що дотримувалися в Січі жеребкування, слід висновувати, що різні ділянки ділилися на класи за своєю якістю. Инакше жеребкування не мало-б рації. А раз так, то ближчі до Січи, очевидячки, належали до кращих, а що далі розміщені були вжитки, то більше значіння їхне мало зменшуватися, хоч-би якість далеких ужитків не була нижча. З приводу жеребкування Милославський писав: „холостымъ казакамъ ежегодно раздавались степи и рѣчки для куреней и зимовниковъ, скотоводства, земледѣлія, пчеловодства, звѣриной охоты и рыболовства по жребію.

¹⁾ Зап. Арх. № 135, ар. 18. ²⁾ Іб. № 107, ар. 5 і 12.

³⁾ Эварницкій, Запор., т. II, 65. ⁴⁾ Величко, т. I, 50.

По окончанні жеребьевки надѣляли угодьями постоянныхъ поселянь и даже гостей¹⁾. Важко уявити, щоб ці останні землі могли належати до кращих. І саме жеребкування не було просте. Землі роздавано спочатку куреням, потім старшині, далі духівництву й, нарешті, всім іншим. „Кожний, т. ч., користався тим, що йому по жеребу випало й то тільки один рік“²⁾. Коли-б була така ідилія, то курені й старшина як-раз могли-б лишитися при найгірших ужитках. Очевидячки, жеребкували кілька сортів земель. Найвищий сорт призначали для куренів, що зовсім зрозуміло, 2-ий — гірший, через ті чи інші причини, пішов у користування старшині, 3-ій — духівництву, решта-ж — найгірші вжитки, віддавано знову по жеребку-ж стороннім січовому козацтву елементам. Річне користування не повертало вжитків у єдину одноманітну масу, чотири розряди земель лишалися, жеребковано їх кожен окремо кожного року. Тут не могло бути щастя, а керував Військом господарчий розрахунок. Коли мова про розмежування земель на підставі кинутого жеребка, то можна говорити фактично про землі двох родів — берегові смуги й сіножаті. Інші землі, себ-то орні, в XVII та і в XVIII вв. саме для січових козаків особливого значіння не мали, тому й не зустрічаємо жеребкування орних земель. Це явище було за причину тому, що дехто, як от М. Комар, готові були приписувати Запорозжю націоналізацію землі. За орну землю навсправжки почалися суперечки тільки в найостанніший період існування Запорозької держави, тимчасом як за вжитки боротьба зустрічається далеко раніш. Як на зразок, можна показати на скарги запорозців р. 1687, коли Січ сперечалася з Мазепою в справі будови фортеці Новобогородицької під тим претекстом, що там у запорозців були свої гаї та пасіки³⁾.

У XVIII в. запорозці ревниво ставилися до охорони своїх прав на вжитки. В останні роки існування Січі справа стояла категорично. Той, хто захтів-би користатися вжитками, мав у Січі випрохати право. От, напр., поміщик Михайлів р. 1774 уклінно просить Січ „объ отводѣ на (військовій) дачи для пазбы скоту и сѣнокосу земли и чтобъ могъ тамъ построить хуторъ“. Михайлів просить, дарма що „всегда перемѣна, дѣлається и съ мѣста на мѣсто переводять“, пропонує навіть значні, як на той час, гроші⁴⁾. І слізницю його все-таки відхилили, з'ясувавши, що без ухвали „всего общества“ дозволу не можна дати.

Нерухомості перебували в спільному володінні куренів. Але чи зівсіді? От р. 1677 згадується про пасіку, що належала не Військовій, а особисто Сірковій й знаходилася за 5 верстов од Січі⁵⁾. Очевидячки, всю загалом землю визнавати за власність Запорозжя не можна.

З другого боку, не можна визнати й того, щоб навіть добра земля і гарні вжитки неодмінно передавали в користування куренів. Навпаки. Маємо випадки, коли сами козаки своїх ужитків не експлуатували,

¹⁾ Сб. стат. свѣд. по екатер. губ., т. II, 20. ²⁾ Комарь, Запор. Вольн., 23.

³⁾ Костомаровъ, т. VI, 394. ⁴⁾ Зап. Арх. № 28-II, ар. 85.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. козак., т. II, 546.

а здавали їх в оренду, одержуючи, напр., за випас плату від голови худоби ¹⁾, чи від копи сіна, як то, напр., було з полк. Гараджею р. 1774, коли сінокоси здано було в оренду російським однодворцям ²⁾. Можна гадати, що то були вжитки, або з числа зайвих, хоч-би й тих, котрі припали на жеребок, або що за отримані гроші легко було купити відповідне число сіна, не тратячи на косіння та возовицю багато людської сили.

Характерна річ, хоч у Січі жеребкували землі на старшину (другий розряд земель), проте, здається, не можна припускати в Вольностях розряду рангових земель. У Січі не було таких земель, що звязувалися б з відбуванням того чи іншого уряду. Неможливість їх з'ясується з самого характеру старшинської служби. Чи можна-ж було господарювати, коли що-року старшина мінялася? Очевидячки, що таким господарством могло бути хіба скотарське, себ-то, що і в даному разі зустрічаємось знов з ужитками.

Але, окрім ужитків, Січ мала нерухомості й інакші. Отож, як повідомляв генерал Текелі, в Січі були „войскової казенний и пороховой погреб“ ³⁾.

Далі, на передмістю Січі були курінні крамниці й шинки, військові ваги й будинок для військового кантаржея ⁴⁾; кожен курінь мав свої казарми; були військові будинки для різних урядів, фортеця, церква й т. д., що всі належали січовій державі. До нерухомих дібр відносилися спірні млини на річці Вореклі, але що вони лежали по-за межами Запорожжя, тому з них ішли прибутки, як то бачимо з листування Бруховецького ⁵⁾, і переволочанський перевіз, що оспорювала Січ для себе, хоч довелося миритися на частині прибутків з нього ⁶⁾.

Зустрічаємося й в рухомим майном, що зберегалося в т. зв. скарбі. Деякі дослідники, однак, сумніваються, щоб він існував. Так, для XVI в. акад. Грушевський висловлюється дуже обережно: „мабуть, був і скарб військовий, де в запасі були різні речі“ ⁷⁾. Для пізніших часів скарб був безперечно. Дехто містив його в одній із скель, там, де Чортотлик вливається у Дніпро ⁸⁾. Висловлювали й таку думку, ніби скарбом звали якусь місцевість на Запорожжю ⁹⁾. Де саме містивсь той скарб, нам не так уже важливо. Важливіш, що він був. Коли Богдан Хмельницький з'явивсь до Січі й там його визнано за гетьмана, то відповідні клейноди (insignia) для нього дістали з військового скарбу ¹⁰⁾. У військовому скарбі зберегали: клейноди, казани, гармати, порох, кулі, амуніцію ¹¹⁾, а також припаси для життя.

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1861. ²⁾ Він же, Вольности, 337.

³⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XXXII, 29 — II. ⁴⁾ Скальковскій, т. I, 47.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 367. ⁶⁾ П. С. З., т. II, № 1260.

⁷⁾ Ист. Укр.-Руси, т. VII, 281.

⁸⁾ Lesur, Histoire des Kosaks, v. I, 309.

⁹⁾ Брунъ, Черноморье, т. I, 98, 101.

¹⁰⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. I, 91.

¹¹⁾ Величко, т. I, 52.

На військові клейноди маємо вказівки в думах. В одній з них говориться:

Кішка Самійло чогось догадав,
 Сам на чардак виступав,
 Червоної, хрещаті, давній корогви з кешені виймав.

Клейнодам надавалось велике значіння. Як каже літописець, клейноди давались, „гетманское достоинство утверждаючи и вольность стародавнюю козачую даючи“ ¹⁾. Запорожжя визнавало себе, як тонко помітив Скальковський, за незалежну від Гетьманщини одиницю, „яко особые клейноды и войсковую армату имѣющее“. Яке саме походження клейнодів — питання й досі не розв'язане. „Відкіля взялися у Запорізького Війська клейноди, невідомо, — каже теперішній дослідник історії Запорожжя, — а тільки за часів Байди-Вишневецького Військо Запорізьке вже мало клейноди“ ²⁾. Здається, що вони з початку були за символ зайняття, праці козаків. Бунчук з конячих хвостів зв'язувано з конярством, комишина, певно, символізувала чабанську гірлигу, то-що. Згодом первісне значіння забулося й матеріальні символи вишліхтувалися й змінили форму, почали визначати ту чи іншу владу. Посилка клейнодів визначала визнання Січи, як політично-державної одиниці. Тим-то запорозці сильно побивалися про них. Тим-то й Хмельницький I після боїв під Корсунем та Жовтими Водами визнав за потрібне, щоб оддячити запорозцям за допомогу, разом з іншими дарунками послати військові клейноди ³⁾. За Сірка, великого січового патріота, багато витрачено енергії на те, щоб здобути клейноди. Ото по них р. 1670 запорозькі посланці їздили до Польщі ⁴⁾ й таки здобули знамено, литаври ⁵⁾ та комишину для кошового ⁶⁾. Р. 1675 Сірко дістав від Дорошенка гармати, литаври й знамено ⁷⁾. Добивалися клейнодів для себе січовики й од московського царя. Самойлович добре розумів політичну вагу клейнодів і тому роздратовано відписував на Запорожжя: „того никогда не бывало... понеже отъ... в. государя во вся времена, какъ стало войско Запорожское подъ... государскою обороною, единому региментарю, кто ни буди гетманомъ, есть знамя монаршее, булава“. Самойлович уїдливо пропонував січовикам самим для себе пошити знамена, а коли-б у козаків не стало на це коштів, то згоджувався позичити гроші або пошити знамена в Гетьманщині ⁸⁾. Запорозці, розуміється, й без поради гетьманової могли пошити собі які-хоч знамена — зробили-ж вони їх для лже-Симеона ⁹⁾. Гордієнко казав, р. 1709, посланцям Скоропадського: „чтобъ они донесли г. гетману, дабы онъ къ нимъ прислалъ клейнотъ войсковыхъ сколько-небудь, понеже обыкновенно прежніе гетманы при получении гетманства клейноты къ (запорозцям), въ знакъ своей ласки, при-

¹⁾ Сбор. лѣтоп., 9; пор. А. Ю. и З. Р., т. IX, 43, 47.

²⁾ Кащенко, ор. с., 55.

³⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій, т. I, 133.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 255, 290. ⁵⁾ Ibid., 291, 326. ⁶⁾ Ibid., т. IX, 354.

⁷⁾ Ibid., т. XII, 288. ⁸⁾ Ibid., т. XIII, 506. ⁹⁾ Ibid., 507.

сылали, а сей де къ намъ ни одного лоскутка не прислалъ“¹⁾. Гордієнко казав неправду, не в знаменах-же була сила, а в чомусь, що лежало за ними. Після повороту „з-під турка“ запорозці вже мали від московських царів клейноди, але щось не дуже з них раділи. Напр., р. 1736 за похід з Мініхом дістали вони знамено, 4 малі штандарти з російським державним гербом, бунчук, срібну позолочувану булаву й інші „серебряные позолоченные и каменьями усыпанные знаки“²⁾. Коли додати сюди ще литаври, то вже можна-б було закінчити список клейнодів. Він був-би, однак, неповний. Справді, сюди стосувалася ще царська золота медаля кошових „для ношенія во всегдашнее время, на широкой алой лентѣ, на шеѣ“ — цю медалю разом з іншими клейнодами передавали від кошового до кошового³⁾.

Зберегали в скарбі й грошову суму, в тому числі платню запорозькому військові, як збройній силі, як армії. Дехто з дослідників гадав, що „жалованье въ теперешнемъ смыслѣ слова не было извѣстно запорожцамъ“⁴⁾. Були й рішучіші заяви, як от, що запорозці „не здобували платні, ані допомоги, воювали безперечно своїм коштом, завдовольняючись наприкінці кампанії деякими подарунками срібла або хутра“⁵⁾. Але вже тому, що козак був „душа правдивая“, що „сорочки не мала“, слід було таки справді подбати про платню і грішми, і натурою. Платня запорозцям відома віддавна. Так, р. 1575 ті 300 запорозців, що були на польській службі, діставали по 2¹/₂ зл. й сукно. Р. 1579 — служило 530 козаків, платили їм по 15 злот. і по 4 арш. сукна. Р. 1583 служило 600 чол., 1588 — 966 чол., 1590 — 2 000 чол. на тих самих умовах. У звязку з зростанням потреби в козаках збільшувалася й платня. Так, р. 1601 простий козак-пішак діставав на квартал вже 7 злот. й т. д.⁶⁾. Кінні здобували більше — по 16 зл. на квартал, р. 1609 — 25 зл. й т. д.⁷⁾. Про додаток сукна до платні відомостів немає. Очевидячки, запорозці мали рацію не тільки скаржитися на несвоєчасну виплату, а й показувати як на кращі на ті часи, коли вони діставали більшу платню⁸⁾. Відколи довелося вступити з Московщиною в стосунки, спочатку глухо говорилося про платню. Про запорозців в умові р. 1654 сказано взагалі: „на тѣхъ, которые за порогами коша берегутъ, чтобъ царское величество милость свою изволилъ показать, понеже нельзя его самого безъ людей оставить“⁹⁾. Згодом уже отверто про це говорено. Так, р. 1670 Ханенко писав до А. Матвеева про „царское презрѣніе“ що-до запорозців „нарядомъ, порохомъ, свинцомъ, сукномъ, понеже у е. ц. п. в.

¹⁾ Судієнко, т. II, 323. ²⁾ Соч. и перев. за 1760 р., кн. V, 425.

³⁾ Ригельманъ, ч. III, 30. ⁴⁾ Кавелинъ, Собр. соч., т. I, 808.

⁵⁾ „Ne recevaient point de paie ni des subsides, faisaient la guerre absolument à leurs frais, se contentant à la fin d'une campagne de quelques gratifications en argent ou en pelisses“. Rabbé, Résumé de l'hist. de Russie, 198 — 199.

⁶⁾ Górski, Hist. piechoty polskiej, 35, 36.

⁷⁾ Górski, Historia jazdy polsk., 57, 100, 323.

⁸⁾ Порів. К. Ст. 1896, II, 63.

⁹⁾ Костомаровъ, Богданъ Хмѣльницькій, т. III, 145.

довольно есть и на суды денегъ“¹⁾. Оскільки московський уряд захищений був у запорозцях, він сам ішов у Січ з грошима. Петро I р. 1708, щоб утримати при собі запорозців, обіцяв, напр., що-року давати на кожний курінь 1 500 зол.²⁾ Коли-ж ніщо не загрожувало імперії, а запорозці „шатались“, московський уряд затримував платню „до исправлення“, як було, напр., р. 1674³⁾. Що правда, запорозцям особливо скрутно було протягом зими, коли мусіли вони дбати не тільки за себе, а й за коні. Ще від кінця XVI в. їх приймали до себе на зимові лежні різні старости. Практика ця зберегалася протягом довшого часу і запорозці вважали її за нормальну, дарма що після 1654 р. мусіли мати діло не з старостами, а з гетьманськими полковниками. Р. 1675 Сірко писав гетьманові Самойловичеві: „товариство наше, любо и пришло съ Низу, кони зило изнурены и безпрестанно въ посылки, и я отпустилъ ихъ по городамъ на отпочивъ, о которыхъ твоей милости просилъ: изволь онимъ, какъ войсковымъ людямъ, имъ самимъ и конемъ ихъ прокормленія дати на мѣсяць“⁴⁾. Іноді у таких випадках указувано й місцевість, де мали козаки відпочивати⁵⁾. Та видатки збільшувалися ще через те, що Січ мусіла давати військовій припаси й провіант для гарнізону в Кодаку, де стояли залогою городові козаки разом з московськими ратними людьми⁶⁾. Отож, справа про платню набувала високого практичного інтересу.

Дивна все-ж-таки річ: незалежна політична одиниця шукає платні від когось стороннього. З'ясувати таке явище можна тим, що Січ уважала за своє право здобувати платню, її бо козацтво „загорювало“: козаки жадали платні від того, на чію користь вони воювали: билися проти татар за безпеку москалів — мусіли платити москалі; билися за поляків — мала сплачувати Польща й т. д. Питання ставлено не на якийсь там ідейний, ба на грубо-реальний ґрунт: запорозці твердо стояли на землі. Реальні життєві потреби призводили до того, що запорозці мусіли часом побиватися не за саму платню, а й за їжу. Р. 1676 Сірко писав: „я, кошевый, и съ служащими войску . . . прошу о хлѣбный запасъ . . . , чтобъ могли чѣмъ исполнити нужды наши, которые иногда не туне приходятъ, безъ покупки на майданѣ“⁷⁾. І далекозоріші гетьмани, котрі хтіли жити з запорозцями в злагоді, знали чим притягти на свій бік запорозців. Так, Дорошенко р. 1676 послав на Січ „40 полтей ветчины, 4 бочки вина, воз табаку и то все, и волю войску отдалъ“⁸⁾. Бруховецький р. 1669 вислав до Січі смоли, заліза й полотна⁹⁾. Многоґрішний — борошно, сухарі й вино¹⁰⁾.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 322. ²⁾ Голиковъ, Дѣянія имп. Петра Вел. т. IV, 314.

³⁾ П. С. З., т. I, № 578. ⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 23.

⁵⁾ Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 12.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 442.

⁷⁾ А. Ю. и З. Р., т. XIII, 4. ⁸⁾ Ibid., т. XII, 652.

⁹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 360.

¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. VII, 227.

Частіш, одначе, доводилося платню видавати не тільки натурою, ба й грішми. З тих саме двох частин і складалося „жалованье“. Так його розуміли і на Московщині. Р. 1668 цар Олексій Михайлович посилає до Січи „жалованье — деньги и сукна“ ¹⁾, додаючи ще військові припаси — олово й порох ²⁾. Комбінована платня повстала, як сказано, з грошового жолду з матерією й провіантом на зиму, коли козаки переходили жити до містечок ³⁾. Поширений тип утримування з'ясувати треба тим, що власне взимку доводилося особливо берегтися від татар, стерегти міста й землі від наглого „імпету татарського“. Тим-то, перебуваючи козаки на лежах, не відпочивали, а відбували ще інтенсивнішу службу, що їй й оплачувано, отже, краще. Царське „жалованье“ ⁴⁾ видавали раз на рік і до того скупенько. За Сірка запорозці скаржилися, що, напр., сукна присилала Москва ледві по 1½ ліктя на козака, „а только тѣ, которые хотѣли купить, тѣ, скупая, дѣлали себѣ кафтаны, другіе же изъ тѣхъ суконъ шили себѣ сумки на кремни та пули“ ⁵⁾. Отож, запорозці й вимагали собі від Москви по 10 арш. кармазину на душу, і крім того, натурально, грошей та військових припасів. Москва не дуже поспішалася з тим, бо Запорожжя без кінця-краю „шалило“ й стояло на „шатостяхъ“. Так, було послано царського „жалованья“ р. 1682 — 50 половинок сукна, в 1685 й 1686 рр. по стільки-ж, р. 1687 бачимо платню грошима — 500 крб., Бантиш-Каменський упевняв, що від р. 1688 „жалованья“ збільшено було з 500 червоних до 1000 золотих ⁶⁾. Я відмовляюся зрозуміти таке збільшення, бо червоний золотий коштував далеко більше, ніж просто золотий ⁷⁾. Одне, що правда, можна бачити в справі збільшення платні р. 1688: тоді запорозці дістали 50 половинок сукна, 100 червоних і 500 крб., і це, справді, було збільшення платні, а викликали його зовнішні причини. Запорозці чудово зрозуміли таку „прибавку“. Вони про неї навіть і не говорили й рахувалися тільки, мовляв, з нормальною платнею. І мали рацію, бо р. 1689 платню дано вже грошима — 1000 крб. Січовики того-ж року відписували до Москви, що на душу припало тільки по 10 алтин грошей й 2 лікті матерії на рік ⁸⁾. А що знову вони „зашатались“, то видача царського „жалованья“ припинилася, а р. 1692 видано його було тільки 50 половинок, і запорозці мусіли були знов плакатися, що „съ монаршой милости дорочного жалованья пріймуемъ по алтыновъ два альбо часомъ и болѣе грошей и сукна по аршину на козака пай“ ⁹⁾, і вимагати на запорозця по 20 зол. платні, по жупану й провіанту в достатній кількості ¹⁰⁾. Запорозці ладні були запідозрити самого гетьмана в тому, що він привлащує собі частину царської платні ¹¹⁾. Може, підо впливом Мазепи, а може, просто,

¹⁾ П. С. З., т. I, № 427. ²⁾ П. С. З., т. I, № 478. ³⁾ Жерела, VIII, 53.

⁴⁾ Про нього Оп. Арх. Мин. Юст., т. XIV, 40.

⁵⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 468.

⁶⁾ Ист. Мал. Рос., 564. ⁷⁾ Пор. Орг. хоз., т. III, 110.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 215. ⁹⁾ Величко, т. III, 174.

¹⁰⁾ Эварницкій, т. I, 470. ¹¹⁾ Маркевичъ, Ист. Мал., т. II, 324.

щоб завдовольнити січовиків, схвильованих будуванням Новобогородицького, російський уряд таки збільшив платню. Так, р. 1693 запорозцям видано 50 половинок сукна й 1 000 зол., р. 1696 — 1 000 крб. й 500 куль, р. 1698 — 1 100 портищ і 1 500 крб. Далі „бас урвався“, бо р. 1699, після нового потоку запорозьких претенсій ¹⁾, в вигляді „жалованья“ знову зустрічаємо безсмертні 50 половинок. А втім, коли запахло порохом р. 1700, з'явилося вже 150 половинок, 500 зол. і 50 пуд. пороху, р. 1701 чомусь тільки 1 000 зол., 1703 — 300 половинок й 1 000 крб., 1704 — тільки 500 крб., 1705 — 1708 рр. по 500 черв. й 50 пуд. військових припасів. Коли запорозці вирішили підтримувати Мазепу, то Петро I, щоб утримати Січ на своїм боці, обіцяв до цієї платні додавати що-року по 1 500 зол. ²⁾, але з того нічого не вийшло — запорозці передалися королеві шведському.

Незрозуміло, як міг припустити московсько-російський уряд, щоб Січ здобувала менше, ніж за поляків, адже тим раз-у-раз доводив він запорозців до розрухів. „Шалости“ — „шатости“, здавалося-б, треба було гамувати, а не підтримувати. Вже à priori не можна припустити іншого. З'ясувати справу можна тим, що запорозці здобували платню не тільки від московського царя, ба й від українського гетьмана. Вже від часів Бруховецького Гетьманщина посилала в Січ по жупану й 12 кіп грошей ³⁾, та по 500 бочок „запасу“ ⁴⁾. Скупий Самойлович, хоч як змагавсь, проте й він мусів посилати до Запорожжя гетьманську платню. Так, р. 1675 він посилав запаси з Полтавського полку до Січи, а з Миргородського — до Кодака, „скільки вь то время могло обрестися“ ⁵⁾. Р. 1686 той-же Самойлович вислав до Запорожжя 500 бочок запасу, 5 бочок горілки й 2 000 зол. Таку „дачку“ ставив Попович „на всякое лито“, аби-б позбутися самовільних зборів у містах. Мазепа теж вислав до Січи р. 1693-го 500 бочок „запасу“, 1 500 зол. і 3 500 зол. від перевозів, стільки-ж посилав він і згодом ⁶⁾. Р. 1709 запорозці „взяли у Мазепи жалованья по полтинѣ 2 000 руб. на курень... Король (Карло XII) обѣщаль къ празднику заporожцамъ всѣмъ по 4 руб. и по кафтану“ ⁷⁾.

Отже, запорозька щорічна регулярна платня складалася з 2-х частин: „жалованья“ царського й платні гетьманської.

Підчас походів до регулярної платні додавали спеціальну платню, починаючи її виплачувати, відколи козаки виходили по-за межі своєї території ⁸⁾. Як видно з листування Яна Собеського, цей вид платні був просто наймана платня ⁹⁾. Отож, напр., р. 1697 за озівський похід січовикам надсилав таку платню Розряд ¹⁰⁾. Таку саму платню здобули

¹⁾ Еварницкій, Источники, т. I, 743.

²⁾ Еварницкій, Источники, т. I, 1015.

³⁾ Еварницкій, Источники, т. I, 105.

⁴⁾ Він-же, *ibid.*, 60. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 48.

⁶⁾ Еварницкій, Источники, т. II, 1244, 1251, 1257.

⁷⁾ Судієнко, т. II, 333. ⁸⁾ Арх. Гос. Сов., т. I, в. I, 43.

⁹⁾ Еварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 486.

¹⁰⁾ Оп. докум. и бумагъ, т. XIV, 188, 239.

запорозці й за те, що провели російські судна через пороги р. 1697 ¹⁾. Підчас походу й боїв під Печерами, Биховим, Ладогою запорозці діставали щомісяця по 1 крб., а старшина „поболѣй“ ²⁾. Знов-же, коли похідна січова служба була потрібна гетьманам, то й ці давали похідну платню. Так, р. 1697 Мазепа послав до Січи 3 000 зол., сам дав у Тавані 2 000, при від'їзді з-під Тавани ще 1 000 зол. і дослав 1 000 зол. та тузинкової матерії ³⁾. Але оплачувано не тільки походи. Раз доводилося вирушати з Січи й на іншу „царську службу“, починала йти платня. Коли р. 1695 запорозці мусіли їхати до московських воевод у Гетьманщині, для подорожи видано царське „жалованье“ ⁴⁾. Це було так само, як за польського панування. Напр., коли р. 1576 представники козацтва прибули на конвокаційний сойм, вони дістали по 15 флоринів і 6 арш. ліонського сукна ⁵⁾. Давано й нагороди, напр., р. 1679 Сірко дістав 2 пари соболів, 2 сороки інших соболів, 2 бархати, 10 арш. сукна, 10 арш. атласу й 10 арш. камки ⁶⁾. Що кожне відрядження по платню давало користь, а в тому й додаткову платню, то їздити по платню охочих було багато. Так, р. 1696 по царське „жалованье“ приїхало до 600 запорозців, але пропущено їх було до Москви тільки 206 чол. ⁷⁾. Москва не мала рації викидати гроші на вітер і тому наказувала гетьманам пропускати по „жалованье“ яко мога менш люду. Тим-то р. 1699 до Мазепа по перепустки з'явилось вже тільки 100 чол. ⁸⁾. Москва воліла ліпше сама посилати „жалованье“ на адресу гетьмана, щоб уже він сам дослав його до Січи. У зв'язку з тим, що на гетьманів запорозці дихали тяжким духом, Мазепа притримував одержувані з Москви гроші й „натуру“ під різними претекстами ⁹⁾.

Додатковий заробіток від подорожування по платню прищепивсь до того, що згодом з подорожів цих зробивсь щось наче привилей, приступний найзаслуженішим тільки козакам. Вони, ці козаки, мали різні назви, звучись, напр., січовими козаками ¹⁰⁾, казенчиками ¹¹⁾ або столичниками. Після того, як січовики р. 1734 прийняли російське підданство, „положено всякій годъ посылать ко двору царскому полковника съ куренными отаманами и походною старшиною для получения хлѣбнаго и денежнаго жалованья“ ¹²⁾. Це була, так-би мовити, спеціальна депутація, причім кількість її не перевищувала 20 чол. ¹³⁾. У XVII в. для роздачі платні в Москві складали особливий статейний список ¹⁴⁾, за яким видавали річну платню ¹⁵⁾. Коли й як складали такий список, відомостей

¹⁾ Ibid., 177. ²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 955.

³⁾ Величко, т. III, 453; Эварницкій, Источники, т. I, 753.

⁴⁾ Оп. Арх. Юст., т. XIV, 59, 86, 104.

⁵⁾ Стороженко, Стефанъ Баторій, 8.

⁶⁾ Бантышъ-Каменскій, 549. ⁷⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 607.

⁸⁾ Він-же, *ibid.*, 840. ⁹⁾ Пор. Эварницкій, Источники, т. I, 640.

¹⁰⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 851. ¹¹⁾ *Иб.*, 961, 977. ¹²⁾ Скальковскій, т. II, 68.

¹³⁾ К. Ст. 1833, VIII, 751. ¹⁴⁾ Оп. док. и бум., т. X, 343.

¹⁵⁾ Оп. Арх. Юст., т. XIV, 229.

поки що не маємо, але він таки був і до того поіменний. Коли, напр., р. 1680 виявилось, що запорозця Гука в списках на платню немає, він зчинив з цього приводу цілу бучу¹⁾. Грошову платню видавали сріблом, хоч відомі випадки, коли гроші слали й мідяками — так було р. 1764, що сильно вдарило по торгівлі Запорожжя. Досилали платню з Москви, але від 1734 р. порох і олово береться вже з кременчуцького магазину, приставляють його скарбові люди й на скарбових суднах. Від р. 1751 провіант і військові припаси довозив до Січи особливий офіцер з київської губерніяльної канцелярії. Запорозці не задоволювалися з того й добилися, що з 1753 р. і те, і те йшло з новосіченського рентраншементу, так що всякий клопіт що-до приставки відпав²⁾.

Це вже була новина, що сильно розходилася з стародавніми звичаями, згідно з якими сами січовики возили належні їм засоби до життя. Старовина відповідала загальній ідеї Запорожжя — самому дбати за себе, а не шукати ласки. Новина-ж була в звязку з порядками, що почали утворюватися після 1734 р. Згідно з цими порядками Запорожжя перестало бути державою, а переродилося в особливу армію російського імператора. Платня цій армії мала инший в порівнянні з колишнім вигляд, була платнею в тісному розумінні цього слова, яку отримували урядовці і салдати. Політичний момент, за нових умов, опадав, бо не може бути політики між командуванням і підкомандними. Служиш — заробляєш, служиш у царській армії, в одній з її частин, одбуваєш службу — отже за постійну службу платить віропідданому, заприсяглому воякові держава. Знову-ж платить не всім, хто живе, а хто служить; службу-ж вимагали від певної спискової кількості люду. Платня, „жалованье“ входить уже в певний фінансовий розпис. Отож російський уряд з р. 1734 відпускав на Запорожжя 4 660 крб. що-року; що-ж-до гетьманського уряду, то від нього січовики добиваються, щоб надіслав, по-давньому, 500 бочок борошна й грошей від переволочанського перевозу³⁾, здається, безнадійно. Р. 1739 розмір платні підноситься до 6 150 карб., що здобувають її з Штатс-Контори; у суму 6 150 крб., очевидночки, треба зарахувати й військові припаси⁴⁾. Що це власне так, видно з того, що р. 1740 Запорожжя здобуває 4 000 карб. і хліб, 1741 р. — знову 4 000 крб. й 4 070 чт. хліба⁵⁾. У наступному році, однак, наказано видавати 4 660 крб.; що-ж до хлібних припасів, то встановлено було твердо цифру 1 000 чт. борошна й крупи „по пропорції“⁶⁾. У платню вносили ще „пріѣзжающимъ для получения онаго жалованья полковнику и старшинѣ всего 20 человекамъ... для ихъ тамошнихъ требованій, такожъ и на отъѣздъ ихъ же... кормовья и наемныя подводы деньги“⁷⁾. Січ прохала набавки. Але ще р. 1753 Генеральна Військова Канцелярія оповіщала кошового, що „жалованье и присланіе кормовіе, на пите, дрова и свѣчи

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 582. ²⁾ К. Ст. 1883, VIII, 754—755.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1210. ⁴⁾ Ib., 1506, 1508. ⁵⁾ Ib., 1311.

⁶⁾ П. С. З., т. IX № 8595: Ешевскій, Соч., т. II, 548.

⁷⁾ Зап. Арх. № 58, ар. 13.

и при отпуску жалованіе и прогоніе деньги выдавани будут против прежних дач¹⁾. Запорозці терпляче чекали набавки й турбували про це тільки гетьмана. Та Розумовський у листі від 29 серпня 1757 р. оповістив Січ, що й він удався куди треба з відповідним проханням, тільки „по выраженной въ томъ мнѣніи довольнымъ обстоятельствамъ... на тое резолюціи въ полученіи донѣни нѣтъ“²⁾. І аж тільки в травні р. 1759 сенатським указом оповіщено гетьмана „о прибавкѣ войску денежного и хлѣбного жалованья... а именно кошовому отаману съ старшиною, товариществомъ и духовнимъ чиномъ всѣмъ вообще... прибавить денежного 2 000 руб. и производит онаго (жалованія) съ прежнимъ по 6 600 руб., а муки, крупы, пороху и свинца по прежнему числу“³⁾. Важко з'ясувати цифру, що знаходимо її в давніх письменників, ніби на січових козаків відпускали 7 150 крб. (на простих козаків — 5 520 крб., а 1 630 крб. на старшину)⁴⁾.

Кажучи про жалованіе-платню, не можна вважати, що воно було рівне для всього козацтва. Вже з самого початку бачимо різкий поділ між козаками: старшина здобуває багато більше ніж рядове козацтво. Напр. жолд 1601 р. для старшого дорівнював 480 флор., для його помічників по 100—120 флор. на рік, при річній платні козака в 28 флор.⁵⁾. Для XVIII в. різниця ще більш зростає. Так, р. 1734 кошовий дістає на рік 300 карб., військові штатні й свобідні старшини по 50 карб., курінні отамани по 30 карб.⁶⁾, куди не входила платня за подорож — від 18 крб. курінним, до 50 крб. полковникові⁷⁾. В р. 1740 платня кошовому зростає до 600 карб., штатним військовим старшинам до 300 карб., нештатним по 100 карб.⁸⁾. Через таку велику різницю повставали різні небажані явища, і тому не диво, що сами запорозці звернули на неї увагу. Нарада отаманії 1741—2 рр. ухвалила, щоб платня кошовому й військовому судді не перевищувала 100 карб., писареві 80 карб., осавулові—50 карб. й т. д.⁹⁾, а в р. 1755 кошові вже дістають тільки 50 карб., суддя 40 карб., писар та осавул по 30 карб., курінні отамани по 16 карб.¹⁰⁾. Згодом рр. 1759—1761 помічаємо, що платня підвищується: кошовий дістає 70 карб., в. суддя 60 карб., писар 50 карб., осавул 40 карб., курінні отамани по 27 карб.¹¹⁾.

¹⁾ Іб., ар. 51, 68, 87, 111, 121. ²⁾ Іб., ар. 172.

³⁾ Іб., № 51, ар. 62; Пор. П. С. З., т. XV, № 10953. Про саму обстанову переселення „жалованья“ див.—Іб. № 58, ар. 19, 38, 90, 92, 99; № 116, ар. 36.

⁴⁾ Георгі, Описаніе нар., т. IV, 367; Пор. Шмидт, Матер. для топогр. и стат. Рос., т. I, 47.

⁵⁾ К. Ст. 1896, II, 53; Грушевський, т. VII, 282.

⁶⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1705. ⁷⁾ Він-же, Собр. матер., 76.

⁸⁾ Миллер, Истор. соч., 81; Эварницкій, Ист., т. II, 1705, 1390; Зап. О. О. И. и Др. т. IX, 204—205; Щекатов, Словарь, т. II, 561—2. До речі буде виправити помилку Скальковського (Ист. Нов. Сѣчи, т. II, 158) ніби „полковники, полковые писаря, канцелярскіе и пр. служители жалованья отъ царскаго правительства не получали“.

⁹⁾ Эварницкій, Ист., т. II, 1390. ¹⁰⁾ Скальковскій, т. II, 156.

¹¹⁾ Іб., т. I, 201—202; Зап. Арх. № 47 ар. 73, 76; № 82 ар. 17.

Була різниця і в натурі. Так здобували що-року:

	борошна:	круп:
Кошовий	15 чт.	2 чт.
В. суддя	" "	" "
В. писар	12 "	" "
В. осавул	10 "	1 "
Кожний курінь	32 "	12 чт. ¹⁾

Платню грошима й натурою роздавали в курені й вже звідти видавали в міру потреби. Тим з козаків, котрі перебували в куренях, натуру видавали просто на курінь. Що-ж до тих, котрі стояли „на постах“, то для них запроваджено щомісячний даток ²⁾, причому приставляли цей провіант з ближчих місцевостей то з Новосіченського „магазинна“, то з Катерининського шанця, то з Старосамарського ретраншементу, Олександрійського шанця ³⁾. З листування видно, що утримання „по різних форпостах для предохраненія границь“ було додаткове, не входило в загальне число платні й вираховували його за загально-військовими розцінками й порціонами ⁴⁾. Як саме треба було роздавати платню, що здобували її „постныя команды“, вказівки, як бачимо з листа полк. Сухині р. 1773, давав Кіш ⁵⁾. Додаткову платню давали козакам через те, що вважалося, наче-б вони перебувають у поході ⁶⁾. Платню в такому разі збільшувано. Так, з відомости за 1771 р. довідуємося, що коли перевести третню платню річну, то напр. полковник діставав 100 крб., писар, осавул і отаман по 18 карб., піп 40 крб. і козаки по 12 крб. ⁷⁾. І натуру видавали в більшому числі — на козака по $2\frac{2}{3}$ чт. й $1\frac{1}{10}$ гарнця крупів ⁸⁾. Кіш у таких випадках вимагав од „постныхъ командъ“ і команд похідних, щоб повідомляли, чого їм не додано ⁹⁾. Платня, як бачимо, не була навіть більше-менше рівна, і розкладала козацтво. Про це знали й з нерівністю боролися, не зважаючи на заслуги й популярність своїх старшин. Московський посланець Перхуров р. 1675 дописував московському урядові, що коли польський король дав особливу плату кошовим і військовим старшинам, то „тѣ золотые у Сѣрка съ товарищи войскомъ отняли и положили въ войсковую скарбницу“ ¹⁰⁾. Російський імператорський уряд робив хитріш. Він хотів привернути до себе старшину, і, знаючи про „лютість“ запорозців, наказував роздавати гроші старшинам „тайнымъ образомъ каждому порознь подъ рукою, дабы козаки того увѣдали и, отнявъ онаго жалованья, по себѣ раздѣлить не могли, какъ отъ нихъ и напредь сего то было чинено“ ¹¹⁾. Само собою, „заобичное жалованье“ роздавали так само ¹²⁾.

¹⁾ Скальковскій, ор. с., т. I, 202—203; Зап. Арх. № 82, ар. 9—10; № 63, ар. 75. 63.

²⁾ Зап. Арх. № 77, ар. 84.

³⁾ Іб. № 53—17, ар. 5—8. Пор. Іб. № 115, ар. 206; № 18—14, ар. 2; № 63, ар. 101.

⁴⁾ Пор. Іб. № 78, ар. 92. ⁵⁾ Іб. № 115, ар. 182. ⁶⁾ Іб. № 18—15, ар. 13—14.

⁷⁾ Зап. Арх. № 79, ар. 206. № 80, ар. 128. ⁸⁾ Іб. № 80, ар. 24—25.

⁹⁾ Пор. Іб. № 53—17, ар. 30. ¹⁰⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 138.

¹¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1390. ¹²⁾ Він же, Ист. зап. коз., т. II, 572.

До скарбниці військової надходили й різні натуральні збори для старшини. „Всѣ проѣзжающіе съ товарами, мукою и виномъ“, броварники, м'ясники й калачники мусіли давати на Військо частку натурою ¹⁾. Мишецький говорить, що від кожної куфи в число військових прибутків ішло по 1 карб., причому „тутъ же часть и довбишу, и пушкарю дають“; від проданого вина йшло на користь старшині по 2 відрі, а від десятиох куф на курінну отаманію т. зв. поставне вино, в розмірі 1 відра; перевозові гроші давали чималі суми ²⁾; кожна промислово-торговельна група на великі свята вносила й т. зв. ралець ³⁾ й т. д. Всі такі прибутки збирали протягом року й ділили на 8 рівних частин, причім окремо кожний з військових старшин отримував стільки, скільки всі курені разом ⁴⁾. Далі, до скарбу надходило конфісковане в карних злочинців добро ⁵⁾, особливо скараних на смерть ⁶⁾. Цей вид прибутків ділили на три частини: на Кіш, військову старшину й паланкове начальство ⁷⁾. Нарешті, до військового скарбу йшла й військова здобич. Навіть приблизна цифра її й досі невідома. У думі про Самійла Кішку говориться, як запорозці ділили здобуту турецьку галеру:

Первую часть брали — на церкви паювали...
а другую часть по-між себе паювали,
а третью часть брали, очеретами сідали,
пили та гуляли.

Поміж себе паювали, очевидячки, одяг та взуття, зброю; пили та гуляли, мабуть, коштом одбитих од ворога напоїв, а на церкву давали децищу коштовних речей... Куди-ж ішла військова здобич у тісному розумінні цього слова: гармати, приладдя до них, припаси, то-що? Коли взяти на увагу, що промисловці-мисливці ділили з військом свою здобич „по возможности“, а продавці робили внески натурою „по ихъ расположению“, то доведеться зробити висновок, що так само робили й з військовою здобиччю. Кашенко, однак, гадав, що до скарбу йшла більш як половина здобичи, з решти більша частина йшла на церкву, менша на учасників ⁸⁾. У нас немає даних, що-б це доводили. А от, приміром, гроші, взяті в Тетері, поділено між усіма здобичниками — це говорить проти Кашенка. Саме те, що платня для рядового козацтва була мізерна й недостатня для життя й частина здобичи вислизала з рук, приневолює гадати, що козацький загал не міг удовольнитися з того, що в нього було, і мусів або кидатися в військові авантури, або йти в гайдамаки, або, нарешті, продавати свої робочі руки і знання тим із козаків, хто вже розживсь і то рибальчив, то варив сіль, то-що. Вважаючи

¹⁾ Марковинъ, Оч. ист. зап. коз., 19.

²⁾ Ист. о коз. зап., 50; Кавелинъ, Собр. соч., т. I, 806.

³⁾ Ригельманъ, ч. III, 80; Опис. народ., т. IV, 368.

⁴⁾ Czarnowski, t. I, 52. ⁵⁾ Ригельманъ, ч. III, 83.

⁶⁾ Соч. и перев. за 1760 р., V, 447; Скальковскій, т. II, 154; Андріевскій, Мат. по ист. Запор., 101.

⁷⁾ Скальковскій, т. I, 164. ⁸⁾ Опов. про В. Запор. 54.

на те, скільки грошей діставали запорозці, можна-б було сподіватися, що гроші-винагороду роздавали неодмінно, бо-ж то був неначе дарунок за особисту заслугу. Проте, хоч як це дивно, винагороду видавали тільки частиною, а решту повертали до військової скарбниці. Напр., з грошей-винагороди 1771 р. 5 000 крб., за наказом од сходи, роздано тільки 960 крб., а решта пішла в скарб „для артиллерійскихъ и другихъ надобностей“¹⁾).

Склади одягу, взуття, натуральних внесків і грошей, отже, були чималі²⁾). Як сказано, скарбом порядкував кошовий. Та видавали різні речі, натурально, й за наказом од ради. Видачі мали не тільки постійно-регулярний характер, бували видачі й випадкові, як от, напр., винагорода. І те і те легко зілюструвати. Коли р. 1671 Сірко „пришолъ до Сѣчи и войску запорожскому, которому ото всея рады войсковые, принявъ его благодарне, дано изъ скарбу войскового платье, а, отдавъ, просили, дабы, по прежнему войску ватагомъ будучи, въ поле готовился пойти“³⁾). Другий випадок. Виряджаючи посланців, кошовий гетьман Ханенко „далъ имъ платье и подводы и на дорогу запасы“⁴⁾). Ще приклад. Запорозці піднесли Лясоті, як він од'їздив, дарунок: куній кожух і шапку з чорних лисиць⁵⁾).

Подарунки і всякі видатки часом бували дуже значні, так що в скарбі небагато чого й лишалося. Суховій, напр., тікаючи з Січи, міг захопити з собою тільки 17 тал. грошей⁶⁾). Іншого й не можна було сподіватися, коли згадати, що Сірко, напр., для лже-Симеона „прислалъ изъ войсковой скарбницы въ м. Переволочну и нѣкоему Петру Перекресту 40 ефимковъ на покупку всякихъ столовыхъ затѣвивъ“⁷⁾).

Кошові сами чи через писаря порядкували, здається, тільки, так-би мовити, інтендантською частиною. Гармати-ж і клейноди, що зберегалися в скарбі, були під пильнішим доглядом. З цього приводу читаємо: „по елекции (Богдана) зараз от кошевого послан до скарбницы войсковый писар сѣчовой з нѣсколькама атаманами куренними и иним значним товариством взяти там и принести в раду клейноти войсковии“⁸⁾). Для видачі грошей треба було мати ухвалу од ради. За ухвалою її, напр., на купівлю дзвонів для Старосамарського монастиря витрачено 8320 крб. 90 коп.⁹⁾

Коли-б хто з військових старшин зробив позику на користь Війська, то її оплачували з скарбу, аби-б тільки розписку було відповідним чином оформлено. Р. 1706 кошовий у Петербурзі на військові потреби позичив 1 000 карб. Позичку цю сплатив скарб, бо розписку підписали були кошовий і всі його товариші, а писар притиснув до неї печатку, ще й зміцнив своїм підписом¹⁰⁾).

¹⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, т. III, 94.

²⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 236, 243.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 415; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 429.

⁴⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 427. ⁵⁾ Путев. записки, 46.

⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 424. ⁷⁾ Ib., 461.

⁸⁾ Величко, т. I, 51. ⁹⁾ Эварницкій, Запорожье, т. I, 85.

¹⁰⁾ Скальковській, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 87.

Військовий скарб самим фактом свого існування промовляє за те, що військове майно відрізнялося від невійськового, належного окремому індивідові. Отже-ж там, де мова була про військові потреби, маємо єдине, спільне всьому куреневі чи військові, майно; де-ж військового моменту не помічаємо, там про спільне майно не могло бути й мови. А втім, за давніших часів, перед Хмельниччиною, вражає в майні й добрах і першого, і другого роду особливість. Ця особливість тісно звязана з вищезгаданими рефлексійними властивостями запорозького права. Запорожець запановував над тими окремими предметами, котрі можна було одразу захопити, обняти не очима (per oculos), але й руками (per manum) — так само, значить, було, як у татар, де все, що не підлягало рефлексиві хапання, теж не мало матеріального інтересу. Для ілюстрації можна показати на кошового Андрієва, що р. 1679 мав власні коні і човни ¹⁾. 1681 р. зустрічаємося з власністю на „рупески“, як видно з скарги на татар, що не пропускали козаків, коли ті йшли „на Низ по zostалиє свої рупески“ ²⁾. Своїми речами запорожець міг порядкувати як хотів. Р. 1670 один запорожець, помираючи в Січі, відписав свої речі переволочанському попові Мужилівському ³⁾. Отже, запорожцеві не забороняли мати власність, а тому, річ зрозуміла, в нього могли збиратися чималі суми грошей. З духівниці запорожця Височина в 70 рр. бачимо, що його „мізерія“ складалася з горілки на 420 крб., боргів заповідачеві — 13 крб. 50 коп., готівки 18 крб., коня з упряжжю, вбрання, ковдри, кожуха і т. и. ⁴⁾. А скільки грошей було сховано в землю і, щоб їх не покрали, заклято! У маєтку Неплюєва на Катеринославщині „клад заховали 12 козаків і заклиали — хто буде один відкопувати, того дощ залле“; в колонії Шенвізе знову 12 запорозців поклали і заклиали скарб і т. д. ⁵⁾. Що і в Січі існувала приватна власність, видно з того, що за крадіжки там суворо карали. Власність, отже, було не тільки фактичне явище, ба й обороняла її козацька регула. Тому в запорозьких актах і не трапляється вказівок на випадки отвертого, так-би мовити, визнаного самоправства. Навпаки, самоправство віддавна визнавали за явище незаконірне. Січ не забороняла приватної власності і не обмежувала її. Та й яка рація була-б тоді промишляти різними, чи то мирними, чи то військовими промислами? Раз люди виходили по здобич, то, щоб мати собі з того користь, мусіли вони чимало й біди зазнавати. Січ зовсім не мала за своє завдання такі пориви придушувати. Вона дозволяла мати скільки вгодно, що вгодно, й де вгодно. Приватне начало там, де певна річ, не зачеплювано суто-військових інтересів, не обмежували, а намагалися забезпечити, разом з тим, цілу громаду всім необхідним для військових завдач. Професійно-уставний устрій не висовував гасла боротьби з приватною власністю. Об'єднані озброєні сили, навпаки, силувалися поліпшувати індивідуальний добробут. Проте на Запорожжі не ставили альтернативи: колективне чи

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 462. ²⁾ Іб., 587. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 266.

⁴⁾ К. Ст. 1882, XII, 532. ⁵⁾ Новицкій, Запор. и гайдам.клады, 20, 23, 25, 36, 45.

індивідуальне, а тому обидва принципи існували поруч. На думку Надхина, „запорожцы отрекались отъ семьи, отъ человеческого жилья, отъ недвижимой собственности — до 1768 г. жили въ землянкахъ“¹⁾. Розуміється, з поданою тирадою погодитися не можна, бо запорозці відмовлялися не взагалі від родини, а тільки від родини в Січі, людського житла ніколи не уникали, підчас-же боїв чи промислів про вигоди взагалі не можна говорити, нарешті, не відмовлялися вони ніколи й від землі. Проф. Яворницький, що чудово знає запорозьке життя, дуже обережно й загальними рисами висловлюється, що „земли Запорожскаго Войска не были достояніемъ отдѣльныхъ лицъ и никогда не продавались и не отдавались въ частныя руки, особливо же, въ руки пановъ“²⁾. Вище вже була нагода спинятися на цій справі, в відповідному місці про неї я докладно говоритиму. Але тут слід одзначити, що справа з нерухомостями й правом на них не може обмежитися загальними твердженнями Д. І. Яворницького.

Вважаючи на те, що Січ (не Запорожжя взагалі) було військо, зіbrane в кулак, вона могла дозволити своїм членам, у межах свого розташування, мати нерухомість тимчасову, як видно з прикладу з пасікою Сірка, доживотною. За бар'єр могло правити тільки те, що сторонньому для військової організації елементові тут місця не давали: стороння для Січі людина не могла вступати в володіння такою нерухомістю. У половині XVIII в. маємо, що-правда, небагато фактів, коли на січовій території дозволяли мати нерухомі добра й стороннім для Січі елементам. Виводити це можна з випадку р. 1752, коли кошовий дозволив продати власний купця Попова двір на січовому базарі за борги по вільній ціні³⁾. Про козаків нема чого й казати. Р. 1745 приїжджий до Січі купець-татарин спинивсь ночувати на дворі козака Петра⁴⁾. Козаки Микола і Єрмак мали в Січі власні двори та винаймали їх приїжджим торговцям⁵⁾. По-за Січчю, напр., у Микитиному Розі чи Покровському зустрічаємо багато будинків, що належали запорозьким козакам: Максимові Калниболотському в р. 1746, Я. Ігнатовичеві — тоді-ж, В. Григорієвичеві — 1747, Назарову й Г. Ігнатовичеві — 1751 р. й т. д.⁶⁾. Від виборців до Комісії 1767 р. вимагали, щоб вони „дѣйствительно дома и имѣніе въ куренѣ имѣли“⁷⁾. Не можна застосовувати таке явище тільки до XVIII в., коли воно справді, стало побутове. Та й у XVII в. власність на нерухомості в Січі це не було щось нечуване. Р. 1677 „подьячий Е. Шестаковъ... остановился въ батуринскомъ куренѣ у гречина Павла“⁸⁾. Сірко від Бруховецького дістав млин і дім з засіками, так само, як і його брата⁹⁾. У кварталі Батуринського куреня чужа людина має свою хату; кошовий - улюбленець сіроми здобуває маєтність — це не гармоніює з уявленнями про невизнання

¹⁾ Память о Запор., 2. ²⁾ Оч. по ист. зап. коз., 125.

³⁾ Скальковскій, Ист. Нов. Сѣчи, т. I, 243. ⁴⁾ Эварницкій, Собр. матер., 32.

⁵⁾ Ор. с., 33, 40, 42. ⁶⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. II, 824—825.

⁷⁾ Флоровскій, Деп. В. Зап., 10. ⁸⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 554.

⁹⁾ Іб., 356.

в Січі права на нерухомості. Дуже правдоподібно, що обмежували тільки сторонніх Січі людей, котрі діставали собі право проживати в торговельному передмістю. Але от що цікаво. Запорозці містилися не тільки в своєму курені, але, як відомо, мали собі хату поблизу, під крилом свого куреня. Юрисдикція останнього, отже, лишалася недоторканна, але особа не так підлягала загальним курінним правилам, не так регулювалося її життя, як коли-б вона жила в курені. Оці-от хати, поблизу куреня найкраще доводять, що індивідуальна власність на нерухомості ні Січ узагалі, ні курінь зокрема не забороняли. Курінь ніби нічого не бачив — адже-ж козак лишавсь на його території і під його юрисдикцією; курінь нічого не втрачав, а, може, й вигравав, здобуваючи, напр., подарунки, учти, то-що. Чому не розвинулася сильно власність на земельні добра в Січі — питання зовсім инакше. Здається, що за причину тому були не заборони од Січі, а неможливість користуватися власністю, неможливість через безконечні в XVII в. війни, коли більше можна було заробити, ніж важкою селянською працею. А що запорозці розумілися на хліборобстві й цінували землю, доводить те, що вони її купували там, де можна й де було корисно хліборобити. Так, р. 1715 кілька запорозців купили собі землю під Чигирином¹⁾. Та як там не єсть, але в самій Січі, а в XVII в. і взагалі в Вольностях, земельна власність була розвинена мало. Про це, між иншим, свідчить те, що запорозців ховали в будь-якому місці Вольностей, а не в спеціально приділеному. Видко це й з того, що церкви й курені не мали круг себе ніяких огорож²⁾. Як запорожець помирав, душа його не блукала по землі, очевидячки, через те, що сталого притулку ще за життя не обрала. Ця самісінька душа, однак, іноді так приростала до земних благ, що й після смерти не йшла до раю. На могилі Гострій запорожець охороняє свій скарб, на могилі під с. Жебуньовим — теж і т. д.³⁾. Запорожець не тільки проклинає, не тільки загрожує, а часом і б'ється за свій скарб, що його охороняє. Він не дуже клопочеться, коли поколупають трохи його землю: (треба було її багато, щоб за неї битися), але власною працею набутий скарб заслуговує на оборону. Таких повір'їв що-до нерухомостей не збереглося або залишилося їх дуже мало. Отже за переважний вид власности доводиться для Січі визнати тільки власність татарського типу.

Припускати широкий розвиток господарчо-індивідуальної власности в Січі не тільки *de facto*, але й *de jure* значило-б підривати основи вояцького права, значило-б просто відкидати його, бо воля ватажка, ідея військового виховання, дисципліни, так само як і ідея батьківства, на якій базувалася Січ, замінилися-б на ідеї вільного договору, де контрагенти рівні. Вояк перестав-би бути вояком, зробився-б купцем, що в третю чверть XVIII в. справді й сталося. Інша річ — Вольності. По-за мурами Січі обстанова мінялася, в Вольностях зустрічалися не стільки

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1076.

²⁾ Коржъ, Изустное повѣствованіе, 42.

³⁾ Собр. стат. екатерин. научн. о-ва, 23, 24 й ин.

військові товариші, скільки підприємці. От чому різні об'єкти проходили по-за Січю, в Гассан-баші, ретраншементах, у полях, у паланках. Адміністраційна влада Січі через кволий економічний розвиток і сама розвивалася дуже поволі. Инакше кажучи, малий її розвиток прилучавсь до того, що вона не втручалася в маєтно-господарчі й правні відносини козацтва, не звязувала їх. Отож вони й могли вільно розвиватися, оскільки не торкалися військової організації. Військо намагалось скористати з цього хоч на те, щоб збільшити скарб. Та будь-що-будь, військова регула, хоч-би яка м'яка вона була, навсправжки приковувала індивіда до певної точки — до Січі. Січовик почувавсь далеко вільніше по-за межами тої точки. Тому козацтво залюбки тікає в свої містечка, на села, хуторі, як-найдалі од батьківської влади кошового й курінного отамана, як-найдалі од непокійних військових дорученнів, виїздів, то-що. Там воно легше користується з своїх маєтно-господарчих прав і що-до рухомих, і що-до нерухомих дібр і тільки в Січі лишається, принаймні про людське око, недоторкнутим вояцький устрій і вояцьке право. Бувши „людиною вільною і вояком, по праву народження, козак почував себе значно вище од селянина, що мусів одробляти панщину“¹⁾. Те-ж було в Гетьманщині. У Січі становище, в порівнянні з мужиком Вольностей, було не краще. Але Січ вимагала в вищій мірі військової дисципліни. Оця стародавня дисципліна (*disciplina veteris*) і сприяла тому, що запорозці „почасти робили вилазку пішки в Скитію і займали там здобич, почасти морем у Туреччину, або як наказував ватажок“²⁾. Тим-то Січ і висовувала низку вимог, що невиконання їх призводило до сумних наслідків, уважалося за суто військовий злочин і суворо каралося.

Сюди належало дезертирство. Воно не гармоніювало, коли хочете, з уявлінням про необмежену свободу, що неначе-б панувала в Січі. І деякі факти ніби підпирають такий помилковий погляд. Виходило так: коли за запорозцем визнавали повну свободу, то, значить, він міг будь-коли, в усякій обстанові, за всіх умов покинути військо. Р. 1669 Тукальський писав до Гизеля: „козаки, которые вышли было изъ Запорожья съ Суховіємъ, мало не всѣ разбѣжались“³⁾. Цей факт міг-би підпирати думку про волю покидати військо навіть у поході. Але Суховій вийшов за допомогою од охочих козаків. То не був призначений похід, а екскурсія самохотників. Що охотники розбіглися, то за це воєнній відповідальності вони ніяк не могли підлягати. Инакша річ, коли походи проголошував Кіш. Тоді покинути військо була вже річ небезпечна. Винного забивали до смерті киями й конфіскували його добро, а наприкінці XVIII в. він підлягав карі киями й конфіскації⁴⁾. За дезертирство вважали й те,

¹⁾ „L'homme libre et soldat par droit de naissance“, козак, „se croyait bien au-dessus du paysan, soumis à la corvée“. Merimé, Les cosaques, 85.

²⁾ „Partim in Seythiam pedes excurrunt et praedas inde abigunt, partium in Turciam per mare aut si qui jussi a duce fuerint“. Starovolski, Tractatus tres, 28.

³⁾ А. Ю. и З. Р., т. X. 42.

⁴⁾ К. Ст., 1883, III, 617; Новицький, Матеріали, 23.

коли хто-небудь самовільно не виконував доручене йому відрядження ¹⁾. Од половини XVIII в. дезертирство набирає характеру російського військового злочину — самовільного відходу, без дозволу од курінного отамана, з того місця, де розташовано військову частину, причому його не відрізняли від самовільної відлуки.

Карали й за крадіжку карою на смерть ²⁾. Ті, хто обстоює думку, наче-б майно в запорозців було спільне, робить логічну помилку, припускаючи крадіжку в суспільстві, де немає приватної власності. Сучасний нам криміналіст пише: „такъ какъ (за давніших часів узагалі) не было частной собственности, то и не было воровства“ ³⁾. Цілком слушно. Якщо є крадіжка, значить, є приватна власність. І навпаки. А злодійство таки було досить сильно розвинене в Запорозжі. Доходило до того, що зlodіїв боялися ловити. Начальство так і признавалося, кажучи, що зlodії можуть його все перебити ⁴⁾. У Вольностях зlodіям приділено було ніби спеціальний *asylum*, де згодом виросло с. Вольне при р. Самарі. Туди паланкове начальство не визнавало за потрібне й заглядати, так що в людей Вольностей склалася думка, що наче-б на с. Вольне не сягає влада Коша ⁵⁾. Становище січовика-зlodія було досить важке, бо йому привинювали всяке злодійство, отже й просту крадіж уважали за військову, коли тільки вчинив її січовик.

Те-ж саме було й що-до грабунків, що за них винних провадили на шибеницю ⁶⁾.

Але коли-б мова була про захоплення худоби в татар, себ-то коли страждали не козаки й не людність Вольностей, справа була легка. Такий злочин, заподіяний по-за межами козацької республіки, як карний вчинок, мусів-би підлягати правилам держави, де шкоду зроблено. Отож, як видно з однієї справи 1745 р. С. Чорного й Охтира, далі од словесної догани в церкві не йшло ⁷⁾. Розсолода каже з приводу різних учинків запорозьких: „наказували більш усього різками, це у них найчастіше, а бувало й так, що палками по п'ятах або кийками по подошвах били, із пістолів рострілювали, за зміну путали руку й ногу одрубовали, за дівчат до стовпа ставили, зlodіїв вішали на шибениці“ ⁸⁾. Що правда, російський уряд пробував на себе взяти остаточну санкцію вироків, що й було оголошено указом р. 1749 ⁹⁾, але, напр., смертні карі все-таки практикувалися в Січі до останніх днів її існування ¹⁰⁾. Й вироків на горло ніхто не міг змінити, хіба попам дозволяли заступатися „за преступниковъ“ ¹¹⁾.

¹⁾ Новицькій, Матеріали, 58, 64.

²⁾ Мышецькій, Ист. о зап. коз., 57, 58.

³⁾ Чельцовъ-Бебутовъ, Преступленіе и наказаніе, 5.

⁴⁾ Андрієвскій, Мат. по ист. Зап., 12.

⁵⁾ Мат. для ист.-стат. опис. Екатерин. епархій, т. I, 376.

⁶⁾ Андрієвскій, ор. с., 192.

⁷⁾ К. Ст., 1886, III, 613. ⁸⁾ Эварницкій, т. II, 29.

⁹⁾ Gliszczuński, Znac. i wewn. życie Zapor., 127.

¹⁰⁾ К. Ст., 1886, III, 617. ¹¹⁾ К. Ст., 1889, XI, 446.

За допомогою суворих кар щастило підтримувати військовий лад, ту дисципліну, що її поляки мали за римську. А втім, що правда, роблено певні пільги. Так, козака не карали за той злочин, що він заподіяв перед тим, як вступити до січового братства. І це річ зрозуміла, адже він тоді, як заподіював злочин, запорозцем ще не був, та й тепер військові шкоди не робив, нарешті, попередній злочин ставсь по-за межами Січи, там, де січове право сили не мало. Та коли-б навіть і в межах Запорожжя скоївсь будь-який злочин, то не будши ще прийнятий у козаки, винний ще не міг відповідати „яко воинскаго званія человекъ“. Отже, вступ до куреня, так-би мовити, очищав людину. До сказаного треба ще додати, що січове право, як ми вже згадували, було рефлексивне. Це цілком з'ясовує, чом кари були суворі. Справді, привластити річ і суворо її обороняти, це-ж виходить з одного джерела: не забити злодія значило визнати, що він має право власності на захоплену річ. Обороняли не річ, — адже-ж вона шкоди не зазнавала, — а саме право на неї, коли хтось інший ту річ привлащував, то це порушувало зазначене право. Отож, щоб реагувати на привлащення, злочинців нищили.

За суб'єкт злочинства, згідно з січовою регулою, був не будь-хто, а тільки козак. Отже джура, приміром, не міг стати злочинцем, за січовим правом, бо ще не був козаком; не міг їм бути й той, хто жив у курені, але ще не був зарахований у число козаків, то-що. А втім і на них можна було принципово поширити норми січового права і через те, що злочин ставсь на січовій території, і через те, що такі люди були під орудою куреня, отже, мусіли підтримувати військовий лад.

Підтримуючи військовий лад, зберегаючи дисципліну військових людей, січове право вимагало, щоб кари за злочинство чи якийсь проступок недовго тривали й сливе не обмежували свободи, особливо-ж винних не карали такими карами, котрі звязані були з відбуванням фізичної праці. Карання йшло слідом за злочинством дуже швидко. Карали так, як дозволяли це засоби місця й часу, а тому будь-якої послідовності в карах не помічаємо, та її фактично й не було. Карати, визискуючи фізичні сили винного, на ділі не можна було. Справді, коли старшина скотарювала, то злочинця можна було-б так використати, тільки-ж така кара бути за кару не могла, бо то була-б уже служба. Інша річ, як-би за господарську службу йшла козакам платня, та її від Коша вони не здобували, бо-ж провадили господарство не чиесь, а своє. Здобувати платню за працю над власним господарством — це, натурально, абсурд і господарчий, і правний. Утримання з військової платні окремо не видавали. Але в складі майна платня могла постраждати. З цього можна зрозуміти систему конфіскації майна, що з нею звязували репресію на злочин. Військова дисципліна на Запорожжі була сувора. З цього виходило, що кожному, хто наслідювавсь оту дисципліну хитати, військо давало одсіч. Два приклади добре з'ясовують цю думку. Р. 1749 козак Черненко, потрапив у тюрму за те, що глузував з „обрѣтающагося

при інгульскомъ полковникъ эсаула“¹⁾. Р. 1763 за те, що образив генерала-межовщика, полковий старшина Товстик „при собраніи коша жестоко былъ избранень и по обычаю держимъ на базарѣ публично на пушкѣ цѣлюю недѣлю“²⁾. Отже, дисципліну підтримувано досить твердо. А втім, од 50-х рр. бачимо, що таку ригористичність де-не-де пом'якшено. З'ясовували це тим, що иноді, коли-б кару перевести, то од того могло-б статися більше шкоди, ніж можна було сподіватися. Таке могло трапитися, коли-б од того постраждали інтереси козаків-же й до того не поодиноких. Напр., р. 1755 козака Письменного присуджено до кари на горло. Але що він „многимъ казакамъ и постороннимъ людемъ на немалую сумму задолжалъ“, то товариство його куреня взяло його на поруки³⁾

З того, що існував військовий лад і що треба було його підтримувати, випадало-б гадати, що Запорозжя знало т. зв. поразку прав. Справді, в XVIII в. відомі скількись випадків, коли, напр., за невміння командувати начальника скидали з його посту й забороняли на майбутнє обнімати будь-які посади (кошовий Федорів і кілька курінних отаманів). Що правда, повстало це під впливом Росії. Суворе ставлення до козака, що прошпетивсь, виходило не з однієї військової дисципліни, але й з його упривилейованого становища, бо, належачи до куреня й Січі, здобував він тим самим право на гостинність на всьому протязі Вольностей (на крик „пугу“ ніхто не важивсь відмовити), право на підводу, право на оборону силами січового уряду, то-що.

Ставлячи питання так, як поставлено його тут, не можна казати про „сравнительно мягкій характеръ“ кар, брак „въ нихъ изысканной жестокости, утонченной изобрѣтательности въ смыслѣ причиненія преступнику излишнихъ страданій, которыми отличались карательныя мѣры на Западѣ“, мовляв Д-ський⁴⁾. Цей бік справи не може нас цікавити, бо-ж порівнювати, напр., Karolin'y з військовим правом не випадає.

V.

Соціально-правна організація Січі ґрунтувалася на певній господарчій базі.

Яке саме було господарство запорозького козацтва, виразно показано на одній старовинній іконі. У Миколаївській самарського монастиря церкві на іконостасі намальовано Вседержителя. В його лівиці — держава, а на ній виображено запорозьке урочище в лісі з великим озером, звідки тече річка, через неї перекинута греблю; на другому від глядача березі запорожець варить на триногах у казані кашу, другий вудить рибу, третій в очереті б'є з рушниці червоних качок; стоїть віз без волів;

¹⁾ Андрієвскій, Матер. по ист. Запор., 71.

²⁾ К. Ст., 1886, III, 613 — 614. ³⁾ Ibid., 616.

⁴⁾ К. Ст., 1893, I, 11.

на озері запорозька з однією щоглою чайка ¹⁾. На картині все господарче життя старовинного запорозця. Малюнок точнісінько відповідає реальному козацькому укладові. От що казав гетьман Орлик, умовляючи січовиків, щоб не переходили до російського підданства: „розумними своїми головами уважте, где будете напотим на соли, на рыбѣ и на звѣрѣ здобыватися, где будете пасѣки свои мѣти и стада . . . ховати и пасти“ ²⁾. В цих словах навіть більш подробиць, ніж на згаданій іконі.

Старовинне Запорожжя жило тільки з перерахованих видів господарства. Справді, на „натуру“ було Запорожжя багате. Ще р. 1594 між Сурою та Дюмотканню водилися ведмеді ³⁾, до половини XVIII в. Вольності знали оленів ⁴⁾, по Дніпру наприкінці XVI в., як каже подорожній Зборовський, водилися дикі кабани, що їх полювали козаки ⁵⁾, і т. д. Вже сама сила дичини звертала на себе увагу людности й заохочувала її до мисливства, вабила в уходи ⁶⁾. Акад. Василенко слушно каже, що, вважаючи на натуральні багатства, уходи було дуже розкинуто по всіх усядах і тільки „съ теченіємъ времени они должны были приблизиться другъ къ другу“ ⁷⁾. Мисливці тільки потроху опановували степи з їхніми багатствами, глибина їхня збільшувалася і з нашого, і з татарського боку, аж поки між уходниками — промисловими козаками дійшло до сутичок і справжніх воєн. Замість полювати на дичину почали полювати на людину. Не можна сказати, щоб промисловці — уходники переходили від одного до іншого типу уходництва. Коли й можливий був такий перехід, то залежав він хіба від сезону: рибальство влітку чергувалося з полюванням в-осени, полюванням на татарина взимку. Але це зовсім не послідовно-етапна чи епохальна зміна. Це повний господарчий оборот, різні види того самого польового господарювання. Здається, що з такою думкою не розходиться й Рожков, кажучи про запорозьке господарство: „в Запорожьи существовали примитивные условия хозяйства: охота, пчеловодство, скотоводство, рыболовство, разбойничья торговля, набеги на города . . . черноморского побережья, наконец, вольное, захватное владение земель“ ⁸⁾. Зовсім слушно каже російський історик про умови, хоч потім перескакує до видів господарства. Неправдива тільки вказівка на хліборобство козаків. Січовики, до 1734 р. принаймні, або зовсім не хліборобили, або дуже рідко. Та й яка рація була хліборобити, коли природні блага, без зайвої витрати енергії, давали більш, ніж важка хліборобська праця! Через це певніше, здається, описав запорозьке господарство Д. І. Яворницький, що писав: „на Низу, то тамъ, то сямъ группами или спорадически сидѣли уже скотари, бродили рыболовы, звѣроловы, овчары, коневоды“ ⁹⁾. Актівий матеріял підпирає таке твер-

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XII, 475. ²⁾ К. Ст., 1882, IV, 115.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 121.

⁴⁾ Сб. Харьк. Ист.-Фил. О-ва, т. IX, 143.

⁵⁾ Эварницкій, Ист., т. II, 76.

⁶⁾ Про систему уходів див. Грушевський, VII, 53 й далі.

⁷⁾ Очерки, 139. ⁸⁾ Рус. Ист., т. VI, 26. ⁹⁾ Запорожье, т. I, 6.

дження, свідчучи, що в степах промисловці-козаки „установичне живуть на мясѣ, на рыби, на меду з пасѣк, з свепетов и сытят там соби мед, яко дома“ ¹⁾. Те саме каже й український літописець: „козаки..., з домов своих виходячи и по островах днѣпровых, нижше порогов, рыбными и звѣринными добычами бавячися, начали вселятися“ ²⁾ і поблизу Січи ³⁾, і віддалік. Різні промисли проваджено під охороною збройної сили куренів, „получавшихъ за это на свою долю первые десятки наловленной рыбы“ ⁴⁾. Инколи таку сторожу вибирали і вперед, залягаючи „на полю між гиляків на сторожі“ ⁵⁾.

Найпоширеніший промисел — це було рибальство, що його проф. Антонович уважав за в великій мірі не організоване ⁶⁾. Але О. Єфименкова тонко помітила складність рибальства і підкреслювала в ньому вже артільні принципи ⁷⁾. Це так і було. Не дарма-ж р. 1686 запорозці добивалися від кримського хана свобідних ловель і звязаного з ними соляного промислу ⁸⁾. Для поодиноких, незорганізованих промисловців навряд чи можливо й раціонально було-б домовлятися. На організованість рибалок показують і давні повідомлення, що, напр., по Самарі жили річні козаки, що їх об'єднували отамани, котрі, здається, й розподіляли полов ⁹⁾. Інша річ, що для рибальства вони мали заручитися згодою того чи іншого куреня ¹⁰⁾. Може, й уся Січ у даному разі не лишалася остронь. Принаймні багато промовляє звістка, що р. 1677 Сірко побивавсь, „чтобъ нашимъ промышленникамъ вольно было итти на море и на рѣки для рыбныхъ промысловъ“ ¹¹⁾, — тим-то Запорожжя й мирилося з татарами. Про те-ж була мова і в „пунктах“ Бахчесарайського та Карловицького миру ¹²⁾. Підчас турецької війни запорозці неохоче кидали свої неводи й відтягували поворот до Січи аж до самісінького миру. Сам Кіш уважав за необхідне оповістити „в Богу й в Днипри рибу ловящихъ... , чтоб они, не идучи к нам в разсужденіи уже мыра с турками, ловили-б рибу в Богу... и в Днипри и, продавая на мисти, где ловитимуть, приіжающим, в нужном себе исправляяи“ ¹³⁾.

В межах Вольностей запорозці точно знали всі рибні місця, самих тільки риболовних озер там було по-над 450 ¹⁴⁾. То був віддавна відомий промисел, що його старовинні історики відносили мало не до X в. ¹⁵⁾.

¹⁾ Арх. Ю.-Зап. Р., ч. 7, т. I, 103; пор. Грушевський, Ілюстр. іст. Укр., 196.

²⁾ Величко, т. I, 20.

³⁾ Пор. Скальковскій, т. III, 31.

⁴⁾ Милуковъ, Оч. по ист. рус. культ., т. I, 73.

⁵⁾ Грушевський, т. VII, 80.

⁶⁾ Исаѣдов, о коз., 70-73. ⁷⁾ Южн. Русь, т. I, 15.

⁸⁾ Эварницкій, Ист., т. I, 33, 37.

⁹⁾ Пор. Эварницкій, Ист., т. II, 68.

¹⁰⁾ Lesur, Hist. des Kos., v. I, 282.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 555.

¹²⁾ Эварницкій, ор. с., т. II, 296.

¹³⁾ Зап. Арх. № 23, ар. 62.

¹⁴⁾ Эварницкій, Вольности, 189. ¹⁵⁾ Мышецкій, 2.

На нього переважно показували й літописці. У хроніці Бельського з приводу цього читаємо: „ети люди занимаются ловлею рыбы, которую сушатъ тамъ же, безъ соли, на солнцѣ“ ¹⁾. Отож не дарма говорить й Йоллі, що запорозці наприкінці XVI в. „жили тільки од полювання та риболовлі“ ²⁾. Що козаки, як каже Бельський, жили переважно з риби, то, природня річ, вони намагалися збільшити зону риболовель і в XVII, і в XVIII вв. добивалися через російський уряд особливої рибної конвенції з Туреччиною ³⁾. Кіш, як тільки міг, оберегав рибалок. Чисто по-батьківськи попереджувало військове начальство тих козаків, котрі, ганяючись за рибою, далеко заходили від Січі. Р. 1763, напр., перевізький полковник Блакитний сповіщав Січ, що він опублікував січовий наказ, „абы по-надъ Лиманомъ находящіеся... на добычахъ и всякихъ промыслахъ запорожскіе казаки“ на зимівлю повернули „въ свою границу... дабы имъ тамо обидь и озлобленій отъ татарской стороны не могло послѣдовать“ ⁴⁾. Риба потрібна була Січі і для торгівлі, як і для споживання в самому Запорозжі. Для того перші три десятки полюву давали на Січ, а четвертий — на військову старшину ⁵⁾. Збирали на Кіш рибу курінні неводничі й передавали відповідному полковникові, що надсилав зібране вже до Січі. Так, р. 1771 від неводничого Кисляківського куреня здобуто 23 коропи, від неводничого на Червоній — 20, від Платнірівського — 22, Васюринського — 26, Канівського — 22, Іркліївського — 2 й т. д. ⁶⁾. Запорозці любили рибу й оспівували її в піснях. В одній з пісень, напр., говорилося:

Дивують ляхи, вражі сини.
Що ті козаки вживають.
Вживають вони шуку-рибаху.

У рибній справі запорозці досягли великих успіхів. Вона була досить деталізована. Так, один з козаків зчищав луску з риби, другий потрошив, третій пластував, четвертий карбував по боках і кидав дальшому козакові в купу для соління ⁷⁾. Складна була операція виготовлення й кав'яру. Його відділяли від риби, чистили від оболонки через дротяну тертицю, солили, складали шарами в діжки, пресували, через кілька днів виймали, промивали і в'ялили на сонці, то-що. Так само добре поставили козаки й видобуток клею ⁸⁾. Для рибальства козаки заводили особливі, невеликі човни на 10 чоловіка ⁹⁾.

Рибальство спочатку це був промысел тільки ухадників і тільки згодом став з нього промысел запорозців, не тільки зорганізованих

¹⁾ Стороженко, Стеф. Баторій, 267; К. Ст., 1884. VIII, 604; Zbiór pisarz. polsk., 6 ч. VIII, 191.

²⁾ „Ne vivaient que de chasse et de pêche“. Jolli, op. c., 806.

³⁾ П. С. З., т. XI, № 8899. ⁴⁾ Зап. Арх., № 31, ар. 50.

⁵⁾ Зап. Арх., № 57, ар. 13. ⁶⁾ Ibid., № 13, ар. 79—80.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 477. ⁸⁾ Ibid., 476.

⁹⁾ Ibid., т. II, 493; А. Ю. и З. Р., т. XII, 99.

у курені, але й поодиноких ¹⁾). Ті самі володільці човнів, що на них звернув увагу проф. Покровський, мали їх найбільше, певно, для рибної ловлі, за-для якої доводилося спускатися далеченько по Дніпру вниз. Володільці човнів це були не тільки січовики; до них треба відносити самарських річних козаків, про яких згадував Зборовський ²⁾). Такі окремі хазяї, щоб провадити рибальство, склалися в невеличкі компанії, котрі, зібравши відповідні суми, наймали від себе артіль-тафу в 15—20 чол., що, наймаючись, працювали від ранньої весни до пізньої осені ³⁾). Такі хазяї, видимо, були і досить численні і добре організовані. Напр., р. 1708—1709 до козаків-підприємців по рибальству по р.р. Інгулу, Інгульцю й Богу зокрема вдавався Гордієнко ⁴⁾).

Через те, що рибальство забезпечувало потребу куренів і Січи, то річки поділялися між куренями, котрим, отже, передусім, належало право власності на рибні ловлі й користання з них. Але одночасно й кожному козакові дозволялося користатись з рибальства, незалежно від спільної курінної роботи будь-коли. Це було зовсім консеквентно, бо значило, що ніхто зокрема не мав приватного права на риболовлі. Власністю окремої людини були не вони, а рибальське знаряддя й особиста праця. Багацько рибних озер і річок дозволяло не ставити питання про обмеженість добуваного продукту й тим самим індивідуальне рибальство не шкодило добробуту куреня. Отже, в звязку з тим, не ставили жадних перепон, не заводили жадної регуляції для даного промисла. Право вільно користуватися рибними річками й озерами всередині Вольностей мали тільки запорозці. Коли хтось сторонній бажав доступитися до риболовель, то мусів дістати дозвіл од Січи, „дабы не отъ кого препятствія чинено не было... въ безпрепятственной ловль рыбы“, як писав р. 1759 Ф. Юст. ⁵⁾). Що правда, впливові російські урядовці не хтіли вважати на правила Січи й силувалися їх обминути. Так, комендант фортеці св. Лизавети бригадир М. Муравйов на р. Богу в районі військового Гарду збудував „для рибной ловли запорь...“, щоб ловить рибу къ столу своєму для трактованья въ викторіальные дни гостей“ і розпочав ловити рибу. Але бургардовий полковник, не вважаючи на чин Муравйова, і од названого любителя риби забрав „вырѣзубовъ, болѣе 8 000, рыбцу до 4 000“, заявивши, „что ему то учинить приказано отъ Коша“. Муравйов розпалився і зараз-же доніс у Січ. Заразом Муравйов прохав бургардового полковника Іванова „позволить занять гдѣ-нибудь стовпъ для ловли на харчъ рыбы“ й силувався схилити його на свій бік хабарем — бочкою борошна, пшона та трьома коновками горілки. Іванов про бригадирів лист повідомив Кіш, і той надіслав гідну відповідь, попередивши, що про цей вчинок знатиме Сенат ⁶⁾).

¹⁾ Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 331.

²⁾ Куліш, Ист. возсоед., т. I, 114.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 473.

⁴⁾ Він-же, Источники, т. I, 1022. ⁵⁾ Зап. Арх. № 20 ар. 78.

⁶⁾ Зап. Арх. № 135, ар. 4, 14 й 20.

Так само проваджено й полювання. Вже віддавна промислові козаки мали значні запаси всякого хутра; чимало мали їх і запорозці ¹⁾. Знов-же здобували вони полюванням і м'ясо. „Запорозці жили найрадніше з полювання“, каже Пірсон ²⁾. Полювання звалось болоховство. Болоховці — „кои звѣрь ловять“ ³⁾. У думі про них співалося:

Іхали стрільці—
булахівці
з города
Царгорода
та гніздо тарлатне увидали
та горіх-дерево зрубали...
ясне соколя забрали ⁴⁾.

Отже, болоховці, виходить, полювали і птахів по лісах. На Муравській дорозі в початку XVII в. був відомий навіть цілий болоховський ліс ⁵⁾. А полювали птахів, очевидячки, за допомогою освоєного хижого птаства. У Запорожжі, за татарським зразком, полювали птахів „з рарогом, яструбом, орлом альбо з хортом“ ⁶⁾. Привчали хижого птаха змалку, а привчаючи,

сребрані пута на ноги надівали,
жемчугом очі закривали.

Що-до полювання дикого звіря, то вже р. 1584 Самійло Зборовський полював в околиці Січи диких кабанів. Мишецький узагалі уважав, що козаки це ловці дичини, і зробив мисливця з славнозвісного козацького Мафусаїла — Семена. Полювання було приступне всім. У мисливцях Л. В. Падалка ладен убачати окремих хазяїв, що вирізнялися з-поміж козацтва, як і володільці човнів ⁷⁾. На Падалчину думку, саме мисливці на дикого звіря (в XVIII в. лисичники) були, мовляв, тубільці в Вольностях, бо-ж промишляли взимку, отже лишалися постійно в Січі. „Охотники“, каже названий дослідник, „это козаки, зимовавшіє въ Запорожьи, своего рода туземцы въ запорожскихъ Вольностяхъ“. Сказаному треба надавати більшого значіння. Вольності, отже, це була місцевість зівсїди залюднена, де весь час мінялися різні групи сезонних промисловців. Взимку рибалки їздили до міст реалізувати свою здобич — лишалися лисичники, влітку реалізували свою здобич у містах лисичники, а тимчасом до Вольностей надходили рибалки й т. д. Вольності, значить, ніколи не лишалися без люду. Отже, як рибалки організовувалися в тафи, то-що, й мали своїх отаманів, так у мисливські артілі були організовані й лисичники ⁸⁾. Через особливості своєї роботи лисичники, само собою, мали

¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 117.

²⁾ Doch der Zaporoger nährte sich liebsten von Jagd. Aus Russlands Vergangenheit, 190.

³⁾ Эварницкій, Источн., т. II, 1350, 1388, 1396, 1399.

⁴⁾ Мартинович, Укр. записи, 38—39; К. Ст. 1882, XII, 494.

⁵⁾ Книга Больш. Чертежа 14. ⁶⁾ Самовидецъ, Лѣт., 4. ⁷⁾ К. Ст. 1894, VI, 440.

⁸⁾ Щербина, Оч. южно-рус. арт., 197.

жити не на всьому просторі Вольностей, а в найбагатших на звірину місцях, там де людности було обмаль. За таку місцевість стала, напр., Бугогардова паланка, де лисичників, як і рибалок, було сила: це, як каже Скальковський, був „особый классъ, имѣвший своего отамана и куренное устройство, (плативший) въ скарбъ войсковой, на церковь и на паланку десятину“¹⁾.

З запасів дичини, зокрема лисиць, запорозці посилали дарунки до Москви й Петербургу різним панам. Так, р. 1749 послано полк. Чекересові, „которой імеет (в московського генерал-губернатора) явытысь не товариством..., презент 10 лисыц“²⁾. Теплому й Безбородькові послано р. 1753 п'ятеро лисиць, котрі Січ „покорнійше просила милостиво прийняти“³⁾.

Окремим козакам дозволялося пасічництво то бортьове⁴⁾, то вуликове. Відомі й військові пасіки, як видно з однієї справи 1688 р.⁵⁾.

Розкинуті по всіх усядах, такі промисли потребували найлегшого транспорту для своїх продуктів. Тому ще в XVII в. в Запорожжі зустрічаємося з особливою організацією лоцманів теж з своїм отаманом і курінним устроєм⁶⁾. Ця організація значно розвинулася згодом, коли доводилося вже тим лоцманам обслуговувати інтереси не козаких промисловців, а торговців своїх і чужих.

Перераховані промисли від XVII в. зустрічаються з промислом скотарським. Скотарство було розвинене чимало. Розводили спочатку мабуть дрібну худобу, що й дало привід різним дослідникам своєрідно тлумачити саме ймення „козак“. У козацького літописця, напр., читаємо: „В. Коховський от коз дивних козаков нарицает, яко там скороспешно до брани соравняются и тем ловом наипаче упражняются“⁷⁾. Такого-ж погляду додержувавсь і Пельман, гадаючи, наче-б козаки спочатку були вівчарями, що розводили, однак, не так кози, як вівці, так що на 15—20 овець припадала хіба одна коза. А втім козаків називали козячі селяни⁸⁾. На це-ж, видимо, натякає й Мартінієр, пишучи, що запорозці „жили травою та молоком“⁹⁾. Як каже Корж, у запорозців худоба „цілісіньку зиму паслась по степах, а скотарі мали собі од вітру і хуртовини халабуду, що кошами прозивались... Як на одному тирлі потравлять скотиною пашу, то переходять на друге місце і отакечки кочували собі літо і зіму, як ті поганці й татари“¹⁰⁾. Далі ще доведеться про це говорити. Тут нам важливо встановити, за свідченнями сучасників, існування скотарства, що, як каже Гліщинський, було остільки широко поставлено, що навіть судові штрафи плачено військовому судові кіньми або худобою.¹¹⁾ Пе-

¹⁾ Ист. Нов. Съчи, т. I, 186—189. ²⁾ Зап. Арх. № 58, ар. 16.

³⁾ Іб., ар. 46 і т. д. ⁴⁾ Собр. статей екатер. научн. О-ва, 38.

⁵⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 110.

⁶⁾ Щербина, оп. с., 200—202. ⁷⁾ Граб'янка, 15.

⁸⁾ Ziegenbauer id est Kosaki bezeichneten. (О. с., 17, 21, 26.)

⁹⁾ vivent d'herbes et de lait. (Dictionnaire géograph. v. IX, 415.

¹⁰⁾ Стороженко, Укр. оповідання, т. II, 182.

¹¹⁾ nawet sądowe sztrafy placono wojskowemu sądowi końmi albo bydlem. (Op. cit., 157).

ревірити таке твердження ми не можемо. Свідчення Коржа, як і твердження Скальковського та Гліщинського мають той дефект, що відносяться тільки до XVIII в. Але й давніш, очевидно, було не инакше. Сама боротьба з татарами, як свідчить Бельський й ин., сходила на те, що козаки потроху відсовували татар з їхніх кочовищ, одбираючи їх собі. І в XVIII в. це не припинилося. Кримський хан не дарма скарживсь, що „запорожцы начали брать право пастьбы съ скотскихъ татарскихъ стадъ, пасущихся не только въ своихъ земляхъ, но и въ не принадлежащихъ имъ“¹⁾. А втім, татари не зівсиди, сердилися й намагалися покінчити з запорозцями „наймомъ и просьбою“²⁾ „по сосѣдственной дружбѣ“³⁾.

Організація даного промислу виглядала будь-що-будь так само, як і в татар, себ-то тут були чабани отар, а над чабанами отамани, що жили в куренях. Коли говорити про самий характер скотарства, то він виясняється після того, як поділити скотарство на дрібне й велике. Перше, справді не могло бути инакше, як кочове й відносилось до найдавніших часів, коли предки запорозців довго жили, як кочовики⁴⁾. З великим скотарством було инакше. Велику рогату худобу не можна було заводити на довший час, та ще в значній кількості через природні причини. Передусім ця худоба розбірлива що-до трав, а потім не терпить великих просторів, швидко припадає на ноги й гине. Коли багато заводять великої рогатої худоби, то це свідчить про кінець кочового господарства, як справді й було на Запорожжі. Там його відразу поставлено було на підприємську ногу. По суті й запорозького вівчарства не можна инакше назвати. Для скотарства запорозці заводили, як відомо, зимовчаки. Зимовчак зовсім не був точка рухома. Він був твердий, непохитний пункт, що навкруги його й скупчувалася худоба. Через це не можна рівняти запорозьке скотарство до ногайського. Там людина залежала від худоби, що йшла куди хтіла й за нею слухняно йшов чабан. На Запорожжі-ж були тверді пункти, а з ними й певна територія для кожного господарства. В межах даного круга й минав пастівницький сезон. Нехай вряди-годи такі тверді точки змінювалися, але при всім тім вони визначали характер скотарства, де за керівника був чабан.

Великої рогатої худоби, потрібної переважно для полівництва в XVII, вважаючи на об'єктивні умови, розводили не багато. Та виховувати велику худобу й коштувало дуже дорого. Дешевше можна було дістати її на стороні, хоч-би одібравши силоміць. Підчас хотинської війни запорозці якось кинулися на турецький табір і там здобули собі і коней, і ослюків та й багато иншого добра⁵⁾. Або коли р. 1602 поверталися з ливонського походу козаки, то пограбували Білорусь так, що на кожного козака припадало по 8—12 коней⁶⁾. Р. 1585 відбили в та-

¹⁾ Андрієвській, Матер. по истор. Запор., 163.

²⁾ Зап. Арх. № 149, ар. 12. ³⁾ Іб., ар. 3.

⁴⁾ *vecurrent longtemps en nomades. L'ahorio, Abrégé historique de revolutions et du commerce de la Tatarie*, 125.

⁵⁾ Jerlicz, t. I, 22. ⁶⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз. т. II, 176.

тар до 40 тис. коней й іншої худоби¹⁾ й т. д. Якщо вже говорити про велику худобу, то тут мало велике значіння конярство. Коні були необхідні. Козак без коня переставав бути козаком. Відома запорозька приповідка: „не наше діло у ряси стрибати, наше діло козацьке конем-мерінцем по степу гуляти“. Кінь був для запорозця справді нерозлучний друг. До самої могили запорожець з ним не розлучавсь. У думках кінь приймав останнє дихання козака. Навіть те, що коневі передається остання воля, можна собі пояснити тим звичаєм, що кару на горло одбував сам-таки засуджений, що в-останнє сідав на свого коня і, під'їздячи до шибениці, накидував на себе мотузок. Отже кінь справді приймав його останню волю. Запорозцям потрібні були запаси коней. Наливайко, що хтів піддобритися до запорозців, знав як цього добитися, а саме — пообіцяв їм 1500 коней. Вже в XVI в. бачимо в козаків коней, що взимку тримають їх у Січі²⁾. З конячих шкур козаки робили собі хижі, де ховалися в дощ³⁾. Клопотавсь про коня запорожець зівсіді. Коли-б для нього не вистачало в Запорожжі наїдку, то козаки сунули, як видко з листа 1688 р., до міст Гетьманщини⁴⁾. Коней мало і військо і окремі козаки, що своїх улюбленців тримали в військових табунах десь на р. Бритаї⁵⁾, за ними доглядали особливі „погоничі“ й кімлики під орудою отамана⁶⁾, вони тренували коней, привчали до військових вправ, то-що. Індивідуальна власність на коней і худобу розвинулася особливо в XVIII в., коли скотарство стало велике підприємство, й Кальниш., напр., р. 1774 продав до Криму овець на 28 тис. карб., як упевняв кн. Потьомкін⁷⁾. Підчас татарського наскоку р. 1769 захопили „погани“ в кошового отамана 600 коней, у полковника Колпака 1200 овець, 127 коней і 300 голів великої худоби, в щербинівського козака Дудника — 250 коней і 70 волів, в поповичівського козака Рудя — 5010 овець, в канівського козака Горгола 2000 овець, в військового писаря Глоби — 4000 овець, то-що⁸⁾. Всі ці втрати завдано не військовим табунам та отарам, а окремим власникам, котрі господарювали сами, незалежно від Війська.

Наведені цифри дуже красномовні. Взяти хоч-би ціну на вівці — 2 крб. за штуку, жадної, можна сказати, праці, oprіч догляду, витратити на вівцю не треба, отож виходило, що власник овець здобував за їх гроші по суті дурнісінько. А тимчасом за цю ціну можна було купити чверть хліба, на яку витрачено чимало фізичної праці, обробляючи землю, збираючи врожай з поля, обмолочуючи зерно, приставляючи його, то-що. Коли вважати, що хлібороб витрачає енергії тільки більше, ніж скотар, то прибуток од скотарства, виходить, дорівнює 500% супроти

¹⁾ Іб., т. II, 79. ²⁾ Лясота, Пут. Зап., 30. ³⁾ Эварницкі т. II, 104.

⁴⁾ Він-же, Источники, т. I, 95; Пор. А. Ю. и З. Р., т. XII, 48.

⁵⁾ Кащенко, Опов., 64. Пор. Зап. О. О. И. и Др., т. XIV, 658; Мат. для ист. стат. оп. ескатер. еп., т. I, 489.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., т. II, 1618.

⁷⁾ Скальковскій, Исторія Новой Сѣчи, т. III, 172.

⁸⁾ Скальковскій, т. I, 134.

прибутку од хліборобства. Отже, скотарство було куди корисніше. Через це не земля, а пасовище було за переважний тип господарства на Січі. Воно вимагало найменшої витрати сили. Тим-то було воно і найпоширеніше. Військовий уклад і безліч степів об'єктивно сприяли тому, що скотарство не тільки широко розвинулося на Запорозжі, але стало за спеціальність запорозького господарства. Коли, напр., ціна на вівці й на хліб була така, як одзначено, то виходило так, що збут худоби до Гетьманщини оплачував з верхом видатки на купівлю хліба й довів його звідти до Січі. Знов-же, що скотарство давало великі прибутки, то інші види господарства не могли з ним конкурувати. Полювання, напр., поволі зникло, тим більш, що рідкі породи тварин і птахів виводилися і, полюючи їх, доводилося за ними вганяти безкраїми степовими просторами. Бджільництво теж підупало й виродилося в розвагу старих козаків. Рибальство, що правда, не підупало, але стало за додатковий до скотарства промисел. Хліб за кордоном Вольностей коштував дуже дешево, отже, хліборобити на землях Війська запорозького не було особливої рації. У звязку з тим сільське господарство мусіло було взятися до лувівництва, і це сильно вдарило по полюванню, бджільництву, то-що. Рибальство вжитків не тіснило — не зменшувало площу лувів і тому спокійно існувало. Що правда, в XVIII в. натрапляємо на цікаве явище. Не часто ще, але вже буває, що Січ наказує людності Вольностей косити сіно. Різні паланки здобувають ордери, де сказано, щоб козаки, котрі відбувають там якісь доручення од Війська, неодмінно косили сіно. Сам по собі такий наказ виглядає безневинно. Але, насправжки, свідчить це за те, що просторі випаси зменшуються й що худобу вже годі пускати на зиму в самопас. Свідчить це ще й за те, що для випасу приділяють тепер тільки певні ділянки. Це значить, що характер скотарства змінюється: від татарської системи доводиться переходити до обмежених лувів. Ясно, що перед Січчю постало питання про перехід до хліборобства. Юридично така практика значила багато. Через те, що земель була сила-силенна, а скотарство дуже розвинене, то луки й вигони являли собою рід спільного володіння. Коли почали з'являтися сіножаті, то тим самим певні місця підпали під особливий догляд, їх стали враховувати, й спільність володіння мусіла поколотися. Тому все частіш трапляються приватні зимовники, куди не сягає загальне вояцьке право з його колективістичним духом. Очевидячки, малося „реформувати“ скотарство так, щоб воно не вменшувало прибутку од отар та табунів і їхніх розмірів. Раз мали були перейти до хліборобства, то воно не тільки не могло шкодити, навпаки, мусіло сприяти скотарству. Инакше кажучи, провадили хліборобство, не вменшуючи пасовищ. Знов-же хліборобство мусіло допомогти скотарству та й допомагало за тією умовою, що з орних земель можна було скористатися, поширивши лінію випасів. Таке могло статися тільки при одній системі хліборобства — залежному господарюванню, що й бачимо в Вольностях. Через це явище Запорозжя не почувало гострої потреби в мужикові.

Мужик у Вольностях через те зовсім не в фаворі, і попиту на нього немає. На колосальній масі земель з'являється він дуже рідко. Пояснювали таке явище й іншими причинами. Вояцьке право фатально засуджувало кожного члена Війська на спільну для куреня й Січи роботу, по суті не оплачувану. Там, де працював січовик, не було потреби в сторонніх для Січи елементах. Як свідчить Розсолада, „запорозці сами корів доїли, сами й сир виробляли й масло били. Між ними були й такі, що сади садили, городину розводили“ й т. д. ¹⁾. Інша річ за індивідуального скотарства. Господар доброї отари чи табуна, живучи, як то кажуть, на одшибі й кохаючись у худобі, не міг пильнувати інших сторін у своєму господарстві. Сама природа речей приневолювала його доручати комусь іншому догляд над рештою свого господарства. Тому-то, за системи індивідуального господарювання, доводилося вживати праці й сторонніх людей, отих Іванів Непомнящих, а то й запорозців, що не вдовольнялися з січових порядків та сунули в степи на підробітки. Запорозців приймали охітніш не тільки тому, що належали вони до однієї військової організації, яка ручилася за своїх членів, а й тому ще, що вони розумілися на скотарстві. Цікаво, що в індивідуальних господарствах у Вольностях намагалися використати й саме скотарство. Кінських табунів, напр., уживали для гармування. На підставі сказаного стають зрозумілі слова Скальковського: „хозяйство козачье было выше ногайского, хотя его основанием было то же пастушество, рыболовство и звѣриная ловля, но уже небольшое земледѣліе его улучшало. Но у казаковъ только товариство, т.-е. братство военное во время походовъ или на пограничныхъ ставкахъ земли не пахало и стадъ не разводило (?), но остальная часть общины и куренные (значить перше твердження відпадає ?) и женатые были настоящими... земледѣльцами“ ¹⁾. Поставивши в відповідну розгорнуту перспективу такі думки, можна визнати, що вони правильні для половини XVIII в. Скотарство не просто було промислом. Це було найпоетичніше діло для козака. На скотарстві засновувався і цілий військовий лад Січи, що відповідав різним організаційним формам січового господарства. Поняття про козацьку лаву могло повстати тільки з уявління про табун чи отари. От хоч-би отамани-керівники козацьких мас — хіба не стало їм за зразок чабанування? З цього, з форми скотарського господарства можна пояснити і розсипаний шик і перевагу кінноти. Так само козацькі флотилії, що на чолі їх стояли такі-ж отамани, то-що, відбивали собою рибальські форми. Звідси-ж виходила й ідея дискреційного права в походах і дисциплінарна засада за мирних часів. Через це-ж був такий невибагливий козацький уклад, що підсилювало ще й вояцьке право. В пісні про козака Плахту, запорожець каже про себе:

При березі при Дунаю,
Там свою я хижу маю —
Ліс зелений, оздоблений.

¹⁾ Эварницкій, Запорож., т. II, 15 — 16. ²⁾ Пам. книга Тавр. губ., т. I, 364.

Про свій наїдок так співає Плахта:

Будем їсти соломаху,
 Козацькую затираху,
 При криниці, без тесниці.
 Будем їсти, будем пити...
 Юже геть ті Запороги
 Кінець нашої дороги:
 Тут козаки — все юнаки,
 Здобуває — пропиває,
 А що має, все прогає¹⁾.

Не до джанджуріння, пишних убраннів, якихось витончених розваг було козакові, коли мусів він жити під пекучим сонцем, раз-у-раз чекаючи ворожого на себе нападу. І тільки опинившись в обстанові, де ніщо йому не загрожувало, де можна було забутися про будні, козак умить перетворювався: джанджуривсь, смітив грошима, пив і сам, і інших напував, „ходи душа без кожуха“, безоглядно тратив накохану силу та й гуляв на всі заставки, бо „пить будем, і гулять будем, а як смерть прийде — помирать будем“, і по-друге: „чи пити — помирати, чи не пити — помирати, отож, краще пити“, тим більш, що „на той світ з собою нічого не візьмеш“.

Із сказаного виходить, що думки проф. Рожкова про господарчу культуру на Запорозжі не можна визнати за правдиві. Цей історик писав: „Первоначально среди казаковъ (річ йде про Запорозжя) вполнѣ господствовала добывающая промышленность, вольное или захваточное землевладѣніе... Каждый казакъ въ предѣлахъ территоріи, занятой куренемъ, свободно эксплуатировалъ по своему выбору тѣ или другіе уголья“²⁾. У першій частині думки проф. Рожкова безперечно справедливі. Зате його міркування, ніби „первоначально“ на Запорозжі вже була вільна займанщина, ні на чому не засновані: займанщина на Запорозжі була, але з'явилася вона тільки від другої чверти XVIII в. В міру того, як зростали зимовчаки, збільшувалася людність і вужчали кордони, запорозці метнулися до землі, що давніш нею гордували, та й почали кидати скотарське господарство і переходити до хліборобства. Таке явище було в Вольностях (подробиці про це — в іншому місці), що-ж до Січі, то в ній, дарма що Військо дуже було подиференційоване, лишалися форми й системи господарства, тісно звязані з військовою справою, військовою організацією й військовими потребами. До самого кінця свого життя Січ бодай формально дотримувалася військово-колективних засад, що їх старанно підпирала — про око людське — старшинська верства, а по суті — низи Січі, настоюючи, щоб дотримувано старовинні військові традиції, переховувані в козацьких радах.

Інститут ради на Запорозжю освітлювано в науці односторонньо й неправильно. Неправильності повставали через те, що дослідники спи-

¹⁾ Зап. Н. Т-ва ім. Шевченка у Львові, т. XLVII, 9—11.

²⁾ Рус. ист., т. II, 121.

нялися лиш на формі рад, на зовнішньому їх вигляді, і тільки іноді близько підходили до потрібного з'ясування справи. Таке закинути можна не тільки українським та російським, але й закордонним описувачам Запорозької Республіки. Знов-же рада, як певний інститут, може цікавити тільки як громадсько-державна організація. Дак от із цього погляду західні дослідники ближче підходили до суті речі, підкреслюючи, що Запорожжя являло собою націю — державну одиницю. Один з них каже: „завдяки волі, пустелю залюднено нечувано швидко та й утворилася тут нова нація... Король польський сприяв цій расі сміливих піонерів, одважних вояків. України були для нього начеб-то воєнні кордони“¹⁾. Більш-менш те саме каже й інший чужоземний письменник: „можна доволі певно припустити, що чужоземна верховна влада, керуючи надзвичайно суворо, викликала до життя цю воєнну республіку. Сила утікачів зібралася на Дніпровому пониззю та й утворила тут невеличку державу“²⁾. Італійський описувач каже про запорозців, що „перед XVI віком про цю націю не знали і не говорили про неї, начеб-то вона ніколи не існувала на світі“³⁾. Факт незнайомства з запорозькою державою — *Nazione* — він уважав за незрозумілий, але здивування його мало рацію, очевидно, тільки в італійській обстанові. Відомо, напр., що про Запорожжя добре знали сусіди не тільки близькі, ба й далекі. Ближчі, що правда, зовсім не дбали за те, щоб визнати Запорожжя за державу. Вони рахувалися з фактом існування козаків і силкувалися використати їх кожен для себе. Але дальші сусіди вважали це за надто мале й вони сами намагалися як-найшвидше прищепити Запорожжю форми державного життя. З меморіялу, складеного р. 1629 для Густава-Адольфа, видно, як протестантські держави заходжувалися, „щоб поправити звичайний спосіб (запорозького) життя, аби (козаки) пізнали управу ліпших і навчили ся правити ся у війні й мирі повними правами й постановами“⁴⁾. Нам невідомі особи, що для того приклали рук. Але чи вони були, чи ні, саме життя призвело до того, що з Запорожжя витворилася самостійна держава через причини і зовнішні, і внутрішні. Ті й ті викликали до життя й особливий військовий устрій Запорожжя, що показова зовнішня фізіономія його й була протягом кількох віків неначе незмінна. „Їх правління було найчистіша демократія“ — говорить Ено й Шеншо⁵⁾.

¹⁾ „Grace à la liberté le desert se peupla avec une rapidité inouïe et se forma une nation nouvelle... Le roi de Pologne favorisait cette race de hardis pionniers, d'intrepides soldats. Les Ukraines étaient pour lui des espèces de confins militaires“. *Histoire de la Russie*, 315.

²⁾ „On peut supposer raisonnablement, qu'une souveraineté étrangère qui gouvernoit avec une sévérité extraordinaire a donné naissance à cette republique militaire. Une multitude de fugitifs se rassembla dans les bases créées du Dniepre et y forma aussitôt un petit Etat“. *Histoire de Pologne*, v. II, 114.

³⁾ „Prima del secolo XVI non era conosciuta questa Nazione e non si parlava di lei, come se non fosse mai stata nel mondo“. *Lo stato praesente di tutti paesi*, v. VII, 707.

⁴⁾ Зап. Н. Т. ва ім. Шевченка у Львові, т. СХVII, 76.

⁵⁾ „Leur gouvernement était le plus pure democratie“. *Hist. de Russie*, v. III, 409.

Порядок і організацію січового козацтва німецький дослідник, однак, визнає за „малу демократію“¹⁾. І. Головін висловлювався так: „форма їх (запорозців) правління була демократична, як спочатку у всіх слов'ян. Вони були вільні, але ця дика свобода була чужа будь-якому порядку, будь-якій розумній організації цивілізованої держави“²⁾. Пірсон підійшов до справи ближче, прямо показуючи на переважний вояцький дух січового суспільства, що його він уважав не так за народ, як за касту³⁾. Німцєві впадала в вічі власне односторонність у правах січового козацтва, що затуляло собою всю иншу людність Республіки. На цей факт чомусь ніхто досі не вважав.

Сталося це через те, що дослідники весь час мали діло тільки з козацькою верствою і до того-ж тільки в Січі. Звідси й виникала неясність запорозького укладу навіть для найдалекозоріших істориків, коли вони починали говорити про ради. Акад. Грушевський, напр., говорить про „козацькі самоуправні громади з радою козацькою і народоправними гетьманами на чолі“⁴⁾. Це неможлива формула, бо виведені в ній правні суб'єкти зв'язані зовсім механічно. Самоуправління і народоправство зовсім не тотожні поняття. Народоправство, напр., знає право участі персональної; самоуправління можливе через представництво (різних модусів). Народоправний гетьман то може впливати на саме народоправство, то не має такого права й змоги. Тимчасом запорозці в своїй організації, очевидно, керувалися-ж чимось, коли вимагали від Виговського, щоб він не заводив „новинь и затѣй“⁵⁾. А в питаннях управління й організації вони зовсім не були дикуни. Р. 1693 січовики, напр., писали Мазепі: „ведаемо о тоє добре, же єсть тоє Богу противно, если кто на своя власти необыкновенное пререканіе наносить дерзостно и имѣеть досадно неприличны рѣчи плодити“⁶⁾. Тут звучить вдумлива оцінка опозиції що-до влади.

Не менш невдатна формула Морковіна, що запорозці „имѣли въ виду жить на полной свободѣ..., руководились идеєю самоуправленія“⁷⁾. У цьому формулюванні бачимо договір у дусі натур-юристів, що випереджає козацьку організацію, і запровадження негативних і різних понять (полная свобода), котрі виключає уявлення про самоврядування.

Зовсім неприйнятна й формула Д. І. Яворницького, що добаває в запорозькому укладі продовження вічових порядків, на яких „воспиталась южно-русская (?) народность“⁸⁾.

¹⁾ „Kleine Democratie“. Hupel, Von den Kosaken, 218.

²⁾ „La forme de leur gouvernement fut democratique comme primitivement celle de tous les Slaves. Ils étaient libres, mais cette liberté sauvage était étrangère à tout ordre, à toute sage organisation d'un état civilisé“. Golowine, Types et caractères russes v. II, 365.

³⁾ Aus Russlands Vergangenheit, 153. ⁴⁾ Ист. Укр.-Руси, т. VII, 72.

⁵⁾ Эварницькій, Ист. зап. коз., т. II, 255.

⁶⁾ Величко, т. III, 171.

⁷⁾ Оч. ист. запор. коз., 4.

⁸⁾ Ист. запор. коз. т. II, 17.

Але наведені формули ніби мають під собою якісь підвалини. Справді. Про Самойловича писали в віршах:

Забув еси, же тя з любви узбрано
и старшим себе паном називано
...а в войску запорожском тоє адавна
рада силна и всим явна¹⁾.

А в XVIII в. надibuємо на повідомлення, що р. 1770 кошовий отаман Калнишевський наказав „велеть, по общему приговору, повисить“ злодія Зиму²⁾. Очевидячки, наприкінці XVIII в. рада вже не була „силна и всим явна“.

Отже, січовики не—увесь народ, а певна група всієї людности запорозької держави, що керувалася своїми особливими регулами. Обсяг прав матеріальної частини тих регул мінявсь з часом, діалектично переходячи в свою протилежність. Саму суть таких регул можна пояснити тим, що Запорожжя було не взагалі держава, не відповідало типові тодішньої держави, відомому Західній Європі, а являло воєнну державу (ein kriegerscher Staat), як влучно висловивсь Гупель³⁾. У цьому ключ, щоб знайти потрібну формулу. Січове військо то була армія, що керувалася вояцьким правом, що інтереси цілого ставила над індивідуальний інтерес і військову практику (акція масою) лишала й для періоду міжвоєнного. Отже за такого становища годі говорити про народоправство, соціяльний договір і старовинні традиції. Спочатку, треба гадати, коли війни були дуже часті й армія, навіть не воюючи, не кидала зброї, колективно-військовий характер управління був єдино-можливий. Згодом, коли настали значні інтервали між війнами, раз засвоєна практика існувала собі й далі. Ось чому запорозці уникали „новинок й затівок без воли и рады войскової“⁴⁾.

Згодом становище змінилося. Вольності зформувались в державу, де людність складалася вже не з самих тільки козаків. З'явивсь у чималій кількості ясир, з'явилися піддані-мужики, влізли в запорозькі землі пани з Гетьманщини й Росії, то-що. Самій території загрожувала небезпека. Військо стало проростати новими небаченими досі елементами, що в них ризикувало потонути. За такого становища перед січовим козацтвом повстало завдання зберегти, вратувати себе, підкоривши собі всі сторонні елементи. Раз прибрану форму управління використано на те, щоб забезпечити в Січі командне становище. Рада, отже, стає за форму державної влади, себ-то за форму влади січового козацтва, для оборони його інтересів. Це рід військової диктатури. Не дарма-ж раду іменували „пани“, членів її — „пани-молодці“, як слушно одзначив Гупель⁵⁾. Не дарма-ж уже від початку XVII в. запорозці звать себе „низове лицарство“, протиставляючи себе не-лицарству. Коли запорозці писали, що „и рыбам, и птицам, и зверям, и всякому созданию вольность мила“⁶⁾,

¹⁾ Величко, т. II, 16. ²⁾ Скальковскій, т. I, 63. ³⁾ Von den Kosaken, 207.

⁴⁾ Величко, т. I, 310. ⁵⁾ *op. c.*, 220. ⁶⁾ Соловьевъ, т. XII, 346.

вони писали про любу волю для січовиків, „дбали про свої військові інтереси“. Від 30-х рр. XVIII в., коли Запорозжя виразно поділилося на класи, значіння ради перейшло до сходин стариків і старшин, що стали за дальшу форму диктатури, тільки вже не всього Війська, а його старшинської класи. Що правда, давні форми не відмерли відразу й одступили своє місце не без бою. Останній період існування запорозької держави характеризується як-раз запеклою боротьбою за скинення переваги старшинської верстви й захистом ради. Була нерівна боротьба, обидві сили стояли одна проти одної, і рада ще борикалася.

Ради мали постійне місце для своїх зборів. Спочатку за такий пункт було Городище — згодом село Романково, куди, як свідчить Боплан, „время отъ времени козаки сходились для совѣщанія и сбора войскъ“¹⁾. За другий такий постійний пункт, розуміється, була Січ, де звичайно й відбувалися ради. Але що ради являли собою орган військової влади, то звязаність тільки з даним топографічним пунктом не визнавано за необхідну умову — важлива була не місцевість, а присутність війська. Отже з цього можна зрозуміти ради й по-за Січчю. Справді, р. 1671 одбулася рада запорозького війська під Іллінцями за 70 верстов од Гуманя, на цій раді розглядали справу про визнання над Запорозжям протекції польського короля²⁾, або р. 1709 запорозці скликали раду, в Бендерах, оташувавшись по куренях „стройно и збройно, потужно и оружно“³⁾.

Що-до часу, коли ради одбувалися, то, як казав Скальковський, ради ділилися на ординарні: а) річні для вибору старшини й б) піврічні — для роздачі, по жеребку, різних ужитків, і ради екстраординарні, що кожного разу збиралися ad hoc. Як повідомляє Мишецький, піврічних рад не існувало, а були вони новорічні, великодні й покрівські, причім усіх їх ніби призначувано для виборів, „а ежели не будетъ въ старшины кого перемѣнять, то рады не бываетъ“⁴⁾. Мишецький особисто знав запорозців й його відомостів не одкидають інші, тому його свідчення треба прийняти. Зате Скальковський справедливо одзначає ради екстраординарні, що їх могли скликати по-за всякими строками, в міру потреби. Не можна, однак, сказати, що екстраординарні позачергові ради існували тільки для певного розряду справ. Екстраординарну раду збирали, щоб розв'язувати всі питання, в тому числі, значить, і для виборів старшини. Отже це призводить до відрізнення рад, що скликала їх старшина, і тих, що збиралися самовільно. Оскільки останні збиралися незалежно від того, чи знала про їх старшина і чи згоджувалася з ними, остільки ради цього роду можна назвати нелегальними. Та й скликати їх було не легко. Щоб дістати легальність для такої ради, треба було, щоб раду скликали не менш, як десятеро куренів. Ці курені повинні були роздобути

¹⁾ Мемуары, т. II, 311. ²⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 575.

³⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 1145.

⁴⁾ Ист. о зап. коз., 39.

литаври, бо-ж, без бою їх, рада не могла відбутися; на такій раді старшина участі не брала, навпаки, ховалася, зачувши гудіння литаврів ¹⁾).

Певної години, коли рада мала відбуватися, не було. Практика, однак, вимагала для Січі час після обід. Але відомі ради о всякій годині. Так, 19-го квітня р. 1648 рада почалася вранці й на ній обрано старшин, а ввечері „пред п̄ннем вечерним“ зібрано нову раду, де оголошено похід проти Польщі ²⁾).

Тягтися могли ради досить довго. Напр. россавська рада з приводу переходу Дорошенка під протекторат Туреччини тяглася 10 день ³⁾). Рада запорозців, з приводу служби в австрійського цисаря, почалася 20 червня й тяглася, як свідчить Лясота, 5 день. Рада 1625 р. на Цибульнику поблизу Крилова почалася 27 жовтня й закінчилася 28 жовтня перед півднем ⁴⁾). І навпаки. На одному засіданню рада могла вирішити скількись справ. Напр., 4 травня 1671 р. на січовій раді розглянуто листування з Кримом з приводу утримання від походу на Польщу, обмірковано листи до Дорошенка про перехід його до московського царя, то-що ⁵⁾).

Сама обстановка ради досить відома. Боплан так пише з приводу виборів старшини: „собираются всѣ старые полковники и старики, пользующіеся уваженіемъ среди козаковъ; каждый подаетъ голосъ въ пользу того, кого считаетъ наиболее способнымъ и получившій наибольшее количество голосовъ признается избраннымъ“, причім за відмову чи одволікання „убивають на мѣстѣ какъ измѣнника“ ⁶⁾). Коли-б виявилось, що місця замало, раду можна було перенести „на пространнѣйшее мѣсто“ ⁷⁾). Перед радою били з гармат на знак, що буде рада, ще напередодні. Так само робили й другого дня. На постріли звідусюди сунули запорозці, але як їх було не багато, рада не починалася, аж поки не переставали бити в литаври. Звук їх закликав запорозців на відкриття ради. Козаки розташовувалися по куренях на майдані. Литаври звучали як наказ. Як не можна було воякові не стати до вшикованих бойових одиниць підчас походу, що до нього кликали литаври, так само військова регула вимагала, щоб на раду прибували всі. Раз не було всіх куренів, не вільно було зібрати чи скликати ради. Окремі особи могли не брати участі в праці рад, але всі курені повинні були мати представників. Кількість оцих курінних представників не мала особливого значіння, але всім їм треба було бути на раді. А втім, коли козаків було небагато, то це мало практичну вагу. Р. 1708 Гордієнко писав Мазепі: „теперешнього часу еще войска мало на Коше, без которого общая войсковая рада не может ни в чемъ бути“ ⁸⁾). Очевидячки, для того, щоб ухвала ради зобов'язувала, потрібна була така кількість присутніх козаків, щоб їхня воля могла зобов'язувати відсутніх. Звідси треба робити висновок, що

¹⁾ Мышецкій, 40—41.

²⁾ Величко, т. I, 51, 53; Костомаровъ, Богд. Хмельн. т. I, 91.

³⁾ Костомаровъ, т. VI, 149. ⁴⁾ Мемуары, т. II, 133.

⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. IX, 229. ⁶⁾ Мемуары, т. II, 342.

⁷⁾ Богд. Хмельн. т. I, 90. ⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 1020.

раду визнавали за правосильну, коли в ній брало участь більш од половини спискового складу війська. На раді брала участь старшина, що виступала в ролі доповідачів, „излагала суцність дѣла, произносила обвиненія въ проступкахъ или просила о чемъ либо въ свою пользу“ ¹⁾. Але присутність старшини не була неодмінна. Так, р. 1625, не вважаючи на те, що Жмайло був на Запорожжі, козаки, котрі билися з ляхами, все-ж зробили раду під Каневом ²⁾. А втім, траплялося й инакше. Напр., коли р. 1675 кошовий Сірка був у поході, а підчас його відсутности прибули царські послы, і, щоб вислухати їх, треба було скликати раду, то послів затримали на 10 день, чекаючи Сірка, а через те, що він у призначений термін не повернувся, довелося послів одпустити й ради не скликати ³⁾. Р. 1677 рада вирядила своїх посланців до Криму без відома Сірка, дарма що той був тоді на Запорожжю, живучи в своїй пасіці ⁴⁾. Очевидячки, присутність старшин була *questio facti*. Попри все те, коли рада відбувалася „нормально“, присутність старшини була необхідна й бажана. Старшина, особливо кошовий отаман, у раді були зовсім не мовчазні виконавці волі ради. Вони могли розв'язати раду, коли не погоджувалися з нею. Коли р. 1594 запорозці відмовилися йти в похід і почали вагатися, то кошовий на раді лаяв козаків і розпустив збори ⁵⁾. Розв'язували справи на раді сами козаки, але бути на ній можна було й стороннім для Січи особам. Пропустити чи не пропускати їх залежало од волі козацтва. Так, р. 1709 російські офіцери не тільки не могли потрапити на раду, ба навіть не могли довідатися, про що саме радили січовики ⁶⁾. Інша річ, коли сами козаки зацікавлені були в присутності сторонніх людей — вислухати якогось посла сусідньої держави чи що, в таких випадках він був не тільки бажаний, але й необхідний член ради й міг на ній виступати, хоч права ухвального голосу, розуміється, не мав.

Бувши формою диктатури війська, рада була зацікавлена в тому, щоб цієї засади додержувано як-найпослідовніш. Отож вже заздалегідь можна передбачати, що військову старшину вибирали тільки на певний термін. Виборність повстала, видимо, в зв'язку з тим, що Січ була не що інше, як федерація куренів. Що-ж до річного терміну, то його доводиться з'ясовувати тим, що людність Січи спочатку змінювалася залежно від сезонів року й тільки вряди-годи збиралася вся до купи. Інші пояснення цього — складніші. Боплан пише, що вибори відбувалися инколи серед степу ⁷⁾. Про те-ж читаємо: „Обирали в чистому полі і так безладно та так замішкою, що більш скидалося на поле війни, ніж на раду осіб, що зібралися обирати собі голову, щоб їми керував“ ⁸⁾. Вибирали, як

¹⁾ Мемуары, т. II, 91. ²⁾ Іб., 131. ³⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 114.

⁴⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 547. ⁵⁾ Лясота, Пут. зап., 38.

⁶⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 1044. ⁷⁾ Мемуары, т. II, 343.

⁸⁾ Lo statto presente di tutti paesi, т. VII, стор. 711: „la elezione si fa in aperta campagna e con tale disordine e confusione, que direbbe essere quella un campo di guerra, anziche una riduzione di persone radunata per eleggere un capo, che li diriga“.

знаємо, не на одну якусь військову посаду, а на всі разом. Напр., 25 червня 1748 р. на раді обрано всіх членів військової старшини ¹⁾. Зате, в 1746 р. 1 січня, перевибираючи усю старшину, рада не перемінила військового писаря ²⁾. Отже, не треба було неодмінно вибирати всю старшину. Та часом, що правда, через об'єктивні умови вибори бували загальні. Коли запорозці переходили до Карла XII, то пристати на такий вчинок міг тільки той, хто тримавсь шведської орієнтації. Так само коли козаки приймали російське підданство, то на це пішов був не один лиш кошовий Малашевич, а й увесь його „кабінет“. Це зрозуміла річ для виключних епох. Для „нормального“-ж часу, здавалося-б, можна перебути без того, щоб обирати геть-усю старшину. Так воно й було, і за „мирних періодів“ обирали поодиноких старшин, себ-то вважали тоді просто на здатність окремих кандидатів. І що здатніший був той чи цей кандидат, то більш шансів він мав, що міцно сидітиме на своїй посаді. У таких випадках він міг і поковерзувати. Про Калнишевського, напр., відомо, що він сам складав свої повноваження, але зіставсь, бо його „вблагали“ ³⁾. Були ще причини, що через них припускали перестіть на виборах. На перший погляд можна-б гадати, що за найкращий „кабінет“ став-би той, котрий зорганізовано було-б з представників одного куреня. Але тоді-б один курінь опинився-б в упривилейованому становищі, і федеративність мусіла-б постраждати. Тому обирали старшин з різних куренів і „кошований“ ⁴⁾. Найбільшої ваги надавали обранню кошового. Інші військові старшини не відгравали такої видатної ролі, як кошовий. Козацтво дуже добре це розуміло, і тому виборчі бої зосереджувалися навколо кандидатури кошового. Знов-же виборна засада і для кошового зовсім не визначала, що вибори ті були суто демократичні, принаймні в XVIII в. Виборча кампанія відбувалася в досить недобрій обстанові. За тиждень перед виборами старшина починала підпоювати козаків, щоб прихилити їх на свій бік. З стариками й впливовим козацтвом кандидати робили ще простіш: купували їхні голоси. Кошовий Д. Гладкий р. 1754 „накупився на кошеводство“ ⁵⁾. Купівля посади відома після 1734 р., коли козацтво покололося на класи. Про розкіл збереглися живі спогади. „У неділю було зберуться гулять, то багатії особо, а вбогії особо. Багатії й шатер собі напнуть й справляють бал“ ⁶⁾.

За такого становища, виборча кампанія набувала величезного значіння. Пройти проз неї для представників різних таборів був-би смертельний гріх. А тому в половині XVIII в. вже не тільки кошовство,

¹⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 424.

²⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 172. Про запорозькі вибори див. Эварницкій, Оч. по ист. запор. коз., 70—80.

³⁾ „Uprosil go“. Głiszczyński, op. c., 57.

⁴⁾ Эварницкій, Оч. по ист. зап. коз., 75.

⁵⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 619.

⁶⁾ Зап. Юж. Руси, т. I, 112.

а й інші посади стали за яблуко незгоди. Маса силкувалася зберегти за собою владу й не припустити до неї панів-старшин, бо-ж коли-б ці захопили владу в свої руки, то це визначало-б, що силу визнано за сходами, а не радою, висувало-б нагору диктатуру старшин. Року 1745 на раді одбуваються завзяті суперечки; під цей час на суддю обирають простого козака Богацького, на осавула — простого-ж козака Давида, так само з простих козаків вибрали й низку полковників та пушкаря ¹⁾. Року 1749, коли старики й отаманів вибрали з-поміж старшин, рада розлютувалася, козаки кинулися до церкви на нових старшин, що вже дякували всім святим за допомогу, почали бити їх, битися проміж себе, припинили службу Богу, покривавили храм, погромили курені, то-що ²⁾. Року 1769 вибухло нове повстання, що до нього мусів устрияти гр. Рум'янцева. Заколот зчинивсь 26 грудня 1768 р., коли „возстали противъ своего кошевого и другихъ старшинъ съ нагlostью возмущенія“, розбили в'язницю, випустили звідти заарештованих, пограбували старшин, то-що. Кошовий мусів утекти. Рум'янцев послав осавула генеральної артилерії Кологривого, щоб розслідував події. Осавул переказав урядовцям, що граф вимагає од них, щоб прохали вибачення, загладили „(продерзость) вящою преданностью“, видали зачинців, то-що ³⁾. Розклад на Січі зайшов так далеко, що р. 1755 козаки кидали Січ і „отправляли отъ себя къ хану крымскому депутатоваъ съ прошеніемъ, чгобъ они приняты были подъ его ханскую протекцію и въ ихъ татарской землѣ... жить“ ⁴⁾.

Належала раді й інша, тісно звязана з першою, функція — скидати старшин з посад. Року 1697 запорозці „отказавши кошовому послушенство, уряд отаманства одобрали, а наставили собі нового отамана... жадної заслуги, межі иншим, не маючого“ ⁵⁾. З наведеної цитати ясно, що вибори визначали перехід виборців до стану послушенства. Цей стан неставав, відколи обранцеві доручено клейноди. Коли-ж обраний покладав оті клейноди, то це припиняло владні стосунки, передавало виборцям повню влади, що її тимчасово здобував обраний кандидат. Старшина не повинна була чекати, поки їй заявлять недовіру. Закінчення строку само по собі було не тільки за привід, щоб покласти клейноди; воно механічно гільйотинувало старшинські повноваження. Формально висловлювалося це в т. зв. подякуванні старшини раді. Від кого рада приймала подякування, той мав подаватися до одставки. Коли рада подякування не приймала, то починала гукати не „положи“, а „пануй ще над нами“ — старшина лишався на своїй посаді. Отже, повноваження діставали пролонгацію. За що-ж давали подякування? Навряд, щоб за довіру, бо коли-б її не було, то старшина мав-би був податися в одставку. За честь — теж мало ймовірно. Лишається третє, що подякування визначало просто відмову, відсутність згоди на дальше врядування. Так само, не хочучи, напр., їсти чи пити, ми нашу неохоту висловлюємо в формі

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1781 — 3. ²⁾ К. Ст., 1883, V, 137.

³⁾ Зап. Арх., № 161, ар. 2 й 15. ⁴⁾ Ibid., № 124, ар. 80, пор. ар. 139.

⁵⁾ Величко, т. III, 452.

подяки. Пояснивши подякування так, зрозуміємо формулу: „пануй ще над нами“. Не послухатися такого наказу було не можна, бо той наказ виходив од вищого органа влади, від ради, що вона від абдикації до згоди кандидатів мала всю повню влади. Суверенітет січового козацтва брав гору, а відколи рада передавала свою владу, він розвіювався для окремих членів ради, і старшина здобувала військову владу, право наказувати й право вимагати слухняности.

Та здобути владу від ради в формі передачі клейнодів — дарма що в Січі визнавали це за достатнє — було замало; треба було дістати ще об'єктивне визнання здобутих повноважень. Цього досягали, сповіщаючи гетьмана й російський уряд про те, що одбулося обрання. Так здобували дальшу санкцію. У XVII в. цьому моментові значіння не надавали, бо Січ сама регулювала своє життя та й у суті речі влада старшини в Січі була переважно військова. Коли сповіщали когось про нові вибори, то це був звичайний дипломатичний акт. Так уважали запорозці навіть і в XVIII в., перед тим, як перейти до російського підданства. Справді, р. 1723 „запорожцы выбрали кошевымъ И. Петрова, который прислалъ отъ себя двоихъ знатныхъ войсковыхъ товарищей съ письмами къ гетману Апостолу и при нихъ отъ всякаго куреня по человѣку“¹⁾. Коли Запорожжя перейшло до російського підданства, січовики мусіли були сповіщати й російський уряд. Визнання виборів полягало в видачі особливої грамоти й грошового дарунку новообраному кошовому, „которые денги обыкновенно раздѣляетъ онъ начальнымъ казакамъ для привязанности къ себѣ ихъ“²⁾.

Річний термін для врядування визначав, що старшинські повноваження були короткострочні. Після цього старшини повинні були подати звітлення про свою роботу. Терміновість, на перший погляд, виглядала як демократична засада. Але-ж виборці й виборні не були соціально й економічно рівні. Часом бувало, що цілим категоріям людей одбирали і активні, і пасивні виборчі права (вищезазначена справа кошового Федорова й кількох курінних). Не вважаючи на це, в справі врядування на Запорожжі втручався царський уряд, отож старшина цілий час озиралася на Петербург. Значить, демократизм зберегався тільки формально, а по суті нерівність призводила до того, що керування на раді належало економічно переважним групам. Отже-ж можна погодитися для XVIII в. з не раз висловлюваною думкою, наче-б Запорожжя після 1734 р. виродилося в аристократичну касту, що жила коштом визискуваної січової маси й не-військової людности Вольностей. Про це знали і в Запорожжі, і по-за Запорожжям. Тому київський ген.-губ. Леонтьев р. 1744 клопотався перед Сенатом, щоб той замінив „демократичну раду“, підчас виборів, на сходини отаманії й на представництво по 3—4 козаки від куреня³⁾. Сенат визнав, що цей проект — не своєчасний.

¹⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1134.

²⁾ Манштейнъ, Зап., 28.

³⁾ К. Ст., 1883, V, 128; Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 322.

Зминуло після того чотири роки, і Леонт'єв виступає з новим проектом, що запропонувала йому сама військова старшина, а саме — щоб старшин призначав російський уряд ¹⁾. З таким самим проектом справді виступає в Петербурзі кол. кошовий Сич ²⁾. Та хоч і на цей раз проекта відхилено, Леонт'єв подав ще одного проекта: щоб кошового призначав уряд, а інших старшин — новообраний кошовий. Сенат ще раз відхилив проекта, але пообіцяв порадитися з Колегією Чужоземних Справ ³⁾. Наслідком наради Запорожжю дано грамоту 19-го липня 1753 р., що забороняла раді вибирати старшину ⁴⁾. Та рада ще не до краю втратила свою вагу, і, в відповідь на грамоту, перевела нові вибори. Те, що за обрання в кошові Федорова Розумовському наказано „безъ истяжанія и штрафа не оставить“, обурило навіть отаманію, яка підтримала давнє правило про вибори військової старшини, хоч ухвалила тільки два терміни: 1 січня й 24 червня ⁵⁾. Сенат відступив на деякий час; однак, р. 1761 таки не втримавсь; вдаючи неначе тодішній січовий уряд має він за дуже добрий, порадив старшин заново не перевибирати, хоч, що правда, застерігсь: „буде такое оставленіе запорожской старшины не противно ихъ обыкновеніямъ“ ⁶⁾. Запорозці своєю практикою довели, що така пропозиція суперечить „ихъ обыкновеніямъ“, але фактично потроху здалися. Такої боротьби й напружености на початку запорозького існування не помічаємо. Справді, р. 1583 запорозці вирядили послів до Самійла Зборовського, закликаючи його на начальника, обіцяючи, що будуть слухняні, ще й ладні йти з ним у поході ⁷⁾. Очевидячки, в XVI в. ще не виробилася міцна організація, і начальникування звязувалося з тим чи иным походом. Виборча засада означала, за давнішої епохи, не більше, як закликання відомого ватага, що вславивсь своїми перемогами, а з закінченням операції кінчилися й повноваження ватага. Таке джерело виборности й терміновости влади кошового. Ускладнення почалися після того, як склалася федерація куренів і запорозька держава стала звязана певною територією. За такого становища влада військової старшини набрала не професійного, а правно-публічного характеру з моментами міжнародного визнання. Отже, після цього зрозуміло, що рада не могла обмежитися тільки виборами старшин, як не могла обійти мовчанкою своїх вчинків у сусідніх країнах. Вона мусіла від себе виряджати різні посольства. З ними зустрічаємося з давніх-давен. Обмежимося кількома прикладами. Р. 1691 запорозці вислали до московського царя „посланца своего Рубана И. да съ нимъ изо всякаго куреня по человѣку“ ⁸⁾. Коли обрано було Мазепу на гетьмана, запорозці до нього надіслали своїх послів, вітаючи з обранням і пропонуючи „не хархелювати“ проти Січі ⁹⁾.

¹⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 455. ²⁾ Сен. Архивъ, т. VII, 527.

³⁾ Ibid., т. VII, 630. ⁴⁾ Сб. Хар. Ист.-Фил. О-ва, т. IX, 144.

⁵⁾ Зап. Од. О. И. и Др., т. XIV, 619. ⁶⁾ Сен. Арх., т. XII, 84.

⁷⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 67.

⁸⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 262 — 3.

⁹⁾ Величко, т. III, 58.

Погодившись на тому, щоб підтримувати Юрася, запорозька рада в даній справі вирядила особливих послів до хана кримського ¹⁾. У зв'язку з тим, рада мала ще й приймати послів. Так, 12 липня 1677 р. запорозці на раді приймали царського посла, слухали грамоту, вимагали збільшити платню, дати клейноди й нарікали на Самойловича ²⁾. За рік перед тим читано на раді царські грамоти й козаки сперечалися про Дорошенкові клейноди, то-що ³⁾. Коли повстали суперечки з приводу змісту грамот, або наказів царського уряду, ради мусіли з'ясовувати справу. А що вона, ця справа, зачіпала інтереси Війська, то без ради ніхто не наважувався її розв'язувати. Так могло бути в усіх випадках, отже, здобувати грамоти іп рінсіре мала тільки рада. Р. 1631 Петражицький одмовивсь прийняти листа від шведського агента Руселя, мотивуючись тим, що „без ради їх нам читати не можна“ ⁴⁾. Через це прибуття царського посла чи грамота неодмінно тягли за собою скликання ради, хоча-б декого з старшин під той час у Січі й не було. Напр., р. 1675 наказний кошовий Брекало скликав раду, щоб прийняти царського посла й грамоти, дарма що кошового в Січі не було ⁵⁾. Присутність військової старшини не одзвювала від скликання ради. Коли р. 1677 царський посол Шестаков запропонував доручити грамоту кошовому Сіркові, той наголо відмовивсь, і з грамотою довелося виступити наступного дня ⁶⁾. Посли в Січі, однак, не користувалися якимось упривилейованим становищем. Січ не давала їм ніякого імунітету. З прокламації Петра І-го, з приводу Мазепиною „зради“, цар повідомляв, що гетьманського посла „не токмо задержано, но въ явственной радѣ К. Гордіенко его биль смертнимъ боемъ и потомъ съ Кошу отослалъ къ измѣннику Мазепѣ“ ⁷⁾. Посла можна було й усунути з ради. 21 січня 1709 р. гетьманський посол Черняк на раді тільки доручив гетьманські листи, їх було прочитано, а послові після того запропоновано покинути раду ⁸⁾. Якщо послів було скількись, то рада приймала їх кожного зокрема, не дозволяючи, щоб присутніх було кількоро. Так було, напр., р. 1734, коли запорозці спочатку вислухали приїжджого російського офіцера, а тоді турецького посла. Іноді листи підлягали попередній перлюстрації в Гетьманщині, як то було р. 1675 ⁹⁾. За такого становища, питання високої політики, живовидячки, відігравали велику ролю в січовій практиці. Ено й Шеншо упевняють, що „козаки більш воліли піддаватися чужоземному протекторові, не вважаючи на те, що протектор це завсіди початок панування“ ¹⁰⁾. З різних питаннів високої політики поважне місце займали справи Гетьманщини, особливо-ж вибір гетьманів. Усі гетьмани запобігали запорозької ласки.

¹⁾ А. Ю. и З. Р., т. X, 266. ²⁾ Ibid., т. XIII, 195. ³⁾ Ibid., т. XII, 548.

⁴⁾ Зап. Н. Т-ва, т. CXVII, 95. ⁵⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 138.

⁶⁾ Ibid., т. XIII, 426 — 427. ⁷⁾ П. С. З., т. IV, № 2233.

⁸⁾ Мат. воен.-уч. арх. Гл. Штаба, т. I, 642. ⁹⁾ А. Ю. и З. Р., т. XII, 59.

¹⁰⁾ Les cosaques aimèrent mieux encore se donner un protecteur étranger qu'un maître national, sans songer assez... qu'un protecteur est toujours le commencement d'un maître" Esneaux et Chenehot, Hist. v. III, 408 — 409.

Напр., Виговський, з приводу свого обрання, писав запорозцям, що він „безъ воли и консенсу ихъ цале утверждатися на гетманскомъ уряди не хоцеть“ і що „войско низовое запорожское есть корень и утверждение чести и славы войскамъ городовымъ... Так и власть (іхня) во избраніи и поставленіи гетмана нехай первенствуетъ и силу имѣеть“¹⁾. Військо визнало його за гетьмана, за умовою, щоб він дотримувавсь програми Богдана Хмельницького²⁾. Запорозці добре пам'ятали, що вони мали свого часу величезний вплив на Гетьманщину. Тим-то вони зівсиди показували на своє право, що-до гетьманських виборів, хоч навсправжки, опріч Бруховецького, вони нікого гетьманом не зробили. Вважаючи на їхні претенсії, конституція 1710 р. ухвалила запрохувати на кожну сесію ради в Гетьманщині представників од запорозців „для прислуханья и совитуванья“³⁾. Петро I р. 1709 теж пропонував запорозцям „прислати отъ себя съ Кошу въ Глуховъ на обраніе вольными голясами новаго гетмана“⁴⁾. Рада звичайно нікого на вибори гетьманів не делегувала, але подавала свою оцінку в даній справі, „согласовала голосу и воли людской братіи своей малоросійской на тое гетманское достоинство“, обравши того чи иншого кандидата⁵⁾, чи „давала йому вотум свій“⁶⁾.

Немає чого й казати, що питання війни та миру входили в компетенцію ради. Хмельницький I, щоб здобути штурмом Кодак, скликав раду. Щоб допомогти австрійському цісареві збройною рукою, знову довелося скликати раду⁷⁾. Р. 1668, за пропозицією Суховія, запорозька рада ухвалила „жити впредь идущие времени в братстве орды с Україною“⁸⁾. Треба було поклопотатися, щоб підвищено царську платню Військові — знову збирають раду⁹⁾. Доводилося розмежувати границі, для чого потрібні були гроші — і рада, як те було р. 1758, ухвалою оподаткувати військових подданців особливими грошовими платежами¹⁰⁾. На раді-ж заарештовували й судили старшину, що чимось не догодила була козацтву, як бачимо р. 1728 з Гордієнком, що його заарештували за агітацію проти переходу з Олешок до нової Січі¹¹⁾, або з козаком Тимошем, що р. 1702 на раді вигукував, коли читано татарські листи: „не доведеться нам на своих отцев рук подымати и на них идти войною“¹²⁾. Само собою, здобич, одержувану в наслідок військових операцій, ділили теж на радах¹³⁾, кидаючи для того жеребка „по звиклости своей на курени“¹⁴⁾. Як те бачимо, напр. р. 1675 після того, як знищено в Січі 13 тич. яничар — зброя побитих турок, „в купи прежде поскладанная, на курени жеребьями, подлуг козацкого звичаю, подувански досталась“¹⁵⁾. Нарешті, ради порядкували землею, даючи її, навіть, окремим старшинам за службу¹⁶⁾.

¹⁾ Величко, т. I, 307. ²⁾ Волкъ-Карачевскій, Борьба Польши, 13.

³⁾ Маркевичъ, т. IV, 328. ⁴⁾ П. С. З., т. IV, № 2233. ⁵⁾ Величко, т. I, 310.

⁶⁾ Ibid., 400. ⁷⁾ Лясота, Пут. зап., 23. ⁸⁾ А. Ю. и З. Р. т. IX, 163.

⁹⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 727. ¹⁰⁾ Скальковскій, т. II, 175 прим.

¹¹⁾ Эварницкій, Ист. зап. коз., т. I, 166; Зап. О. О. И. и Др. т. XIV, 280.

¹²⁾ Эварницкій, Источники, т. I, 922. ¹³⁾ Стороженко, Укр. опов., т. II, 192.

¹⁴⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 989.

¹⁵⁾ Величко, т. II, 364; Эварницкій, Ист. зап. коз., т. II, 506.

¹⁶⁾ Эварницкій, ор. с., т. I, 222.

„Неодмінним учасником всяких справ являлось само військо через свою раду“, каже Грушевський¹⁾. Але в XVIII в., підчас виборів до Комісії 1767, з'ясовано, хто саме з козаків міг брати участь. До виборів у Комісію, виявляється, притягнуто було лиш „тѣхъ козаковъ, кои дѣйствительно въ Сѣчи, а не по куреняхъ находятся“²⁾. Інакше кажучи, в січових радах міг брати участь тільки той, хто справді перебував у Січі і був справжній, внесений до списків козак. Через це, скажім так, перебування під судом або кара, то-що, не плямували й не по-бавляли прав на участь у раді, так само, як і перебування в шлюбі. Знов-же перебування в Січі визначало, що голос відсутніх не можна було передавати й його не зараховували підчас голосування. Отже право бути членом ради стало за безпосереднє особисте право, що виключало представництво для відсутніх козаків. Відсутніх, очевидно, вважали за окремі одиниці, що голос їхній не міг похитнути ухваленої на раді постанови. Що-до цього, рада рішучо виключала право індивідуального veto. Тут, у Січі, панувала влада війська, на чолі стояло всеньке „товариство“. На такий принцип показує й звичайно прийнята формула підписувати ухвали ради: „з товариством“, „зо всим товариством“, „з отаманами и усим товариством“ і т. д. Навіть тоді, коли-б ухвалу контрасигнував писар, формула не змінювалася. Інструкцію запорозьким послам 1627 р. підписав „imieniem wszystkiego wojska I. K. M. Zaporoskiego Constanty Wolk, pisarz wojskowy“³⁾. Навсправжки така формула частенько не відповідала дійсності, бо січове козацтво зовсім не було одноманітне й рівне в правах, ба й економічно воно було не рівне. Як ми були вже казали, в Січі дуже рано народилася класа заможніших супроти простих козаків і од них відосібнених, так щось неначе аристократія. Одні з дослідників, як от Буцинський, уважали, що з'явилися ці багатії десь у XVII в.⁴⁾, інші, як Куліш⁵⁾ і за ним Покровський⁶⁾ — у XVI в. Обидва погляди справедливі, бо другий одзначив ранні прояви нерівності, а перший — вже утворену класу. Розквіт нерівності припадає на XVIII в., особливо на останні десятки літ існування Січі, коли з'ясувалося, що Запорозжя має своїх феодалів, і що їм ближчі російські поміщики, за якими стояла добра армія, ніж козака сірома. Січові багатії, каже сучасник, „имѣя у себя женъ и дѣтей и прочіе доставочные обзаведенія“, тримались за них й скорше мирились з російськими генералами, ніж з безпокійними козаками⁷⁾. Ще в XVII в. багатії грали подвійну ролю, потаєнці листуючись з гетьманом, надсилаючи йому зовсім секретно інформації про запорозькі настрої. Рутковський писав 1691 р. Мазепі: „вельми просятъ тие особы, которые вашей вельможности суть зычливые в Сичи, абы их имен не споминати в Батурини никому, бо о перших цедулах, хто-сь дав з Батурина запорозжам знати, теды мало не вбили в ради

¹⁾ Іст. Укр.-Руси, т. VII, 285.

²⁾ Флоровскій, Составъ Закон. Ком., 210. ³⁾ Жерель, т. VIII, 302.

⁴⁾ Сбор. стат. екатер. и. о-ва, 282. ⁵⁾ Іст. воззосед., т. II, 68.

⁶⁾ Рус. Іст., т. II, ⁷⁾ Извст. повѣст. Коржа, 45.

той особи¹⁾). Оці-то „особы“ в XVIII в. відсунули раду на другий план. Напр., р. 1760 на виборчій раді вибирали в військові судді тільки старики й отаманія²⁾). Траплялись випадки, коли рада залежала від самісінької лиш отаманії й стариків. Так р. 1745 справу „о границах“ військова рада могла сяк-так розв'язати тільки „по обыкновенію войсковому, куренныхъ отамановъ и стариковъ избравши“³⁾), а сама на те була незугарна. З отаманією й стариками зайшло так далеко, що 1767 р. в виборці по всіх куренях пройшли отамані, а до Комісії, як виявилось, обрано тільки старшин⁴⁾).

Коли з'явилася нерівність, повстали й партії. Вже Костомаров дуже близько підійшов до того, щоб з'ясувати через що повстали партії в Січі. Він давав характерний приклад партійности за Мазепи. Тоді в Січі боролася партія, що обстоювала спілку з Кримом, і друга, що обстоювала спілку з Москвою. Перша допоминалася права вільно здобувати рибу й сіль, а друга шукала царської платні⁵⁾). Можна було притягти на свій бік противну партію, тільки давши їй відповідну компенсацію. Коли р. 1584 козаки надумали напасти на татар, що з ними Зборовський був порозумівсь, то щоб утримати козаків, він оддав їм усі свої гроші й тим прихилив на свій бік⁶⁾). Партії в Запорозжжі можна бачити й за інших умов, напр. коли маса козацтва року 1594 згоджувалася йти до цисаря Рудольфа, а її від того утримували власники човнів — тут є натяк на партійність, бо-ж у даному разі на поверхню виступили економічні інтереси. Коли Сірко спиравсь на чернь і разом з нею виступав проти заможного козацтва, або Калнишевський, підтриманий од старшинської верстви, орудував проти сіроми — знову можна говорити про партії. В інших-же випадках можна добачати хіба орієнтації, що правда, не позбавлені внутрішньої боротьби, закрашені певною партійністю.

Роблячи загальну оцінку запорозького укладу, Д. І. Яворницький писав: „въ ней (січовій раді) господствовало полнѣйшее равенство между всѣми членами общины—каждый пользовался одинаковымъ правомъ голоса, могъ отвергать мѣропріятія другого и взамѣнъ того предлагать собственные планы и соображенія“⁷⁾). І далі „господствовавшее здѣсь начало равенства проходило вездѣ: во время общихъ собраній, при выборахъ войсковыхъ старшинъ, управленіи сичевомъ, управленіи паланочномъ..., при раздѣлѣ имуществъ и въ частной жизни по куренямъ“⁸⁾).

Тук каже те саме: „кожен козак користувався рівними правами“⁹⁾).

Як бачимо з попередньої аналізи, такі твердження не мають під собою підстав.

Проф. Михайло Слабченко.

¹⁾ Эварницкій, Источн., т. I, 325.

²⁾ Скальковскій, т. I, 59.

³⁾ Эварницкій, Источники, т. II, 1723. ⁴⁾ Флоровскій, Деп. В. Зап. 51.

⁵⁾ Соч. т. VI, 427. ⁶⁾ Эварницкій, т. II, 74. ⁷⁾ Ист. зап. коз., т. I, 89.

⁸⁾ Віл-же, оп. с., т. I, 189, 190. ⁹⁾ chaque kozak jouissoit de droits égaux. Hist.

de Russie, v. II, 129. Пор. ще Сборникъ статей Екат. Науч. О-ва 237; Скальковскій, т. I, 61 і Киев. Ст. 1882, XI, 396.

LIBRARY

LIBRARY

